УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-2 (9-10) Рік III

В століття з дня народин
Академіка Михайла С. Грушевського
(1866-1934-1966)

НЬЮ ЙОРК 1966 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-2 (9-10)

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

НЬЮ ЙОРК 1966 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК	THE UKRAINIAN HISTORIAN
Видає: Українське Історичне Товариство	Published by The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402
USA

Український Історик виходить 4 рази на рік (квартальник).
Річна передплата $ 4.00

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати статті в двох примірниках. Передруки дозволені лише за згодою Редакції.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

CONTENTS

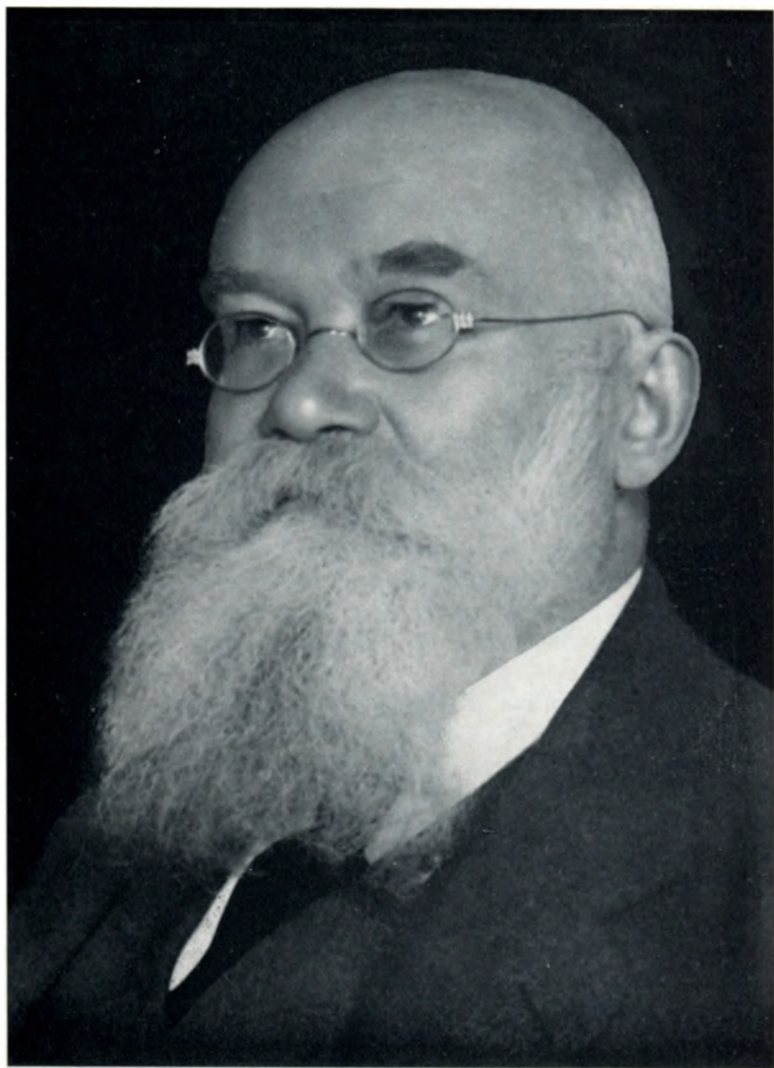

М. Грушевський

ЗВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА
з нагоди 100-ліття народження
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

В 1966 році відзначаємо 100-ліття з дня народження Михайла Сергієвича Грушевського (1866—1934), найвизначнішого українського історика й одного з найвидатніших діячів українського національного відродження XX століття.

Як автор монументальної «Історії України-Руси», М. Грушевський поклав міцні підвалини для національно-державного відродження України, відкриваючи правдивий образ історичного розвитку українського народу. Історична схема М. Грушевського встановила й обґрунтувала самостійність українського історичного процесу.

Як довголітній голова Наукового Товариства ім. Шевченка, організатор і голова Українського Наукового Товариства в Києві, а згодом дійсний член Всеукраїнської Академії Наук і голова її Історичної Секції, М. Грушевський спричинився до великого піднесення української історичної науки і введення її, як рівнорядного учасника, до світового наукового й культурного процесу.

Як громадсько-політичний діяч, М. Грушевський очолив українську визвольну революцію XX століття і став Головою Української Центральної Ради і першим президентом Української Народньої Республіки.

Михайло Грушевський був символом всеукраїнського національного єднання, що його він розумів як з'єднання всіх частин української землі і української нації в єдиному національно-державному і національно-культурному організмі.

Совєтська влада вважає М. Грушевського за найбільшого ворога комуністичного режиму на Україні. Його твори фактично заборонені, його ім'я стало символом т. зв. «буржуазного націоналізму». Боротьба проти ідей М. Грушевського в поневоленій Україні посилюється і набуває ще більшої гостроти.

Українське Історичне Товариство плянує в ювілейному році М. Грушевського видання численних праць в українській і чужих мовах, присвячених його життю і творчості.

У вільному світі українська громада повинна гідно відзначити 100-літні роковини Великого Сина українського народу, який ціле життя присвятив праці і боротьбі за краще майбутнє України.

Президія Українського Історичного Товариства

15. III. 1966.

Олександер Оглоблин

МИХАЙЛО СЕРГІЄВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ
(1866—1934)

I.

«Дійсним батьком нашої історії» назвав Михайла Грушевського один з його біографів (В. Дорошенко),[1] і ці слова цілком заслужено характеризують покійного історика. Бо ж Грушевський передусім найбільший історик українського народу, що побудував першу наукову схему українського історичного процесу й на засадах цієї схеми створив свою монументальну десятитомову «Історію України-Руси», не кажучи вже про безліч інших, менших розміром, але дуже важливих його загальних і спеціяльних праць з історії України.

Вчений надзвичайно широкого діяпазону, Грушевський досліджував не лише історію України. Багато уваги й сил присвятив він історії української літератури (зокрема його кількатомова «Історія української літератури»), етнографії, фолькльору, археології, соціології тощо, а також віддав чималу данину красному письменству та літературній критиці.

Але Грушевський був не тільки великим українським вченим-дослідником. В його особі Україна мала видатного публіциста, може, найвидатнішого серед українських публіцистів XX століття, й визначного політичного діяча, що мав винятковий вплив на тогочасне суспільно-політичне життя України.

Михайло Сергієвич Грушевський народився 29 вересня 1866 року в м. Холмі, на західній околиці Української Землі, в родині відомого педагога-славіста, що походив зі старої духовної фамілії на Чигиринщині. Середню освіту Грушевський дістав на Кавказі (в Тифліській гімназії), куди був переведений на службу його батько. Ще на гімназіяльній лавці Грушевський виявляє серйозний і живий інтерес до всього українського. У своїй автобіографії він писав згодом: «Під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване лектурою, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі

---

[1] *Літературно-Науковий Вісник,* 1912, май, стор. 297.

далекої «вітчини», і контрастом чужоплеменної і чужомовної «чужини»[2]. Року 1886 Грушевський вступає до історично-філологічного факультету Київського університету, де під керівництвом великого українського історика, професора Володимира Антоновича здобуває солідну наукову підготовку в царині історії України. Визначні наукові праці молодого вченого забезпечили йому дальшу наукову кар'єру. Грушевський був залишений при університеті для підготовки до професорської діяльности, а коли на початку 1890-их років при Львівському університеті було утворено катедру української історії (офіційна назва була трохи інша), Грушевський, за рекомендацією Антоновича, був призначений 21. IV. 1894 року на звичайного професора української історії у Львівському університеті.

Майже двадцятилітня праця Грушевського в Галичині — це один з найважливіших і найплідніших періодів його науково-громадської діяльности. Він не тільки створив у Львові наукову школу українських істориків (катедра в університеті, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, що його головою він був протягом багатьох літ, низка наукових видань, тощо), не лише написав свій епохальний курс історії України, але й спромігся сили й досягнення Галичини, цього «Українського Піємонту», поставити на службу українському національному відродженню на Великій Україні, що його загально визнаним керманичем він стає після революції 1905 року.

Року 1898 вийшов у світ (у Львові) перший том капітальної «Історії України-Руси» Грушевського (останній — X том — був опублікований вже після смерти Грушевського, у видавництві Української Академії Наук у Києві), а року 1904, у Петербурзі, — його загальний «Очерк истории украинского народа». «Написання суцільної історії України — каже Грушевський в Автобіографії — рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї і свого покоління».[3] Українська й чужоземна наукова критика високо оцінила великий твір Грушевського. «Історія України М. Грушевського — пише один дослідник (Д-р В. Герасимчук) — це безсумнівно найсильніший дотепер вираз всієї нашої наукової творчости... Своєю Історією подав автор своєму народові найсильнішу зброю, яку тільки можна було подати»[4].

На думку відомого польського вченого, проф. Брікнера, «Історія України-Руси» Грушевського — «се є прекрасний, багатий змістом твір, на який можна опертися, твір, подібного якому довго не може виставити не то що кожна країна, а навіть країна зі старшою слов'янською літературою».[5]

---

[2] М. Грушевський. *Автобіографія*. На правах рукопису. 1906, стор. 2.

[3] Там же, стор. 9.

[4] В. Герасимчук. *Михайло Грушевський, як історіограф України.* «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 133, Львів, 1922, стор. 9.

[5] Цитуємо за д-ром В. Герасимчуком — *ЗНТШ*, т. 133, стор. 8. Див. також *рецензію* Брікнера на I том німецького видання «Історії України-Руси», («Kwartalnik Historyczny», т. XX, стор. 665).

Сила наукової арґументації Грушевського була така велика й незаперечна, що навіть деякі, кращі, представники російської історичної науки[6] змушені були визнати наукову правдивість його схеми історії України, як самостійного історичного процесу українського народу, поданої ним, зокрема в його славнозвісній студії «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії Східнього Слов'янства»,[7] й, за словами визначного російського історика проф. О. Преснякова, «блискуче виконаної Грушевським в його просторій «Історії України-Руси» і в «Очерке истории украинского народа».[8]

Революція 1905 року зробила великий пролом у тій російській поліційно-цензурній системі, що ґвалтовними засобами гальмувала національно-культурний розвиток Наддніпрянщини, до того ще відгороджуючи її китайським муром від українського національного відродження в Галичині. Грушевський поступово переносить головний осередок своєї науково-громадської діяльности на Наддніпрянщину, до Киева. Року 1908 він стає на чолі київського Українського Наукового Товариства, а в 1913 році остаточно переїздить до Києва. Але широкі пляни науково-видавничої діяльности Грушевського на Україні були зруйновані в зв'язку зі світовою війною 1914 року. Російський уряд, що повернувся тоді до старої системи жорстокої боротьби проти українського національного руху, восени 1914 року заарештовує Грушевського і після трьохмісячного ув'язнення засилає його до Московщини, де Грушевський перебував до революції 1917 року.

Нова революція відкрила широкий шлях для заслуженого українського діяча. Грушевський, загально-визнаний вождь українства, повертається до Києва, де його було обрано на Голову Української Центральної Ради, найвищого органу нового українського національно-політичного життя. Року 1918 Грушевський був обраний Президентом Української Народної Республіки. Але ліквідація Центральної Ради наприкінці квітня 1918 року поклала край керівній політичній ролі Грушевського, а згодом загальний занепад Української держави примушує Грушевського піти на еміґрацію. Закордоном Грушевський розгорнув широку наукову й публіцистичну працю, обстоюючи національно-політичні права України на міжнародньому форумі.

Року 1924, обраний на дійсного члена Української Академії Наук, Грушевський переїздить до Києва, де створює великий науково-історичний осередок, т. зв. Історичну Секцію при Українській Академії Наук, з численними науковими комісіями історичного дослідження України, а також Науково-Дослідчу Катедру історії України, яка мала своїм завданням готувати нові кадри українських істориків. Протягом короткого часу, не зважаючи на несприятливі обставини наукової праці на совєтській Україні, Історична Секція УАН зарекомендувала

---

[6] Приміром, проф. О. Пресняков у своїй праці *«Образоввание Великорусского Государства»*, Петроград, 1918.

[7] Надрукована у виданні Петербурзької Академії Наук — «Статьи по славяноведению», в. I. СПБ., 1904.

[8] А. Пресняков, op. cit., стор. 1, пр. 2.

себе численними й дуже важливими виданнями в царині української історії й загалом українознавства (зокрема журнал «Україна» 1924—1930 pp.), що серед них перше місце, безперечно, належить творам самого академіка М. С. Грушевського.

В 1926 році вся українська громадськість, незалежно від політичних кордонів, урочисто святкувала знаменну річницю — 60-ліття життя і 40-ліття наукової діяльности М. Грушевського. З величезним науковим доробком прийшов Грушевський до цього славного ювілею. Загальне число опублікованих робіт Грушевського (до 1928 року) складає грандіозну цифру в 1777 номерів. Багато ударів заподіяла Грушевському історична дійсність. Але, як і в тяжкі часи царського самодержавства, так і в страшні роки большевицького лихоліття, великий вчений і громадський діяч українського народу твердо вірить в краще майбутнє своєї Батьківщини. „Ukraina fara da se“ — повторював він завжди і, звертаючися до своїх співгромадян в 1926 році, він казав: «Я хочу ще жити, щоб працювати, страждати й боротися разом з вами».[9]

Не судилося. Широкі рамці наукової діяльности Грушевського в 1920-х роках та її національно-український характер аж-ніяк не можна було погодити з тою політикою безоглядного винищення національного життя, що її провадила совєтська влада на Україні, надто ж починаючи з 1929 року. На початку 1931 року Грушевський був депортований до Москви, а наукові установи, створені ним у Києві, були зліквідовані, співробітники й учні Грушевського здебільшого заарештовані й заслані. Це був остаточний удар, що його старий вчений вже не міг витримати. Тяжкі умови невільного життя на чужині дуже вплинули на здоров'я Грушевського. Хворий, він виїхав на лікування до Кисловодська (на Кавказі), де й помер 24 листопада 1934 року. Тіло його було перевезено до Києва, де й поховано на Байковому кладовищі, поруч з іншими діячами українського національного відродження.

II.

Дві основні ідеї керували Грушевським і в його науковій роботі, і в його громадсько-політичній діяльності. Щільний, взаємочинний зв'язок між ними — безперечний, і годі сказати, що саме — чи наукова аналіза українського вченого, чи досвід українського політика, — їх породило. Але обидві вони є наріжним каменем всієї творчости й діяльности великого вченого, вони, мовляв, від перших юнацьких літ аж до глибокої сивизни супроводжують його, міняючися і старіючися разом з ним, але завжди живі, завжди непереможні, завжди імперативні для нього. Не він їх створив, але він їм підкорився, він, може, більш ніж будь-хто з його попередників, зробив для того, щоб їх зміцнити. Перша то була ідея народництва. Друга — ідея федералізму.

---

[9] *«Ювілей акад. М. С. Грушевського 1866—1926»*, К., 1927, стор. 38.

Грушевський сам з найбільшою чіткістю визначив джерела своїх ідеологічних поглядів. Він писав у 1920 році: «Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власти вина лежить по стороні власти, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею».[10] Грушевський добре розумів «всю трагічність для національного життя сього конфлікту українських громад з українською державою в такий критичний момент» (мова мовиться про рух т. зв. «татарських людей» XIII століття), але все ж, в оцінці того руху, його «симпатії лежали не по стороні улюбленця нашої старої історіографії, „мудрого короля Данила"», а саме отих «збольшевичених» (за виразом Грушевського) українців XIII століття.[11]

Цілком послідовно в українськім народництві «й тридцять літ тому були... течії, які, стоячи на ґрунті українських національних традицій, спочутливо ставились до народніх рухів, що висували перед інтересами національними інтереси соціяльні і доходили до боротьби з своєю державою в оборону нарушених нею інтересів громадських».[12] Отож, «нова українська історіографія і всі, хто мав до діла з минувшиною народу, під впливом сих ідей жадібно ловили прояви народньої активности і з особливою увагою та симпатією спинялись на таких виступах народніх мас, однаково, чи в рамках української державности, чи в боротьбі з державністю чужою».[13]

Ясна річ, що ці ремінісценції Грушевського, записані далеко згодом, вже по руїні Української держави 1917—20 років, відбивають довгий і складний процес еволюції політичних поглядів Грушевського. Але основне джерело громадсько-політичної ідеології Грушевського, його традиція — позначені вірно. Ці традиції — примат соціяльних інтересів над інтересами національними — мали вирішальне значення для всієї української історіографії і громадської думки другої половини XIX століття, що її спадкоємцем і продовжувачем був Грушевський. Саме тут покладені підвалини історіософії Грушевського й принципи його політичної програми, з тими чи іншими змінами, зробленими в наслідок особистого досвіду Грушевського і досвіду цілого українського громадянства. Для Грушевського-вченого гегемоном українського історичного процесу був сам *народ* (або «трудовий народ», як він його звичайно називає), а його соціяльні інтереси — основним стрижнем і змістом цього процесу.[14]

---

[10] М. Грушевський. *Українська партія соціялістів-революціонерів та її завдання.* «Борітеся-Поборете!», 1920, I, Відень, стор. 12.

[11] Там же, стор. 11.

[12] Там же, стор. 12-13.

[13] Там же, стор. 15.

[14] У зв'язку з цим, проф. Д. І. Дорошенко вважав характерним для Грушевського «брак державно-національної керівної ідеї в його великій

В центрі уваги Грушевського знаходиться, безперечно, *український народ,* як етнологічне і соціяльно-історичне ціле. Цю думку — про примат народу — Грушевський яскраво висловив вже у своїй вступній лекції у Львівському університеті 30. IX. 1894 року. «Народ, маса народня, звязує їх (окремі історичні періоди — *О. О.*), в одну цілість і есть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він — з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками — есть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, його бажання й ідеали — есть мета нашої історії. Політично-громадський устрій звичайно не відповідав тим ідеалам. Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи, не був витворений відповідно ним, і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній. Устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народа, оскільки сам підупадав впливу громади й оскільки відповідав її бажанням і змаганням. І культура, що розвивається в верхніх верствах народа, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбивається в її загально-народнього». Отже, народ — це «головна вісь, з якою ми повинні координувати свої висліди».[15]

Ідея народу червоною ниткою проходить крізь усю науково-громадську діяльність Грушевського, і створена ним в українській історіографії наукова школа може бути з повним правом названа народницькою (народівською). Саме ця ідея керувала Грушевським і в його монументальній «Історії України-Руси» (так само, як і в загальних курсах української історії), і в його спеціяльних історичних дослідах, і в його публіцистичній діяльності. Вона керувала ним, як політиком, вона привела його, всупереч усім його традиціям і звичкам, до табору українських соціялістів-революціонерів і до ідеї «української *радянської* республіки». І недарма в останній, виданій ним, великій праці — IX томі «Історії України-Руси», де героєм є гетьман Богдан Хмельницький, автор, неначебто висловлюючи своє історико-політичне credo, присвячує цей капітальний твір не Хмельницькому, «вождеві, а творчим стражданням українських народніх мас».[16]

В щільному зв'язку з цією основною ідеєю, що керувала всією творчістю і діяльністю Грушевського, знаходилася й друга ідея —

«Історії України-Руси» і в загальних курсах української історії» («Огляд української історіографії», Прага, 1923, стор. 191-192). А втім, це писалося тоді, коли праця Грушевського над історією Хмельниччини ще не була завершена. IX том «Історії України-Руси», опублікований щойно в 1928—1931 рр., свідчить про те, що Грушевський, залишаючись на ідейних позиціях українського народництва, зробив певне зрушення в бік державницької наукової ідеології. Див. нашу статтю «Михайло Грушевський і українське національне відродження» — «Український Історик», 1964, ч. 2-3, стор. 1-6.

[15] М. Грушевський. *Вступний виклад з давньої історії Руси,* виголошений у Львівськім університеті 30. IX. 1894 р., стор. 10.

[16] М. Грушевський. *Історія України-Руси,* т. IX, ч. II, К., 1931, стор. 1508.

ідея *федералізму*. Недарма, навіть у момент жорстокої кризи федералістичних ідей на Україні, на початку 1918 року, Грушевський називав федералістичну традицію «*провідн*ою ідеєю нашого національно-політичного життя».[17] Аналізуючи програму УПСР, що в її розробці він брав чільну участь, Грушевський писав року 1920: «УПСР завсіди вважала своїм обов'язком притримуватись старих федералістичних принципів, висунених кирило-мефодіївцями (і ще раніше Обществом Соединенных Славян, не кажучи про старші прецеденти)».[18] Не дивно, що «в минувшині ми ніколи не були приклонниками незалежности в ходячім, вульгарнім розумінні цього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці й шибениці — се ніколи не захоплювало українських народників».[19] «Така була наша стара «ідеологія», призабута в гарячці останніх літ. Коли почали лунати перші голосні оклики за незалежністю, почавши від «Ukraina irredenta» Бачинського і «Самостійної України» РУП, українські народники старших категорій ставились до цих окликів з великим скептицизмом, побоюючись, що з сього самостійницького яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри».[20] Проте, після 1917 року Грушевський не міг не розуміти, що «події гнали воду самостійникам», і «федералізм дійсно став кепською забавкою».[21] Справді, як каже сам Грушевський, «справа суверенности українського народу і незайманности його волі стала гарячою, дражливою і вилилась в домагання повної самостійности і незалежности України, винесене насамперед військовими кругами, а далі прийняте цілим, чи майже цілим, національно-свідомим українським громадянством».[22] Але навіть тоді, «на порозі нової України», де, за виразом Грушевського, «згоріла... наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває — справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства»,[23] — «провідники українського життя довго стояли під властю сих (федералістичних — *О. О)* гасел, і я сам не відрікаюсь їх»[24] — каже Грушевський. І тоді Грушевський підкреслював, «що він був і зістається і далі федералістом»,[25] що він «не вважає як перед тим, так і тепер, самітнього державного відокремлення за політичний ідеал».[26]

Грушевський добре розумів, що політика совєтської Росії щодо України, яка фактично продовжувала стару московсько-царську політику, «сама поховала для українців ідею федеративної Росії».[27] Він

---

[17] М. Грушевський. *На порозі Нової України.* К., 1918, стор. 76.
[18] *«Борітеся-Поборете!»*, 1920, I, стор. 44.
[19] Там же, стор. 46.
[20] Там же, стор. 46.
[21] Там же, стор. 46-47.
[22] Там же, стор. 47.
[23] М. Грушевський. *На порозі нової України,* стор. 9-10.
[24] Там же, стор. 10.
[25] Там же, стор. 24.
[26] Там же.
[27] *«Борітеся-Поборете!»*, 1920, I, стор. 49.

писав в 1918 році: «Большевицькі проводирі... перешилися в «федералістів», — дуже оригінальних «федералістів», які своїм завданням поставили «об'єднання демократії», великоросійської й української, і очевидно — всякої іншої з бувшої Російської імперії... Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають їй Леніни і Троцькі, називаючи себе федералістами... Під сим «федералізмом» лежить в дійсності самий поганий, терористичний централізм».[28] Отож, Грушевський, вірний своїй федералістичній ідеї, шукає інших шляхів для її втілення в державно-політичному житті Східньої Европи.

На початку 1918 року IV Універсалом Української Центральної Ради Україна була оголошена самостійною і незалежною республікою. Оцінюючи згодом цей момент в державно-політичному житті України, Грушевський писав в 1920 році: «Чи було се домагання, се гасло неминуче? Мабуть ні! Те, що в дійсності хотілось і дійсно треба було захистити суверенність українського народу, незайманість його національних, економічних і політичних інтересів, се, розуміється, можна було забезпечити і в федеральній формі, якби обставини були нормальні, якби час не був такий пожарний».[29] Грушевський підкреслює, що навіть в IV Універсалі Центральна Рада «не розривала з традиційною ідеєю федералізму».[30] Проте, Грушевський розумів завдання українського федералізму значно ширше. Він писав: «Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію *світову*, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневолі, на тій підставі, що ми колись разом були пiймані при різних оказіях і замкнені до одної в'язничної клітки».[31] І Грушевський рішуче заявляє, що тільки «з тими, з ким буде їй по дорозі, Україна й уставить федеративну связь».[32] Саме в цей період, в провідних українських колах жваво дебатувалися пляни утворення так званої Чорноморської Федерації, себто федеративного об'єднання країн, що знаходяться «в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднаних Чорним морем, як центром комунікації й різнородних культурних і політичних взаємин».[33] Менш популярні були на Україні пляни «створення федерації... слов'янської, до котрої б увійшли західньо-слов'янські й балканські землі»;[34] та й сам Грушевський неґативно ставився до політичного слов'янофільства. Зате, Грушевський завжди був прихильником найщільнішого об'єднання трьох народів — українського, білоруського і литовського, які, на його думку, мали всі під-

---

[28] М. Грушевський. *На порозі Нової України*, стор. 77-78.
[29] *«Борітеся-Поборете!»*, 1920, I, стор. 47.
[30] М. Грушевський. *На порозі Нової України*, стор. 74.
[31] Там же, стор. 24.
[32] Там же, стор. 75.
[33] Там же, стор. 23.
[34] М. Грушевський. *В першій делегації Укр. Партії Соц.-Рев.* («Борітеся-Поборете!», 1920, III, стор. 51).

стави для створення Чорноморсько-Балтійської Федерації, з Україною на чолі.[35]

В 1920 році, коли фатальні зиґзаґи політичної лінії УПСР завели Грушевського на совєтську плятформу, Грушевський вважає, очевидячки, за неможливий для українців повний поворот від незалежної України до «федеративної Росії».[36] «В відносинах до Росії — писав він — Українська республіка мусить бути самостійною і незалежною; вони можуть об'єднатись тільки в вищій організації, як дві рівнорядні одиниці».[37] Грушевський доводив, що «без сих форм забезпеченої самостійности і суверенности живий організм народу... зістанеться з своїми м'язами й нервами, не покритими шкірою; він не зможе жити в тім світі, що його окружує».[38] Послідовний прихильник ідеї федералізму, Грушевський вважав, що «Українська республіка в останнім рахунку буде федерацією земель, Сполученими Штатами України»,[39] себто «федерацією своїх фактичних республік-громад».[40]

Визнання Грушевським совєтської України, завершене поверненням його до Києва в 1924 році, свідчить про те, що стара федералістична ідея, хай навіть у дещо модернізованій формі, і далі тяжила над політичним світоглядом Грушевського. Але коли він, року 1926, виступаючи підчас урочистого засідання, присвяченого його ювілеєві, казав, що одним з найважливіших завдань українства є «завдання тіснішого зближення не тільки різних частин тимчасово розділеної нашої української території, але і всіх народів Східньої Европи, часто розірваних історичними непорозуміннями, але далеко більш об'єднаних своїми спільними завданнями і зв'язаних своєю будуччиною»,[41] — все це нічого спільного не мало з жорстокою дійсністю совєтської системи, яка самим своїм терористично-централістичним єством була глибоко ворожа справжньому федералізмові.

Це був глухий кут для основних ідей цілого життя і творчости великого вченого. Грушевський не міг не розуміти гострої суперечности своїх провідних ідей і страшної дійсности совєтської України. Тільки велика й жертвенна праця Грушевського, що зумовила блискучий розцвіт української історичної науки на Великій Україні в 1920-их роках, могла виправдати великого громадянина перед його власним сумлінням. І коли большевизм відібрав у нього й це, — відірвавши його від рідного ґрунту й зруйнувавши всі створені ним наукові осередки, — серце великого українського вченого і громадянина перестало битись.

---

[35] Див. M. Hruschewskyj. *Ukraine, Weißrußland, Litauen.* (*„Ukrainische Rundschau“*, 1909, II, SS. 49-53.

[36] *«Борітеся-Поборете!»*, 1920, I, стор. 49.

[37] Там же, стор. 50.

[38] Там же, стор. 27.

[39] Там же, стор. 44.

[40] Там же, стор. 45.

[41] *«Ювілей акад. М. С. Грушевського»*, стор. 27.

Любомир Винар

ЖИТТЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЇ

У своїй *Автобіографії* з 1906 року М. Грушевський згадував, що плянував написати ширші спогади про своє життя. Інтенсивна наукова і громадсько-політична праця не дозволили йому зреалізувати цей задум.

Джерела до біографії М. Грушевського нечисленні і доволі скупі. В першу чергу слід згадати його дві автобіографії з 1906[1] і 1926[2] років, що були призначені для вузького круга рідні і приятелів, а тому й були видані невеличким накладом. Важливі біографічні дані знаходимо також в передмові М. Грушевського «Як я був белетристом» до збірки його оповідань *«Під зорями»*.[3] Автобіографічні статті М. Грушевського появилися у вінніпезькому тижневику *Український Голос* і американському *Народна Воля.*[4] Важливим біографічним джерелом являються статті М. Грушевського, поміщені в різних журналах і часописах, а зокрема у його збірці статтей *На порозі нової України,*[5] як і в ювілейних публікаціях 1926 року, коли українське суспільство і українські наукові установи на чолі з Українською Академією Наук у Києві відзначували 60-ліття життя і 40-ліття наукової праці найвизначнішого історика України.[6] В. Міяковський в статті про Грушевського[6a] передрукував з архіву Київського університету метрику і інші важні університетські документи Грушевського.

---

[1] М. Грушевський, *Автобіографія.* Львів 1906, стор. 16 Наклад 50 примірників. В 1965 році заходами Андрія Григоровича перевидано цю Автобіографію в Торонто Союзом Українського Студентства Канади, 1965, стор. 16, наклад 100 примірників.

[2] М. Грушевський, *Автобіографія.* Київ 1926, стор. 32.

[3] М. Грушевський. *Під Зорями.* Київ, 1928, в-во «Рух», стор. 5-18.

[4] Життє М. Грушевського від вибуху війни (Автобіографія), *«Народня Воля»,* ч. 52, 1920. «З життя проф. М. Грушевського», *«Український Голос»,* ч. 16, 1920.

[5] М. Грушевський. *На порозі Нової України.* Гадки і мрії. Київ, 1918, вид. автора, стор. 120. Найважливіші статті з цеї збірки передруковано в збірнику: *Михайло С. Грушевський — Вибрані Праці,* Нью-Йорк, Головна Управа ОУРДП, 1960, стор. 33-110. Зібрав і упорядкував матеріяли Микола Галій.

[6] *Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866—1926.* Київ, 1927.

[6a] В. Міяковський, «До біографії М. Грушевського», *Краківські Вісті,* чч. 69-70, 1944.

На окрему згадку заслуговують деякі статті Грушевського в неперіодичному журналі *«Борітеся — Поборете»*, в яких інколи зустрічаємо біографічний матеріял.[7]

До першоджерельних матеріялів належить листування М. Грушевського з видатними діячами українського національного відродження XX століття. Більша частина його листування була знищена підчас революції, частина мабуть переховується в архівних фондах УССР, а деякі недруковані листи М. Грушевського находяться у власності приватних осіб. Декілька публічних листів М. Грушевського було видруковано в українській періодичній пресі.[8]

В 1918 році підчас бомбардування Києва московсько-большевицьким військом згорів дім Грушевського з його багатою бібліотекою і архівом. Вогонь знищив цілу низку документів і матеріялів М. Грушевського та його родини.

З інших джерельних матеріялів слід згадати спогади сучасників Грушевського, які безпосередньо або посередньо відносяться до його діяльности,[9] як також архівні матеріяли українських діячів, що працювали з М. Грушевським.[10]

---

[7] М. Грушевський. *Українська партія соціялістів-революціонерів та її завдання.* «Борітеся — Поборете», ч. 1, вересень 1920, стор. 1-51. *В першій делеґації української партії соц.-революціонерів (квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)*, «Борітеся — Поборете», ч. 3, листопад 1920, стор. 47-60.

[8] З друкованих листів М. Грушевського згадаємо: *До українців в Америці*, «Свобода» (Джерсі Сіті), ч. 116, 1919; *Український Прапор* (Відень), ч. 30, 1919; *Лист від М. Грушевського (у відповідь на запросини до Америки)*, «Свобода», ч. 152, 1919; «Америка» (Філядельфія), ч. 128, 1919; *«Лист від професора Грушевського до Мирослава Січинського*, «Народня Воля» (Скрентон, Па.), ч. 135, 1919; *«Горе України. Лист до Американських Українців* (Женева, 18. III. 1920)», Америка ч. 44. 1920; Канадійський фармер (Вінніпеґ) ч. 17, 1920; *«Лист до Американських Українців (З Женеви, 16 XII. 1919)»*, Свобода ч. 3, 1920. *«Лист до Канадійських Українців»* Канадійський Українець (Вінніпеґ) ч. 4, 1920; *«Відкритий лист Голові Ради Нар. Ком. УСРР Х. Г. Раковському»*, Борітеся-Поборете (Відень) ч. 10, 1921, стор. 1—8. *До В. Поважаних Товаришів М. В. Левицького, Пов. Пред. УСРР, Ю. С. Новаковського, Гол. Торг. Місії, Д. Е. Кудрі, Пред. Вукоспілки в Празі»*, Борітеся-Поборете, ч. 10, 1921. *«Лист від проф. М. Грушевського»*, Свобода ч. 94, 1921; Народна Воля ч. 46, 1921. *«Листи до молоді»*, Наш Стяг (Відень) серпень, рік I, 1921, стор. 15-28; *«Подяка і просьба», (Лист до Американських українців* з датою: Відень, 20. III. 1921)», Америка ч. 45, 1921; *До шановних земляків Америки»*, Америка, ч. 49, 1922.

Дуже важливий лист Грушевського до Євгена Чикаленка із 23—25. VIII. 1913 року, надруковано в спогадах Є. Чикаленка, *Щоденник*, Львів: «Червона Калина», 1931, стор. 387—391.

[9] Нема можливості перерахувати всієї мемуарної літератури, в якій є чимало згадок про М. Грушевського і його діяльність. Із замітніших згадаємо:

Дмитро Дорошенко, *Мої спогади про недавне-минуле (1914—1918)* част. I. і II., Львів, 1923., *Мої спомини про давнє минуле 1901—1914*, Вінніпеґ, 1949.

О. Лотоцький, *Сторінки Минулого*, т. I, т. II, т. III, Варшава, 1932-1934.

Євген Чикаленко, *Щоденник (1907—1917)*, Львів, 1931. *Спогади (1861-1907)*, Нью Йорк, 1955.

Микола Ковалевський, *При джерелах боротьби*, Інсбрук, 1961.

Микита Шаповал, *Щоденник*, т. I і т. II, Нью Йорк 1958.

Не зважаючи на провідну ролю М. Грушевського в українській науці і національному відродженню XX століття, не маємо досі докладних біографічних студій про нього, як рівнож не маємо грунтовних монографій про його наукову працю.[11]

Біографи М. Грушевського,[12] як також історики, зупинялися головно на дослідженню його науково-організаційної праці і на аналізі та оцінці творчости М. Грушевського, не досліджуючи його біографії. Саме тому ми бажаємо в деякій мірі заповнити цю прогалину нашою студією, яка поділяється на дві частини: життя і діяльність М. Грушевського і творча спадщина М. Грушевського.

*

Життя і діяльність М. Грушевського хронологічно можна поділити на декілька періодів, які збігаються з його перебуванням в різних місцевостях України та з окремими етапами його творчости.

Мирон Кордуба, *Приїзд проф. Грушевського до Львова,* Вістник Союзу Визволення України, ч. 68, 1916; Ю. Сірий, *Велетень української науки (Уривок зі спогадів про М. С. Грушевського)»,* Україна (Париж), ч. 2, 1949; *«Київ (Уривок з споминів)»,* Літературно-Науковий Збірник (Ганновер), 1946; Іван Раковський, *«М. Грушевський у Львові».* Альманах Українського Народного Союзу, Нью Йорк, 1952; О. М. (О. Степанишин) *«Останні роки життя Михайла Грушевського»,* Наші Дні (Львів), ч. 3. 1943.

Із найновіших спогадів можна згадати М. Стахова *«Чому М. Грушевський в 1924 році вернувся до Києва? (Жмут фактів і уривок із спогадів)»,* Народна Воля, чч. 2—24, 1965.

[10] *Переписка М. Драгоманова і М. Павлика,* тт. 1—6, Чернівці, 1910—1911 *«Листування І. Франка і М. Драгоманова», Матеріяли до культурної й громадської історії Західньої України,* т. І. Київ, ВУАН, 1928.

[11] Бібліографія важливіших праць про М. Грушевського подана в історіографії Д. Дорошенка — О. Оглоблина, *A Survey of Ukrainian Historiography,* New York, 1957, стор. 285—286. Також Л. Винар, *Бібліографія праць про Михайла Грушевського»,* Український Історик, ч. 1—2 (9—10), 1966.

Бібліографія творів Грушевського подана в таких виданнях: Іван Е. Левицький, *«Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського», Науковий Збірник присвячений проф. Михайлові Грушевському,* Львів, 1906, 64 стор. Д. Балика і інші, *«Матеріяли до бібліографії друкованих праць акад. М. С. Грушевського», Ювілейний Збірник на пошану Академіка М. С. Грушевського,* т. 3. Київ 1929, 104 стор.

[12] В. Дорошенко, *«Життя і діяльність Михайла Грушевського»,* в збірнику *Вибрані праці,* цит. пр., стор. 11—39., *«Перший президент відновленої української держави»,* Овид, чч. 1, 2—3, 1957, *«Заслуги М. Грушевського для української науки»,* Овид, ч. 5., 1957., *«М. Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист»,* Овид, чч. 6, 10, 11, 1957.

Іван Крип'якевич, *Михайло Грушевський. Життя і діяльність.* Львів: Просвіта, 1935, 63 стор.

М. Остапович і О. П., *Президент: життя і діяльність Михайла Грушевського,* Львів: Самоосвіта, 1937. 62 стор. (Перевидано в Канаді в р. 1966).

В. Дорошенко, *Іван Франко і Михайло Грушевський,* Мюнхен, 1962, 37 стор.

Г. Костюк, *«Останні дні академіка М. Грушевського»,* Український Збірник, кн. 1. 1954.

В. Міяковський, «До біографії М. Грушевського», *Краківські Вісті,* чч. 69-70, 1944.

На увазі маємо такі періоди життя і творчости М. Грушевського:

I. *Ранній період: дитинство і юнацький вік М. Грушевського (1866—1886).*

II. *Перший Київський період: університетські роки М. Грушевського (1886—1894).*

III. *Львівський період життя М. Грушевського (1894—1914).*

IV. *Перше заслання М. Грушевського (1914—1917).*

V. *Другий Київський період: М. Грушевський і державне будівництво України (1917—1918).*

VI. *Еміграційний період життя М. Грушевського (1919—1924).*

VII. *Третій Київський період: повернення і діяльність М. Грушевського в Україні (1924—1931).*

VIII. *Друге заслання і смерть М. Грушевського (1931—1934).*

Деякі періоди життя і діяльности М. Грушевського зазублюються і, до деякої міри, покриваються. Причина цього явища в тому, що Грушевський, постійно мешкаючи в певних місцевостях України (напр. у Львові), якийсь час перебував в інших осередках (зокрема в Києві) і взагалі брав активну участь в науковому і суспільному житті всіх українських земель, що їх розглядав завжди як одну нерозривну цілість.

РАННІЙ ПЕРІОД: ДИТИНСТВО І ЮНАЦЬКИЙ ВІК М. ГРУШЕВСЬКОГО (1866—1886)

Михайло Сергійович Грушевський походив із священицького роду Грушів, що осів в Чигиринському повіті на Київщині в XVIII стол.[13] Його батько, Сергій Федорович Грушевський (1833—1901), був відомим педагогом-славістом, автором офіційного підручника церковно-слов'янської мови. Мати Михайла Грушевського, Глафіра з роду Опок- Опоцкевичів, також походила із широко розгалуженого священицького роду в південно-західній Київщині.

Народився Михайло Грушевський 29 вересня 1866 року в Холмі, де його батько тоді був учителем в «греко-уніятській гімназії».[14]

Про побут Грушевських в Холмі збереглося дуже мало вісток. Начальником холмської шкільної округи в тому часі був Теофан Лебединцев (1828—1888), відомий педагог й історик, перший видавець і ре-

---

[13] І. Крип'якевич у своїй праці *Михайло Грушевський. Життя і діяльність.* (Львів, 1935, стор. 9), висуває припущення, що рід М. Грушевського походив із знатного козацького роду Груш в XVII ст. Ця гіпотеза не знаходить жадного джерельного підтвердження.

М. Грушевський, який сам досліджував історію свойого роду, в *Автобіографії* зовсім не згадує про можливість спорідненння священичого роду Грушів з XVIII ст. із родом Груш з XVII ст.

[14] М. Грушевський, *Автобіографія* (1906), ст. 1.

дактор українознавчого журналу *Київська Старина* в роках 1882—87. Дослідник його діяльности на Холмщині, Мирон Кордуба, пише, що «національне почуття було у Лебединцева ще дуже неясне, каламутне і нескристалізоване... Місця в своїй директорській канцелярії, в гімназіях і учительській семінарії старався обсадити в першу чергу «своїми людьми», то значить особами з київських кругів, здебільша питомцями київської духовної семінарії... У висліді стягнув кількох визначніших українських діячів і педагогів, як Сергія Грушевського (батька Михайла), Івана Нечуя-Левицького, Л. Стефановича, Пясецького та навіть старався завербувати Володимира Антоновича».[15]

Зв'язки між родиною Грушевських і Лебединцевим були приязні і близькі, якщо взяти до уваги, що дружина Лебединцева була хресною матір'ю Михайла Грушевського. Холмські зв'язки Сергія Грушевського з деякими українськими діячами мали позитивний вплив на його своєрідний етнографічний український патріотизм, що його згодом намагався він передати своїм дітям. Михайло мав також молодшого брата Олександра Грушевського (нар. 1877 — ?), згодом визначного літературознавця й історика України і сестру Ганну Грушевську-Шамрай.

Завдяки популярности підручника старо-слов'янської мови, що мав 33 видання, батько й родина Грушевських була матеріяльно добре забезпечена і мала значний маєток.

Свої молоді роки провів Михайло Сергійович далеко від рідної землі, на Кавказі, куди його батько переїхав на посаду інспектора народніх шкіл. Спочатку Грушевські жили в Кутаїсі, а згодом в Ставрополі (1870—1878), а потім у Владикавказі. У 1880 р. Михайла Грушевського віддали на навчання в Тифлісі до клясичної гімназії, яку він успішно закінчив в 1886 році.

Вже з юних років захоплювався молодий Грушевський українською культурою, зокрема ж літературою. Безпосередній вплив на його зацікавлення проблемами українознавства мав його батько Сергій, про що виразно пише Грушевський у своїй автобіографії: «одначе під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традицій, в мені рано збудилося і усвідомилося національне почуття, піддержуване лектурою, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої «вітчизни», і контрастом чужоплеменної й чужомовної «чужини».[16]

Ці поїздки на Україну родина Грушевських відбувала що третій рік. Вони були для Михайла Сергійовича тим євшан-зіллям, що збудило в юнака любов до рідного краю, «його природної красоти, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії».[17] Про свойого батька Михайло Сергійович писав: «Не бувши активним Українцем в теперіш-

---

[15] Мирон Кордуба, *Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині,* Львів-Краків: Українське Вид., 1943, стор. 32.

[16] *Автобіографія,* стор. 1.

[17] М. Грушевський, *«Як я був колись белетристом», Під зорями.* Київ, 1928, стор. 7.

нім розумінню, але визначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і традиції, і передав се мені. Тільки те, що в його спокійній, ясній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу мого мислення, уяви і чуття».[18] Ці емоційні образи далекої України, молодий Грушевський глибоко переживав, застановляючись над її минулим і сучасним становищем.

В гімназійних роках Грушевський, як він опісля згадував, був «самітним мрійним молодиком». Вже тоді він вирішив присвятити своє життя і працю рідному народові.

Дуже мало збереглося вісток про цей ранній період життя М. Грушевського. Вже на гімназійній лавці він прочитав історичні монографії М. Костомарова, Збірники українських пісень Максимовича і Метлинського, *Історію Нової Січі* А. Скальковського, *Записки о Южной Руси* П. Куліша, *Історію слов'янських літератур* О. Пипіна і Спасовича, *Нариси з історії українського письменства* М. І. Петрова і перші річники українознавчого журналу *Кіевская Старина*.[19] Треба ще згадати, що в гімназії Грушевський був бібліотекарем досить великої гімназійної бібліотеки. Це дало змогу молодому гімназистові поринути в море книг і поширити свої світоглядові горизонти. Його бібліотекарська праця вказує на замилування до книг, що залишилося в нього на все життя.

В 1884 році М. Грушевський вирішив спробувати своїх сил в оригінальній літературній творчості, маючи задушевне бажання стати українським письменником. Перші його оповідання «Страшний свідок», «Остання кутя», «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» — це перші спроби молодого гімназиста, які не були ніде друковані. Перше друковане оповідання М. Грушевського «Бех аль Джугур» було поміщене в львівському «Ділі» в 1885 році (числа 66—68).[20]

На нашу думку одним із важливих джерел до пізнання світогляду молодого Грушевського є його ранні твори. Їхній ідейний зміст віддзеркалює його душевну настанову. Саме тому це перше оповідання заслуговує на докладнішу аналізу.

За сюжетне тло до оповідання «Бех аль Джугур» М. Грушевський взяв боротьбу автохтонного арабського населення в Судані з англійцями. «Використовуючи, пише М. Грушевський, своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати свому оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлоатації колоніяльних народів так

---

[18] Там же.

[19] *Автобіографія*, цит. пр., стор. 2; «*Як я був колись белетристом*», цит. пр. стор. 8.

[20] Бібліографію літературних творів М. Грушевського поміщено в *Під зорями*, цит. пр., стор. 574—578 і в *Ювілейному Збірнику на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського*, т. III. Київ, 1929, стор. 49-51.

званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлоататорів».[21]

В основному «Бех аль Джугур» це символічне оповідання, в якому молодий письменник малює поневолення українського народу Росією. Араби — «джугурці» це ті «селяни-хлібороби, що увесь свій вік, здається, нічого не бажали, окрім щоб хліб добре родив» — ставлять відважно чоло переважаючим англійським військам, які грають ролю аґресора. Війська «інглізів» зламали збройний спротив арабів, заволоділи їхнім селом, але не зломили їхнього войовничого духа, їхнього наставлення до завойовників. Не зважаючи на фізичну поразку, араби не піддаються гнобителям і їх ненавидять. Грушевський декілька разів в оповіданні підкреслює двигун ненависти поневолених до поневолювачів.[22] Це оповідання, як згодом згадував М. Грушевський, писав він, як український патріот, який болів поневоленням рідного народу. Без перебільшення можемо ствердити, що в своєму першому літературному творі молодий письменник виявив свій стихійний націоналізм. Любов до своєї землі і народу, ненависть до поневолення і революційний запал, що були основними мотивами оповідання, залишилися в його світовідчуванні і на дальших етапах його життєвого шляху.

Свої ранні оповідання підписував М. Грушевський псевдонімом М. Заволока. Він почав листування з відомим українським письменником Іваном Нечуєм-Левицьким, який уважно поставився до початківця і став його патроном.[23]

В короткому часі в херсонському альманаху *«Степ»* надруковано було друге оповідання Грушевського «Бідна дівчина», базоване на розповідях його батька про життєві обставини сільського учительства. Тоді Михайло Грушевський уважав, що «белетристика — се моє покликання: та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю».[24]

Проте цей «белетристичний період» в житті М. Грушевського не тривав довго. В гімназії дійшло до неприємних подій, що зумовили новий зворот в житті Грушевського. Згодом він писав про це: «я пережив духову трагедію Гоголя в мініятурі і зломив перо белетриста».[25] Щож сталося? Ходило про викрадення матуральних тем з канцелярії директора гімназії — звичай, що став своєрідною традицією гімназистів

---

[21] М. Грушевський, *«Як я був колись белетристом»,* цит. пр., стор. 10-11.

[22] Один з головних персонажів оповідання, англійський старшина Суфлі, в свойому листі до нареченої в Англії пише: «Але тяжко бачити, як ненавидять нас ті араби. Вони раді вмерти, всі муки стерпіти, аби нам не піддатися». *Під Зорями,* стор. 37. В іншому місці спійманий старий араб із гнівом кричить до англійців: «Пропадете ви всі бузовіри. Йде великий пророк, він розіб'є, поб'є, розкидає вас по полю й трупи ваші обгризуть собаки» (стор. 32).

[23] М. Грушевський, *«Як я був колись белетристом»,* цит. пр., стор. 12.

[24] Там же, стор. 6.

[25] Там же, стор. 15.

тифліської гімназії. Грушевський був найкращим учнем гімназії і мав здати матуру з найвищим відзначенням — золотою медалею. Справу викрадення матуральних тем розкрили своєчасно і всім відмінникам, а в тому числі М. Грушевському, відмовили право на золоту медалю. Він це тяжко пережив і тоді вирішив більше не писати белетристичних творів.[26] І хоча згодом він принагідно писав оповідання, поезії і драматичні твори, проте вже ніколи не уважав себе письменником. В першій збірці *Оповідання* М. Грушевського, що появилася в 1904 році, він виразно в передмові зазначив, що «белетристика стала для мене вже річчю минулого».[27]

Так закінчився короткий життєвий період М. Грушевського, як белетриста й почався новий етап його творчости.

На Кавказі Грушевський опинився серед різнонаціонального оточення. Згодом, згадуючи про нього, він писав, що «відірвання від рідного краю, постійне пробування серед чужородців . . . а з другого боку — незвичайно ріжнобарвний склад людности, серед котрої доводилося обертатися, атмосфера національних питань і конфліктів ріжних місцевих культур з російським централізмом, — все це екзальтувало мої національні почуття й робило їх осередком дум та емоцій».[28] Росія, що недавно підбила кавказькі народи, — скрізь заводила свої централістичні порядки і для гімназиста-українця тут було широке поле для аналогій з Україною та її культурним і соціяльно-політичним станом за російського царату.

Читаючи *«Задачи украинофильства»* М. Костомарова, Грушевський ясно бачив «недоробленість українського відродження». Він уважав, що українська інтеліґенція занедбує свій обов'язок перед «безязикою і безосвітньою народньою масою, відречення від славного минулого, від таких скарбів рідньої народности»[29] Саме ці роздумування стали поштовхом для письменницької творчости Грушевського, якою він бажав служити своєму народові.

В гімназії Михайло Сергійович був незвичайно пильним і працьовитим учнем: «в мені було щось, — писав він, — з вдачі факірів, з їх нахилом і замилуванням до якнайбільших напружень волі».[30] Ця риса його вдачі залишилася на ціле його життя: вольовість і небуденна працьовитість були характерними ознаками цієї надзвичайної людини. Тому і не диво, що у відносно короткому часі, М. Грушевський зміг

---

[26] Про цю подію Грушевський писав: «Я незвичайно глибоко, повищено-вражливо відчув сю катастрофу і всі звязані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція! До біса амбіцію. До біса всі честолюбні пляни. Вони будувались на літературі, на письменстві — до ката літературу, до ката писання. Се одно лоскотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулянтне виконування обов'язків — більш нічого. Ніякої нагороди за се. Замість компліментів і похвал треба привчити себе до ганьби і поневірки». Там же, стор. 15.

[27] М. Грушевський. *Оповідання.* Київ, 1904. В-во «Вік», стор. 3.

[28] М. Грушевський, *«Як я був колись белетристом»,* цит. пр., стор. 8.

[29] Там же, стор. 8.

[30] Там же, стор. 13.

розгорнути колосальну наукову і суспільно-громадську працю, що своїм діяпазоном і своєю якістю перевищувала всі уявлення його сучасників.

Підсумовуючи головні риси молодого М. Грушевського, бачимо перш за все непересічно здібного молодця, який глибоко переживає культурно-національний стан свого народу під російським царським режимом. Він тримався осторонь товариського життя гімназійної молоді і був, як писав, «самітним мрійним молодиком, загруженим у свої внутрішні переживання». Завдяки читанню українознавчої літератури, Грушевський диспонував, як на той час, достатнім знанням українського письменства і історії — так, що вступаючи в київський університет, він «розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного».[31]

КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД: УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РОКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО (1886—1894)

Після закінчення гімназії в червні 1886 році Михайло Грушевський записався на історично-філологічний факультет Київського Університету св. Володимира. Вже віддавна він мріяв попасти в столицю України, яку уважає за «огнище української наукової і літературної роботи».[32]

Щоб краще зрозуміти студентські роки молодого Грушевського в Києві, як і його розчарування програмою навчання в університеті, присвятимо декілька рядків ролі Києва в другій половині XIX ст. в національному відродженні України.

Київ у другій половині XIX ст. став духовим осередком українського культурницького і національного руху, який пережив свої злети і упадки. Не зважаючи на переслідування царського уряду, що добачав навіть у вживанню української мови пряму небезпеку для російської централізаторської політики, український національний рух міцнішав і охоплював все більші кола громадянства. Коментуючи діяльність українських діячів в 70-х роках XIX ст., Грушевський писав, що українство «під національним оглядом, його основи, вихідні моменти, національні гасла, зосталися по суті ті ж самі, що їх висунули старі покоління українських діячів; тяжко вказати в дальшім часі щось, що не мало б глибокого коріння в сім раннім періоді, в 1840—60 рр. і навіть у ще вчасніших стадіях українського руху».[33]

На початку 1870—80 років велику ролю у відродженні українського національного життя відіграла Київська Громада, членами якої були такі визначні діячі, як В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, Ф. К. Вовк, М. В. Лисенко, П. Г. Житецький, К. П. Михальчук, П. Чубинський,

---

[31] *Автобіографія, цит.* пр., стор. 2.
[32] М. Грушевський, *Автобіографія,* стор. 2.
[33] М. Грушевський, *«Українство як самостійне й природне явище»,* «Вістник Союза Визволення України», ч. 49. 1916, стор. 491.

І. Я. Рудченко, О. Ф. Кістяковський і цілий ряд інших заслужених осіб. Це було нове покоління, що прийшло на зміну генерації кирило-методіївців. Україна вкрилася мережею подібних громад по більших містах, де розвивалося українське культурно-національне життя.[34]

Київська громада не займалася політичною роботою і не мала спеціяльної суспільно-політичної програми своєї діяльности. Діяльність членів громади була головно спрямована на досліди минулого України в аспектах історичному, етнографічному і на наукове обгрунтування самобутности українського народу та його культури.

Культурницька діяльність Київської Громади викликала певну критику і незадоволення серед тих українських діячів, які бажали свою увагу присвятити також суспільно-політичній проблематиці. Проте не підлягає сумніву, що саме ця культурницька робота поставила міцні основи під українство,[35] на якому можна було будувати суспільно-політичні концепції.

Визначну ролю в організації українського наукового життя того часу відограв Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства, що повстав за почином членів Київської Громади (1873). На форумі цього товариства українські вчені мали нагоду розвинути широку дослідну діяльність.

«Жива українська робота, — писав В. Дорошенко, — не давала одначе спати місцевим обрусителям, котрі засипували Петербург доносами на «сепаратистів»».[36] Головним промотором цього донощицтва був тайний радник М. Юзефович, який домагався закриття київської філії Географічного Товариства. В кінці 1874 року з Києва було надіслано до уряду спеціяльний меморіял, в якому тверджено, що українці хочуть «вільної України в формі республіки з гетьманом на чолі».[37] Почалися нагінки на свідомих українців і їхню культурно-наукову працю. Ці переслідування були злегалізовані горезвісним «Емським указом» з 18 травня 1876 року, наслідником попереднього валуєвського циркуляра з 1863 року. На основі нового розпорядження, заборонено друкувати українською мовою книжки, виставляти українські театральні п'єси і заборонено спроваджувати українські книжки з закордону.[38] Також ліквідовано київський відділ Географічного Товариства. Настала доба чорної реакції: кілька визначних діячів

---

[34] Про становище України під російською владою в 70 і 80 рр. XIX ст. див. М. Грушевський, *Очеркъ исторіи Украинского народа,* С.-Петербург 1906, стор. 478-490; Д. Дорошенко, *Нарис Історії України,* т. II, стор. 326-333.

[35] З видань цього періоду згадаємо капітальні два томи *Історичних пісень малоросійського народу* М. Драгоманова і В. Антоновича (1874 і 1875), І. Рудченка *Чумацькі народні пісні (1874), П. Чубинського, Етнографічні матеріяли* і інші цінні праці.

[36] В. Дорошенко, *Українство в Росії.* Відень 1916, стор. 16.

[37] Д. Дорошенко, цит. пр., стор. 330.

[38] Текст указу і його докладніша аналіза подана в С. Єфремова, *Історія українського письменства,* т. II. Київ—Ляйпціґ 1919, стор. 141-142; М. Грушевський, *«Ганебній пам'яті», Україна,* ч. 4, 1926, стор. 46-51.

покинули Київ і виїхали в Західню Европу, щоб там продовжувати свою працю. Зокрема діяльність Драгоманова, відпоручника Громади, який виїхав до Швайцарії і заснував журнал *«Громада»*, відіграла важливу ролю у формуванні політичного світогляду українців. І хоч урядові утиски не знищили повністю діяльности Громади, проте центр українського національного життя переноситься в Галичину.

В 1883 році в Києві починає виходити *«Кіевская Старина»* — поважний українознавчий журнал, який на чверть століття стає трибуною українознавства.

Урядові переслідування і утиски українського руху відродження, також відбилися на програмі навчання Київського університету, куди вписався молодий Грушевський в 1886 році. Перебуваючи в Тифлісі, М. Грушевський не був обзнайомлений з усіма цими перешкодами, які спиняли культурно-національний розвиток українського народу.

Треба зазначити, що перед його виїздом до Києва, Сергій Грушевський взяв від свого сина слово чести, що він не буде брати участи в ніяких студентських гуртках, очевидно маючи на увазі події, які сталися напередодні матури М. Грушевського в Тифлісі.[39] Це безперечно вплинуло в перших студентських роках Михайла Сергійовича на відчуження і, до певної міри, на ізольованість М. Грушевського від суспільного і культурного українського життя в Києві. Це була та «аскетична дисципліна» і «аскетичне самоумертвлення», про які згадував Грушевський в своїх пізніших спогадах.[40]

Урядова політика зокрема відбилася на Київському Університеті. Новий університетський статут з 1884 року загальмував нормальний розвиток університету на довгі роки. Насамперед автономія університету була значно обмежена і узалежнена у великій мірі від державних поліційних чинників. Була зліквідована виборність професури і університетської адміністрації. Початкуючі студенти мусіли подати перед прийняттям в університет свідоцтво про «політичну благонадійність»;[41] посилено також поліційний нагляд над студентами. Цей статут відбився й на університетській програмі навчання. На перший плян висунуто клясичну філологію, «котрою навантажено всіх студентів без ріжниці: істориків, філософів, спихнувши на другий плян предмети їх спеціяльности».[42]

---

[39] «Се приречення, від котрого я увільнився тільки по кількох роках, а заразом сильні психічні потрясення, які прийшлося мені пережити на порозі університета, а вилилися в форму крайнього песимізма й аскетизма, вплинули на те, що в перші роки свого студентства я ще більше замкнувся в собі, оминаючи всяких знайомостей і зносин та шукаючи в праці забуття і спокою». *Автобіографія*, цит. пр., стор. 2.

[40] М. Грушевський, *«Як я був колись белетристом»*, цит. пр., стор. 15-16.

[41] *Історія Києва*, т. I, Київ 1960, стор. 482. *Історія Київського Університету*. Київ 1959, стор. 36-57.

[42] М. Грушевський, *«Як я був колись белетристом»*, стор. 16.

Царський уряд уважав, що перевантаження студентів мертвою схолястикою вб'є у них всяке громадське зацікавлення і відверне їх від поточних проблем доби. Михайло Сергієвич згодом писав, що його пунктуальність у виконуванні нових університетських приписів викликала «хибні толкування, підозріння в кар'єризмі, молчалінстві і т. д.»[43] Проте це були безпідставні підозріння. Грушевський уважав, що виконання вимог цього «осоружного статуту» — це його покута, що її мусить відбути за свої минулі промахи, маючи на увазі неприємну аферу у зв'язку з його матурою. Згадуючи про ті часи, він писав: «У душі я був революціонером, рішився іти пробоєм проти всіх заборон і обмежень українського слова й життя, знав, що працюватиму не в російських університетських рямцях, а за кордоном, ніяких російських відзнак і лаврів не потребую, але свідомо нагинав себе до всякої всячини — тим більше, коли вона була для мене прикра, противна».[44] Тут бачимо ще одну рису аскетизму і вольовости молодого Грушевського, який бажав перебороти усі перешкоди і справи, які не були йому по нутрі. Гарт волі і надзвичайна працьовитість характеризують його психологічну настанову тих років.

В Києві М. Грушевський познайомився з Володимиром Антоновичем — тоді найвизначнішим українським істориком, основоположником нової української історіографії і провідним українським громадським діячем. В автобіографії Грушевський згадує про Антоновича, як «найбільшу окрасу тодішньої української науки», але він робив на Грушевського враження «чоловіка утомленого сими нагінками (царської влади — Л. В.), ухилявся від близчих зносин з студентами й все більше відсувався від історії в «спокійніші» як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики».[45] Ця характеристика вийшла доволі блідо і неповно, якщо взяти до уваги близькі зв'язки між ними, а також те, що найбільше Антоновичеві завдячував Грушевський поглиблення свого історичного знання. Це вже відмітив Д. Багалій, також вихованець Київського університету, який писав, що «у центрі уваги серед професорів М. Грушевського треба поставити В. Б. Антоновича. Стан тодішньої української історіографії дуже сприяв науковому розвою М. С. і утворення з нього видатного історика, звичайно, на тлі тих здібностей і того хисту, що були в нього самого вкупі з великою захопленістю науковою працею».[46] Неповність характеристики Антоновича в Грушевського можна пояснити, звичайно, характером *Автобіографії* Грушевського, яка в надто стислій формі зображує основні моменти його власного життя. В двадцятиліття смерти Антоновича, Грушевський писав, що «Володимир Боніфатієвич був настільки ж дорогий нам, наскільки підозрілий і ненависний всім

---

[43] Там же.

[44] Там же.

[45] М. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 3.

[46] Д. І. Багалій, *Нарис історії України на соціяльно-економічному грунті*, Київ 1928, т. І, стор. 74.

тим українофобським елементам, що окружали з усіх сторін наш український рух, чигаючи і чекаючи першого сприятливого для них моменту, щоб затоптати, заглушити його, передовсім тих, що вважалися його провідниками».[47]

Будь-що-будь, Антонович мав великий вплив на студіюючу молодь, мав якусь магнетичну силу, якою притягав до праці над незораною нивою української культури нові, молоді надійні сили. Особливу увагу звернув Антонович на Грушевського, свого найздібнішого учня. Він став його духовим провідником і патроном.

В останніх роках університетських студій М. Грушевський позбувся своєї добровільної ізоляції й аскетизму і включився в українське суспільно-культурне життя.

Підчас останніх років університетських студій Грушевський опікувався гуртком учнів київської духовної семінарії. Він відбував з семінаристами конспіративні сходини в свойому помешканні, допомагав їм у виборі відповідної літератури і позичав книжки із своєї, доволі імпозантної, бібліотеки. Також брав активну участь в житті Київської Громади, до якої притягнув його Антонович — духовий провідник Громади. З того часу маємо цікаві вістки про діяльність Грушевського в спогадах О. Лотоцького: «Безпосередньо ближче стояв до громади (семінарійної) М. С. Грушевський. Кімната його в глибині двору на розі Тарасівської та Учительської. Тут він переводив перші свої вправи тої великої організаційної праці, що так її широко і блискуче розвинув опісля в Галичині. Власне він був зверхнім провідником громади, — давав теми і матеріяли до рефератів, провадив дебати з приводу тих рефератів, приймав діяльну і дуже практичну участь в обміркованню способів української пропаґанди на селі».[48]

З того часу маємо також докладний опис вигляду Грушевського і його ставлення до своїх товаришів: «В глибокій задумі вид його робив сумовите й навіть трохи суворе враження, — з глибоким поглядом очей і вже тоді довгою бородою, що ми називали її «бородою св. Онуфрія». Але, як бував серед людей, жива вдача його зразу відмінялася: на обличчю у нього світилася характерна його усмішка — і юмористично-іронічна, і раптом привітно-тепла, усмішка та живі іскорки в очах робила цілком натуральний мягкий, напів жартовливий характер бесіди, тим непомітно скрашуючи «гірке зерно» часом сухого змісту розмови. Якого небудь докторального тону, у якому чулося б magister dixit, зовсім не було в його. Бувши найстаршим між нами (мав щось коло 25 літ) і стоячи незмінно вище над нами своєю талановитістю, громадською свідомістю і науковою ерудицією — він в суті діла був для нас magister, — наливав наші душі свідомістю і знанням, за-

---

[47] М. Грушевський, *«З соціяльно-національних концепцій Антоновича», «Україна»*, кн. 30, 1928, стор. 3.

[48] О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, 1932, т. I, стор. 225.

охочував і вчив працювати. Але заразом то був щирий товариш зо всіма рівний у свойому поступованню».[49]

Згадуючи про ті часи, М. Грушевський писав, що «під кінець курса я почав виходити з крайностей свого психічного настрою, почав більше зближатися з людьми — бував в літературних і політичних кружках української молоді».[50]

Донеслися доволі скупі відомості про університетські студії М. Грушевського. В *Автобіографії* він зазначує, що на розвій його наукового світогляду та інтересів вплив «мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права і історії права».[51]

На київському університеті в тому часі крім В. Антоновича викладали такі визначні професори, як В. С. Іконніков, О. Ф. Кістяківський, М. Ф. Владимирський-Буданов, П. В. Голубовський та інші відомі вчені. М. Грушевський був надзвичайно пильним і здібним учнем, отже, в короткому часі він став найкращим студентом на історично-філологічному факультеті Київського Університету. Року 1887 Грушевський написав свою першу наукову працю про південно-українські замки в половині XVI ст., що була виготовлена для історичного семінаря Антоновича, а згодом надрукована.[52]

«На третьому курсі, — пише Грушевський, — я взявся до більшої праці на предложеному факультетом (проф. Антонович) тему: *Исторія Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV вѣка*. Праця дістала золоту медаль і я був зіставлений при університеті професорським стипендистом по катедрі русской историіи».[53] Згодом ця праця була видана в Києві 1891 року.[54] Вищезгадана монографія була вже вислідом праці дозрілого історика, який повністю опанував методологію історичного досліду.

Київський університет закінчив Грушевський в 1890 році, продовжуючи далі спеціялізуватися в царині історії України.[54a]

На початку 1891 року Володимир Антонович повернувся з подорожі в Галичину і привіз зі Львова вістку про плянування тамошніми українцями катедри української історії у Львівському університеті.[55]

---

[49] О. Лотоцький, цит. пр., стор. 181.

[50] *Автобіографія*, цит. пр., стор. 3.

[51] Там же.

[52] М. Грушевський. *Южнорусскіе господарскіе замки въ половинѣ XVI вѣка. Историко-статистическій очеркъ*. «Университетскія Извѣстія, ч. 2, Київ, 1890, стор. 1-33

[53] *Автобіографія*, стор. 3.

[54] Оцінку важніших перших історичних праць М. Грушевського подаємо в окремій частині цього розділу.

[54a] В згадуваній статті В. Лісковського подано докладно перебіг іспитів Грушевського, які відбувалися в двох термінах: від 5 до 28 травня і 1 — 22 вересня, 1890 р.

[55] Про приїзд Антоновича до Львова знаходимо нотатку в листі М. Павлика до М. Драгоманова з 11 січня 1891 року: «Ант. очевидячки приїхав в справі угоди, бо навіть сам виразно сказав, що старається тут о катедру укр. історії, котру єму дехто з поляків обіцяв». *Переписка Михайла Драго-*

Це були часи т. зв. «нової ери», що мала стати початком польсько-української співпраці в Галичині. Спільною акцією галичан О. Барвінського, Ю. Романчука і К. Левицького і придніпрянців В. Антоновича, О. Кониського, Т. Рильського, М. Лисенка, а згодом М. Грушевського — українські провідні діячі — «народовці» намагалися приспішити реалізацію першої катедри української історії.

На катедру запрошено було Антоновича, але він з уваги на свій вік, рекомендував на це місце Грушевського. Михайло Сергієвич з великим захопленням прийняв цю новину. Про це він згодом писав: «Плян сей був прийнятий мною з ентузіязмом супроти того значення, яке привязувано тоді в українських кругах галицькому рухові: в Галичині надіялися створити всеукраїнське культурне огнище, літературне і наукове, працею літератів і учених всеї України, і здобутками його проломити систему проскрипції українського слова і національности в Росії, підняти свій національний рух і т. д.»[56]

Проте справа заснування катедри затягнулася й була зреалізована щойно по кількох роках. В міжчасі Грушевський готувався до маґістерського іспиту і збирав матеріяли для маґістерської праці про Барське староство. У зв'язку з працею над дисертацією Грушевський відбув наукові подорожі до Москви і Варшави, де він працював в архівах і збирав матеріяли до своєї праці. Маґістерський іспит він склав в 1893 році. В *Автобіографії* Михайло Сергієвич нарікає на тему своєї праці, що вимагала інтенсивних архівних розшуків історичних джерел і взагалі була вибрана «досить нещасливо».[57] Проте ця тверда школа архівної роботи йому дуже придалася в дальшій науковій діяльності.

24 травня 1894 року М. Грушевський прилюдно оборонив свою дисертацію «*Барское старосто, исторические очерки*» і одержав сту-

манова з Михайлом Павликом (1876—1895), т. VI (1890—91). Зладив Михайло Павлик. Видав Лев Когут, Чернівці, 1910, стор. 104.

Боротьба за катедру української історії у львівському університеті проводилася в Галичині довгі роки: Зокрема в 1870—80-их роках українські провідні діячі, а зокрема професори і студенти Львівського університету, намагалися зреалізувати справу катедри. Див. Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914*. Львів 1926, стор. 170—73, 182—83.

[56] *Автобіографія,* стор. 4.

[57] Свої перші історичні праці писав Грушевський під наглядом В. Антоновича. Тему дисертації про Барське староство також суґерував йому його професор. Відносно цеї справи знаходимо слідуюче насвітлення в листі д-ра Марка Антоновича з 10 червня 1966 року:

«Замітки Антоновича на адресу Грушевського, як їх мені переказував батько з уст діда були, що «Грушевський переніс працю історика з архіву в бібліотеку». Тому він, мабуть, і спеціяльно натиснув на Грушевського взяти тему, якої він не міг розробляти в бібліотеці. І це вийшло на добре йому, хоч Грушевський не був вдоволений. Інакше між ними взаємини були добрі і коли Антонович побачив, що стан здоров'я не дозволяє на виїзд, він подав Грушевського саме через те, що він був вірний його учень».

пінь маґістра історії. Офіційними опонентами його маґістерської праці були В. Б. Антонович і В. С. Іконников, які дуже прихильно оцінили працю молодого історика.[58]

Барвистий опис цеї події знаходимо в спогадах О. Лотоцького: «Оповіщення в газетах про маґістерський виступ професора львівського університету зібрало численну публіку у велику актову залю київського університету; переважали київські українські сфери, хоч досить було й стороннього люду, багато було академічної молоді. Декан, проф. Т. Флоринський, вичитав curriculum vitae маґістранта. Почуваю те почуття морального задоволення — і, як показалося, то й не в мене одного, — коли ворожі для українства уста, читаючи curriculum, не могли там поминути фактів співробітництва в *Записках НТШ* та йменування його на професора української катедри у львівському університеті ... Вступив на катедру і сам диспутант, привітаний гучними оплесками. Трохи схвильований напочатку, скінчив своє вступне слово вже зовсім свобідно. З сивоголового факультетського ареопаґу почав перший говорити проф. В. Б. Антонович ... Говорив він так сердечно і тепло, що й тепер мило згадувати ту промову знаменитого історика України. «Ми з вами, — так пригадую собі, почав говорити проф. Антонович, — разом працювали, разом шукали наукової правди; коли помилялися, то теж разом. Ми з вами — люди одних поглядів, одних наукових висновків, — то й опонувати вам я в самій суті діла не можу» ... Схарактеризувавши наукове кредо молодого вченого й бажаючи йому успіху в дальшій праці, професор запитав пояснення на якусь дрібницю з дисертації та на тому закінчив своє опонування. Закиди інших опонентів теж не мали нічого поважного і скоро декан, зібравши голоси від присутніх членів факультету, оголосив М. С. маґістром історії».[59] Як бачимо, вже тоді Михайло Грушевський був популярною особою серед старших і молодших кругів києвлян.

Рекомендація Антоновича молодого Грушевського на катедру східньо-европейської історії у Львівському університеті була найбільшим відзначенням особи і діяльности Грушевського в цьому ранньому періоді його життя.

*

Починаючи з 1888 року Грушевський писав публіцистичні статті, друкуючи їх головно у львівських виданнях — *Правда*, *Зоря*, *Діло*. Згодом в Галичині він вибився на визначного публіциста.

---

[58] Звіт про диспут Грушевського подано в газеті «Киевлянин», ч. 137, 141, 1894. Завваги М. Грушевського про дисертацію — в *Автобіографії* з 1905 р. стор. 4

[59] О. Лотоцький. Цит. пр., стор. 182-183.

Свої наукові праці містив Михайло Сергієвич в *Университетскія Известія* (Київ), *Записки НТШ* (Львів), *Чтенія въ общ. Нестора*... (Київ), *Кіевская Старина* (Київ). В роках 1886—1894 М. Грушевський був автором двох історичних монографій, 12 історичних розвідок, 23 рецензій, 4 публіцистичних статей і двох оповідань. Видав також два томи *Архіву Юго-Западной Росії* (1893—1894). Беручи до уваги вік Грушевського — це статистично-бібліографічний підсумок виглядає досить імпозантно.

Київський період життя Грушевського можна назвати часами кристалізації його народницького світогляду й ідеології, яка формувалася під впливом членів Київської Громади, а зокрема його професора В. Антоновича. Тоді став він, як писав О. Лотоцький, «натуральним і непримінним співробітником Антоновича і Кониського, створюючи з ними чинне тріо в тодішній політичній акції».[60] Чимало із студентської молоді завдячували Михайлові Сергієвичу, свої перші літературні і наукові кроки.

Своїм знанням, науковими працями і суспільною діяльністю молодий Грушевський здобув собі повагу і признання усіх сфер українського громадянства.

Наші замітки про київський період життя М. Грушевського закінчуємо уступом з промови О. Я. Кониського, виголошеної на бенкеті в честь Михайла Сергієвича з нагоди одержання його маґістерського диплому: «В університетській залі я дивився на портрет Миколи Першого і в моїй душі виникло радісне почуття морального задоволення. От в присутності того, хто так тяжко наложив свою руку на українське слово, закинувши на заслання геніяльного поета України Шевченка, се покаране імя промовляється тепер з повагою, як імя патрона наукової установи, а університетська колеґія вінчає науковим титулом українця, що перейнятий тими самими національними ідеалами, які вперше так виразно виявив Шевченко».[61]

---

[60] О. Лотоцький, цит. пр., стор. 182.
[61] Цит. пр., стор. 183-184

Ілля Витанович

УВАГИ ДО МЕТОДОЛОГІЇ Й ІСТОРІОСОФІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО*

I.

Велика наукова спадщина Михайла Грушевського ледви досі зінвентаризована та й то може не вповні. Описуючи її, не легко охопити бодай зовнішньо всю широчінь великого таланту й незвичайної трудолюбивости. Багатий зміст тієї спадщини був досі рідко проаналізовуваний.

Доцьогочасні характеристики, беручи під увагу життя й діяльність М. Грушевського, лише мимоходом торкались внутрішньої характеристики його ідеї і методології.[1]

---

* Стаття проф. д-ра І. Витановича була написана в 1938 році для Збірника Історично-Філософічної Секції НТШ у Львові в пошану пам'яти М. Грушевського. Через прихід большевиків до Львова, Збірник не появився. Статтю друкуємо з незначними скороченнями.

[1] Першу спробу насвітлити діяльність Грушевського зробили його учні й прихильники з нагоди 10-ліття його наукової праці в Галичині — в передмові *Наукового Збірника* в його честь — Львів 1906. Відтак за дальших 10 літ зібрала *Украинская Жизнь* уже повнішу характеристику життя й наукової діяльности, посвячуючи тому оглядові цілу чергову книжку за грудень 1916 р.

В 1922 р. учень М. Грушевського Василь Гарасимчук дав чи не найсміливішу досі спробу зовнішньої і внутрішньої характеристики наукової діяльности свого майстра: Михайло Грушевський як історіограф України. (Записки НТШ, т. CXXXIII, стор. 1-26). Більше місця аналізі наукової діяльности Грушевського посвятив у своїй історіографії проф. Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії,* Прага, 1923, стор. 185—200.

З нагоди ювілею в 1926 р. появилось більше наукових і принагідних оглядів життя й діяльности М. Грушевського; з них годиться відмітити передовсім найширшу з усіх дотеперішніх оцінку акад. Д. І. Багалія: *Акад. М. С. Грушевський і його місце в укр. історіографії* (історично-критичний нарис). «Червоний Шлях» 1927, № 1, стор. 160—217; нарис цей повторений у скороченні в історіографічному вступі до «Нарису Історії України на соціяльно-економічному грунті», т. І.

Коротку та цікаву характеристику наукової творчости Грушевського подав тоді найближчий його співробітник Осип Гермайзе: *Ювілей української науки* (Сорок років діяльности акад. М. С. Грушевського) — «Життя й Революція» 1926/30, стор. 93—99. (Там же ж і менше замітна статейка І. Лакизи: *Мих. Серг. Грушевський* — з нагоди 60-их роковин народження та 40-их роковин наукової діяльности, стор. 99—105).

Мають теж значіння деякі влучні помічення моментів наукової творчости М. Грушевського в привітальних ювілейних промовах і найбільше

Зважуючись на те, виберемо наперед важніші моменти й напрямні з дослідів Грушевського над суспільно-економічним процесом української історії, щоб тим способом підкреслити головний характер історичної праці покійника, та з того становища пізнати його як історика взагалі і його методолічну школу.

Вибраний шлях суспільно-економічного історика мотивує Грушевський сам у «провідних ідеях досліду» на початку своєї Історії України-Руси.[2]

Український нарід не все на протязі історії жив політичним життям, тобто «всею повнотою національного життя». Переживав він довгі часи, коли суспільно-економічна й культурна історія була «одинока його історія». Тому й «соціяльний і культурний процес становить... ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя — через стадії його піднесення й упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя, не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходилося йому переживати»... Поставлений в основу досліду політичний момент переривав би нам *органічну цілість*. Соціяльно-економічний і культурний процес непереривний у своїм розвитку, творить «стару, тривку основу, яка тільки поволі змінялася» під впливами зовнішніх випадків і «визначає нам провідну дорогу від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних, наскільки вони починають піддаватися досвіду»...

«До недавніх часів, — каже там же Грушевський, — історія народів починалася від перших історичних, письменних звісток про них. Тепер молоді науки — передісторична археологія чи археологічна етнологія з антропологією і порівняною соціологією, з одного боку, й порівняне язикознавство (глотика) та фолькльор з другого, розширили науковий обрій далеко поза границі письменних звісток».

може слова самохарактеристики в відповіді ювілята — гл. *Видання Ювілейного Комітету*, Київ, 1927.

Більше вартісні будуть нераз досить поважні об'ємом і науковим підходом до життя і наукової діяльности проф. Грушевського численні огляди з нагоди трагічної смерти в 1934 р. порозкидані по всіх українських і чужинних наукових і популярних виданнях. Деякі з них заторкують окремі ділянки творчости Грушевського (гл. прим. цікаву статейку О. І. Бочковського: *М. Грушевський як соціолог* — в літогр. «Вістях» УТГІ в Подебрадах за 1935 р. і передрук в «Кооп. Републиці» 1935 р. Багато українських і чужинних учених заповіло тоді докладніші праці зо своїх ділянок. Зокрема були опубліковані: відбитка з академічного чеського видання пок. акад. Я. Бідля: *Michal Hruševskyj* — Praha 1935, стор. 44.

E. Borschak: *Michailo Hruševskij 1866—1934 — Le Monde Slave 1935,* т. I, кн. за січень, стор. 12—36.

André Mazon: некролог в *„Revue des études slaves“*, т. XV, стор. 185—7.

Проф. М. Кордуба: *Michael Hruševskyj als Forscher und als Organisator der wissenschaftlichen Arbeit* — Zeitschrift für Osteurop. Geschichte, Bd. IX. (Neue Folge Bd. V, Heft 2, стор. 164—173, Königsberg-Berlin 1935.

B. Krupnyckyj: *Die archeographische Tätigkeit M. Hruševśkyjs* — Jahrbücher f. Kultur u. Geschichte der Slaven, Breslau 1935, Bd. XI, Heft III—IV.

H. Koch: *Dem Andenken Mychajlo Hruševśkyjs* Ibidem Heft 1.

[2] 3-те вид., т. I, стор. 16-20.

Навели ми тут дослівно деякі напрямні Грушевського з його «провідних ідей досліду», бо вони для нього прикметні й основні та й нам будуть помічні.

Грушевський посувається в дослідах минулого української землі й нації як лише може далеко в глибину віків, поза звичайні до того часу межі історичного матеріялу і методи. Причина цього не лише звичайна потреба вияснити етногенезу й початки національної української еволюції. Таке поширювання досліду наказує йому постулят методологічної школи, що до неї впроваджував уже Грушевського його вчитель проф. Володимир Антонович.

Грушевському треба було пробиватись крізь маловідомі поля в українській й чужинній науці.

Найтрудніше може було вивести початки отого основного соціяльно-економічного і культурного стрижня, трудно було зрозуміти й виснити короткі згадки історичних письменних джерел, що дуже невиразно вказували на соціяльно-економічний процес родово-племінних часів і на їх перехід у державну організацію київської доби. Генетична соціологія і в західньо-европейській науці була ще тоді в пеленах, багатий етнологічний український матеріял пропадав ніким основніше до того часу необслідуваний. Перше систематичне зведення отого матеріялу й накреслення напрямних дальшого досліду виконав Грушевський у першому томі своєї Історії України-Руси.[3] Невдоволений вповні вислідами тієї праці, повертається до неї Грушевський після війни. Потреба доповнити початки української історії й потреба соціологічного поглиблення студій над українською історією взагалі, потреба перевірити своє методологічне становище й історіософію, — звертають його увагу на соціологічні студії, що пішли значно вперед в західньо-европейській науці та й соціяльні рухи останніх літ збагатили його досвідом.

Для тих цілей організує в 1919 р. Український Соціологічний Інститут, до тієї праці приготовляє свою доньку Катерину й при її допомозі продовжує потім від 1924 р. в Києві студії суспільно-економічного процесу в його найраніших стадіях примітивної культури, щоб таким чином прослідити початки української соціяльно-культурної історії. Студії над первісним громадянством мають і свою дальшу мету, як це видно з його віденської праці «*Початки громадянства*»;[4] з метою соціологічного поглиблення української історії в'яжеться теж у великій мірі його повоєнна праця над пізнанням розвитку духової культури, перервана на 5-му томі української літератури.

Вибираючи з усіх можливих джерел: — мови, археології й найдавніших чужих і наших писаних пам'яток, — дані про матеріяльний, духовий та суспільний розвиток українського народу, вистерігався Грушевський вже при писанні I—III томів своєї Історії України- Руси, вкладати факти українського суспільно-господарського розвитку в

[3] Розд. V і VI.
[4] 1921 р.

рямці пропонованих соціологами, історикми, економістами та історикми права універсальних схем.

Незвичайна обережність перед схематизацією це взагалі дуже характеристична прикмета Грушевського. Тому то й добуті з джерел дані про господарство й суспільну еволюцію родово-племінної, а згодом і історично-державної княжої доби порядкує лише аналітичноописовим способом. В пізніших соціологічних студіях шукає Грушевський виправдання такої методи.

Візьмім важніші приклади. Ні український матеріял, ні приведений чужий не переконують його, щоб можна було приняти якусь одну одвічну й універсальну схему розвитку подружих форм. Він бачить часто нерозгадану складність соціяльної еволюції в своїх початкових стадіях, що формується, як і нині, під впливом багатьох факторів.

В родовій організації та її господарських формах, хоч бачимо стільки подібних елементів у фактах староукраїнського життя з фактами інших слов'янських і неслов'янських народів, та не можна приймати нічого більше, як ближчі й дальші *аналогії*, модифіковані залежно від таких чи інших умовин.[5]

Немає, на думку Грушевського, якоїсь універсальної одностайности й у розвитку інституції власности, чи скажімо краще, не може він на підставі даного йому матеріялу її приймати. Варіянти наближуються і віддалюються. Власність колективна існує поруч індивідуальної ще довго по упадку родово-племінного ладу й навпаки, — індивідуальну і родинну власність знаємо в далекій давнині. На її розвій впливають однаково, переважаючи залежно від умовин, об'єктивні й суб'єктивні чинники: труд, потреба й психічні мотиви.[6]

Ретроспективним способом досліду намагається Грушевський добути дані з нашого матеріялу про суспільну еволюцію від роду, племени до громади й клясової держави. Бачить він можливість такого досліду в пережитках пізнішої городової організації, слідкує теж за тими пережитками й старим соціяльним процесом пізніше в історії сіл дрібної української шляхти, що, маючи більшу можливість свобідного розвитку чим селянство, зберігала довше спомини старих соціяльно-побутових форм.

Слід тут підчеркнути становище, яке займає Грушевський відносно більшости соціологів у питанні переходу від укладу племінно-родового до клясово-державного. Як багато з тих, що признають провідну ролю в соціяльнім процесі економічно-біологічним факторам, так деякі з тих, що оту провідну ролю вбачають у чинниках психологічних, протиставляють державу родово-племінному ладові як щось нове й перед тим небувале. Грушевський схиляється до думки тих, які заявляють, що бездержавного життя людини властиво не існувало ніколи, в кожному разі в історії не можна вказати переходу вповні

---

[5] Порівн. І. т. (3 вид.), стор. 353-8; прим. 2 на стор. 353.

[6] *«Початки громадянства»* 194; Іст. У.-Р. т. І. стор. 359-360 і т. III. стор. 343-4.

бездержавного і безправного людського скупчення в державне і правне життя, . . . «бо і в життю відокремлених родин ми стрічали почуття права на певну територію, докладно означений круг осіб, обнятих групою, підпорядкування членів родини чи групи найбільш здібному чи сильному її членові і певний обичай, який нормує поведення групи. Але в життю племени ми бачимо виразно все те, що вважається прикметою держави взагалі».[7] Праві теж, на думку Грушевського, «ті соціологи, правники й історики, які не беруть за єдиний й виключний початок держави завоювання, підбій, але вважаючи його головним фактором, який утворив клясову державу новійших часів, поруч нього, хоч і з другорядним значінням, приймають інші джерела її походження: як організація оборони, розвій різних форм влади й авторитету, громадження економічних засобів і т. д.

«Але в історичній перспективі часто не має рішучого значіння, чи клясовий, примусовий державний лад утворився без підбою, чи з участю його, — і в якій мірі. В багатьох випадках не можна цього навіть устійнити докладно, чи було завоювання, і в яких розмірах вплинуло».[8]

Це були б важніші моменти для характеристики Грушевського з його поглядів на первісне громадянство, його еволюцію й на початки суспільно-економічної української історії.

Та найкращі праці Грушевського, методично найосновніші, оперті на власних архівних розшуках, які творять й основу його оригінальної, самостійної наукової роботи, це відомі монографії з суспільно-економічної історії та ціла довга низка менших праць, що лягли в основу передовсім V—VI й дальших томів Історії України-Руси.[9] Вони найкраще вводять нас у методичну ляболраторію історичного досліду Грушевського; від тих монографій починав він свою наукову діяльність. У дослідах над тією добою української історії шукав він, молодий, потвердження своїх історіософічних концепцій, удосконалював

---

[7] *«Початки громадянства»*, стор. 241-251.
[8] *«Початки громадянства»*, стор. 255.
[9] Через брак місця не переходимо їх докладніше, зробив це, зрештою, акад. Багалій у цит. «Нарисі». Маємо тут, очевидно, на увазі передовсім праці: студентську, але важну як початкову в науковій програмі, що виповнила більшість найкращого життя дослідника, «Южно-русскіе господарскіе замки въ половинѣ XVI вѣка. Историко-статистическій очеркъ» — відб. з Унив. Изв. Київ 1890, стор. 33; «Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV в.», Київ 1891, стор. XIV+520; «Барское Староство, Историческіе очерки», Київ 1894, VI+310 — розвідка до 2-ох томів актів в VIII част. Арх. Ю. З. Росс. Розвідки про економічний стан селянства на галицькім Подністров'ю, в перемиськім, сяніцькім і львівськім староствах на основі описів королівщини XVI віку в «Жерелах до історії України-Руси», т. I—III і VII. Важні думки Грушевського й методологічні пояснення до найдених і видаваних архівних матеріялів, порозкиданих у більшості в Зап. НТШ і до збірок тих матеріялів — порівн.: «Матеріяли до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України» ч. I, Львів 1906, в передмовах до праць своїх учнів. (Порівн. прим. передмову до VIII т. «Жерел») і т. д.

методу позитивної аналізи джерельного матеріялу, який «набігав», як каже Грушевський, щораз обильніше від XV ст., а для XVI ст. було його вже стільки, що він давав можливість розглянутися досить докладно не тільки в еволюції життя XVI—XVII ст., але й освітлював ретроспективно й попередні стадії особливо суспільно-економічного процесу.

Стаючи до наукової роботи над історією українського народу під проводом проф. Антоновича, Грушевський звертає свою увагу на оту добу, що була найменше опрацьована, а яка своїм таємним змістом притягала.

Проблема гіперболізму татарської руїни й опустошення України в скупих джерельних звістках давала причину історикам виводити необгрунтовані гіпотези щодо пізніших колонізаційних рухів, мильно насвітлювати етнічну українську еволюцію, генезу козаччини, політичну ролю пізнішого польського впливу розтягати до культурної місії й заслуг у економічній розбудові.[10] Це доба — антитеза, в якій кільчаться зародки національної синтези. З зовнішньої історії трудно було в ній схопити об'єктивні, а ще важче ідейні елементи життя й розвитку нації.

Грушевський протиставиться отим гіперболічним твердженням про монгольський період і це скеровує його до дослідів внутрішнього життя тих часів.

Татарські лихоліття не знищили з корінем українського життя на Подніпров'ю, лише спинили його в розвитку; воно трималося тут землі весь час, зберігало набуті й розвинені в попередніх історичних добах суспільно-господарські й культурні елементи, з яких і виникло пізніше національне відродження як вислід їх нової еволюції, але й на основі спаюючого суспільно-психологічного чинника традиції, про який мова у вступі до VII тому Історії У.-Р.

«Я старався», — каже Грушевський у вступі до «Очерку історії київської землі», — «по можливості встановити взаїмне відношення фактів зовнішної історії, найти їх зв'язь з внутрішнім життям, вгадати характер того останнього, підглянути питомі прикмети історії київської землі, що відрізнюють її з ряду інших земель, її, такби мовити, індивідуальну фізіономію, вкінці — найти посередні звена, що зв'язують досліджувану добу київської землі з попередньою й наступною».

Територіяльно-хронологічний принцип, після якого Грушевський досліджує й порядкує історичний матеріял, покладений в основу цієї першої його більшої праці, домінує згодом у нього вже до кінця. Тому й відтворення фізіографічного образу досліджуваної области чи району, намагання зв'язати його з питанням селитьби, накреслити як можливо найдокладніше лучбові напрямні господарсько-політичної експансії й духових інфільтрацій — це перші й найцікавіші сторінки кожної роботи Грушевського. Обслідуванню фізіографічного чинника надає він всюди великої ваги.

[10] Порівн. «*Господарство польського маґната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною*». Зап. Н. Т. в Києві з 1908 р. відбитка Київ 1918 р. і окремо.

Правда, захоплений відтак звичайною аналізою внутрішньої суспільної структури, не все влучно використовує причинове пов'язання отого фізіографічного, а з ним й економічного моменту, з іншими факторами в гармонійну цілість. Через те зустрінувся Грушевський уже в отій першій своїй більшій праці з закидом рецензентів,[11] що замало взяв під увагу вплив економічного чинника на політичні випадки, хоч розглядові суспільно-економічних відносин, сміло можна сказати, посвячує тут Грушевський, як звичайно, найбільше місця.

Намагання вияснювати зовнішні історичні факти аналізою внутрішнього життя при незвичайно скупих джерельних відомостях не охоронило тут молодого народовця перед скороспішними апріорними гіпотезами, для яких, окрім суб'єктивних прагнень, за мало було доказів для такої історіософії. Маємо тут на думці гомінку гіпотезу про конфлікт українського княжо-дружинного й громадсько-народного ладу та його результат — еманципацію громад під татарською зверхністю. Тієї гіпотези мимо закидів і атак з різних боків та й власних спроб деякої модифікації не відрікся Грушевський в основі ніколи й вертався до неї теж нераз і під кінець життя, не так у науці, як публіцистиці.[12] (В науці дещо старався відтак бути обережніший у вишукуванні аналогічних моментів і їх оцінці, а навіть у насвітлюванні Хмельниччини, історії Гетьманщини, в оцінці історіософії своїх учителів Костомарова, Антоновича, Лазаревського, замічуємо начеб і відворот?).

Розглядаючи суспільні відносини київської землі після смерти Ярослава Мудрого, Грушевський слідкує головно за розвитком взаємовідносин двох головних елементів суспільної структури: княжо-дружинним і громадсько-самоуправним. Наперед цікаво вияснює Грушевський питання, чому до смерти Ярослава помимо постійних обмежувань прав громади, віча, не помічуємо проявів соціяльної боротьби.[13] Щоб обмеження громадського ладу пройшло спокійно, це, на думку Грушевського, саме доказує, що дружинний елемент не прийшов тут іззовні,[14] лише розвинувся спокійно на місці з історичних умов «полянської громади».

Антагонізм княжо-дружинного і громадянського елементу приходить згодом, коли в оті взаємовідносини встрявають поволі чужі етнічні й культурно-правні елементи, як князь з дружиною щораз більше відчужується від громади, з якої він вийшов і творить собі

---

[11] Порівн. «*Київську Старину*» т. XXXVIII (1892), стор. 430-38.

[12] Гл. статтю Грушевського в «Борітеся — поборете», Відень 1920, № 1, також відповідь на привітальні промови в Ювілейнім Збірнику 1926 р., стор. 25 і дальші.

[13] В тому місці звернемо увагу на оцінку Грушевського соціяльного миру в національному організмі як позитивного чинника розвитку й ідеї соціяльної солідарности, а не клясової боротьби, чи пак у нього боротьби «народу й влади». Порівняй аналогію оцінки козацького руху у вступі до VII тому.

[14] Порівн. *Очерк історії київської землі,* стор. 292 і дальші місця в Іст. У-Р.

нову, від громади відмінну, сферу культурно-економічних інтересів. Факти співпраці віча й князя це ідеальна гармонія, для якої в Грушевського бачимо велику симпатію й охоту довести, що це давало силу державі.

В міру того як княжо-дружинний елемент відчужується від громадського, громада міцніше вростає в грунт своїми національними елементами протиставиться більш рухомому в добі уділів княжо-дружинному, скидає з себе його зверхність, не вагаючись приняти татарську зверхність у заміну за забезпеку громадської автономії.[15] Та ця апологія «татарських людей» у Грушевського дуже слабо обставлена об'єктивними арґументами. Не місце нам їх тут аналізувати, та всеж насуваються такі застереження. В русі «татарських людей» приписує Грушевський головну ролю сільському елементові тоді, коли мабуть у ньому відограв ролю більше розвинений, городовий елемент, що борикався у звуженому нагло районі торговельних і взагалі господарських відносин; до того національний склад українських, головно подніпровських, міст одержав в половині XIII ст. дещо чужої домішки, яку в часі пертурбацій не вспів засимілювати. Вона не шукає господарського контакту, байдужа до оборони не своєї землі, стаючи на чолі спрагненої мирних умов, збіднілої в війні, міської громади. Взагалі економічним моментом, поглибленим докладнішими дослідами, можна б мабуть більше виняснити, як це вдалося Грушевському, який, хоч незвичайно пильно збирає дані про торгівлю в княжій добі — й це найновіша в нього сторінка з історії українського народного господарства — та якось не шукає в тому матеріялі причинових факторів впливу на внутрішнє суспільне й політичне життя української держави.

А вже деякі натяки варта того, щоб дальше шукати. Самже ж Грушевський в одному місці склонюється до того, що болоховці «були то якісь промисловці», «уходники»,[16] в усякому разі якась, виглядало, людність більше рухлива, як селяни; зовсім правдивий відтак вивід генези козаків від неї, але теж краще ще треба перевірити походження й заняття перших козаків, наскільки в них мало сільського елементу.

Ще одна замітка: в західній і північній Европі в тому саме часі незвичайно багато аналогічного матеріялу для обсервації рухів міських громад — того матеріялу в Грушевського для перевірення пи-

[15] Звідси вже теж походить, між іншими, мотив Грушевського заперечування феодалізму, пізніше теж обставлений конкретнішими арґументами, що княжо-дружинний лад у нас не просякнув цілою системою всього життя народу, як це сталося в західньому феодалізмі, натрапивши на спротив. В литовсько-руській, суспільно-господарській та політичній організації та в прекарних наданнях в Галичині бачить Грушевський лише пізніші *аналогії* наших відносин з відношеннями, на ґрунті яких виріс західній феодалізм; рецепцію західньо-европ. февдального права в нас абсолютно відкидає. Гл. До питання февдалізму Іст. У.-Р. т. V. прим. 1 і 2.

[16] Гл. прим. 21 в III т. Іст. У.-Р., порівн. також стор. 155-175.

тання болохівських громад не приведено. Матеріял з історії італійських міст, їх взаємин з татарами, теж дещо може прояснив би.

Через відсутність джерельного матеріялу для суспільно-економічної історії XII—XVI вв. мусів Грушевський ще й в інших випадках обмежуватися на гіпотезах (прим. питання більшої боярської земельної власности, що їх не все можна б підперти менш більш доведеними фактами економічної закономірности).

В своїх працях про XVI—XVIII віки Грушевський серед обильного актового матеріялу не має вже такої потреби звертатися до гіпотез, він теж їх щораз більше вистерігається й стає якби щораз більше аналітиком внутрішньої історії, не занедбуючи й зовнішньої історії та її впливів, обслідовуючи за порядком усі чинники, що могли мати вплив на розвиток і переміни українського життя. Археографічна робота, в якій Грушевський був непересічний ерудит (про це свідчать хочаб лише його праці над матеріялами про барську шляхту й галицьке селянство), займає забагато праці, щоб мати час на синтетичні висновки.

Як незвичайно совісний дослідник джерела старається він, щоб дані з нього (головно історично-статистичні) були «детально аналізовані і зведені до певних сум», «лябораторним методом», як назвав Грушевського один з рецензентів на I і II томи «Жерел».[17] Підкреслював з признанням отой рецензент точність досліду матеріялу, вмілість використовувати найменші вказівки дослідного матеріялу та закидував знов відсутність «обобщеній».

В III т. «Жерел»[18] відповідає Грушевський на ці закиди й вияснює, чому, опрацьовуючи люстрації королівщин з половини XVI віку й деяких інвентарів для пізнання економічних відносин Галичини, одної з «найбільш історичних частин українсько-руської території», — на так навіть звуженім терені годі йому триматися якоїсь, наперед згори уложеної схеми, супроти таких різнородностей життя в часі і просторі. Тому досліджує він його, викриваючи невеликі кусні: «Ми», каже, «не можемо приступати до матеріялу з програмою наперед, але мусимо свої запитання зміняти так, щоб на них можна було витягнути з матеріяла певні відповіди» . . . А дальше, на закид, чому не робить ширших, загальніших виводів з дослідного матеріялу, відповідає: «Я думаю, що мої розвідки служать живим протестом проти таких передчасних ґенералізувань. Як робилися такі «загальні виводи»? Ловилося кілька припадкових виказів, їх apriori уважано за показники загальних норм, і от на підставі кількох таких показників готові «середні цифри», а з порівнань таких середніх цифр різного часу і різних місць — готовий загальний образ розвою оподаткування в певнім часі, або теорія проґресій його в певнім географічнім напрямі. Я не роблю з того закиду дослідникам, але спішитися з такими загальними виводами, маючи під руками величезний матеріял, що кожною

[17] В. І. Щербина в *«Київській Старині»* 1895, № 7-8 і 1898, № 1.
[18] Ст. 2.

цифрою протестує проти таких ґенералізацій, виказуючи, яка різнородність норм, які різниці в висоті і способах оподаткування існували нераз у границях одної й тої самої королівщини, було б ненауково. Можу, отже, запевнити шан. рецензента, що ані з недбальства, ані з браку синтетичної здібности здержуюся від загальних виводів, яких собі він бажає» . . .

Але творчий скептицизм посував тепер Грушевський деколи й задалеко, вистерігаючись синтези. Тому й у V та VI томах Іст. У.-Р. досліди над суспільно-економічною еволюцією залишаються швидше зведеними й хронологічно-територіяльно упорядкованими матеріялами.

Завважуємо прим. у них навіть таку формальну незручність, що розділи про суспільну еволюцію стоять часто перед розглядом розвою економічних відносин; суспільні ж відносини розглядаються вихованком і поклонником київської історично-правної школи більше з боку формально-юридичного, рідко в причиновім зв'язку з іншими, а в першу чергу економічним чинником. Економічна база, хоч совісно і подрібно проаналізована, для цілости вповні не використана.

Правда, не можна сказати, щоб на тлі тієї аналітичної роботи не можна було б бачити головних напрямних соціяльно-економічного процесу, виведених Грушевським. В головних контурах суспільно-економічна еволюція першої доби української історії зарисовується двоїстістю (дисархією) громади й княжо-дружинної власти, розвитком торгівлі, якої район відтак звужується, а дальше витворенням купецько-боярської верстви, що еволюціонує відтак помалу в великоземельну.

Друга доба характеризується пересуном ваги економічного життя з міста в село, утворенням привілейованої вищої верстви й економічним поневоленням цією верствою народньої маси. Чужий польський і німецький вплив на українське суспільне життя загострює не лише суспільний антагонізм, але й національний; на національно-релігійній базі об'єднуються солідарно різні суспільні українські верстви проти привілейованої меншости.

В третій добі вони зорганізовані в козацькому русі, що повстав з колонізаційної самооборони, боряться во ім'я народніх ідеалів справедливости з противним суспільно-економічним і політичним ладом.

Аналізуючи значіння поодиноких чинників, що впливали на еволюцію українського національного життя впродовж XIV—XVII ст., визначує Грушевський в даному випадку навіть деяку гієрархію тим чинникам.

Передовсім в одному місці зазначує, що економічні фактори, які глибоко входили в сферу суспільно-політичних і культурних українських відносин, «не були одинокі» й що було б «великою помилкою піддатися спокусі упрощення історичного процесу й силкуватися звести всю різнородність і різносторонність його до впливу самих економічних причин. Така чисто династична подія, як шлюб Ягайла з Ядвіґою, або така клерикальна інтриґа, як церковна унія, мали на

дальший розвій українського життя не менші може впливи, як розвій фільваркового господарства».[19]

Оправдується, чому розглядові політичних відносин він дає в своїй Іст. У.-Р. першенство. Бо під їх впливом укладалися спільні форми, устрій і організація управи, в тих змінених суспільно-політичних формах і під їх впливом укладалися економічні відносини, форми побуту й культурне життя українських земель XIV до XVII вв. «Розуміється», каже на вступі до VI тому, «сі сторони життя були заразом факторами, що впливали з свого боку і на уклад та модифікацію суспільно-політичного устрою (а в пізніших часах — і на факти зверхнього політичного життя), — особливо обставини економічні... я нераз зазначував їх впливи на уклад суспільно-політичних відносин і буду мати нераз нагоду вказати їх і в дальшім. Але при тій, переважно вповні пасивній ролі, яку грав український нарід в сих століттях (XIV—XVI), — і суспільно-політичні відносини, а навіть і уклад економічного життя, в більшій мірі залежав від впливів політичних подій, що розвивалися поза Україною, від суспільно-політичних форм чужих»...

Духовним чинникам, що символізували волю й стремління нації, признає Грушевський важне місце. На особливу увагу заслуговували церковні відносини українського народу; вони, каже Грушевський, «на переломі XVI і XVII вв. (а моментами і скорше) стають тим фокусом, в якім збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народности».[20]

Ідейні чинники, основні прикмети суб'єктивного твору-нації, що її еволюцію поклав собі Грушевський за предмет досліду а відродження за предмет громадської діяльности, були для нього засобом оцінки явищ суспільного процесу досліджуваних позитивно.

Державність (політичність) як головна прикмета нації, це мірило її суб'єктивної активности; етапи сили й слабости тієї прикмети, це підстава для історичної періодизації в Грушевського.

Традиція, це теж ідейний, суспільно-психологічний лучник органічного розвитку нації, який часто підкреслюється в Грушевського. В історичній перспективі українського національного життя, кожна фаза історії мусить бути — каже він — «вияснена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язлість і тяглість народнього життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід»... Тому, зв'язуючи історію козаччини з загальним образом української національної історії, каже Грушевський: «я не залишив вказати ті різнородні зв'язки, які зв'язують козаччину з попереднім життям — давнішою і безпосередною минувшиною». Цю зв'язь зазначив Грушевький епіграфом з нововідкритого маніфесту українського духовенства 1621 р., «в пам'ятний момент нового тісного

[19] *Студії з економічної історії України.* Л.Н.В. 1907, т. XXXVIII, стор. 231.

[20] Іст. У.-Р., т. V, стор. 385.

союзу всіх суспільних верств на українській національній плятформі, в ім'я того, що в тім часі означало собою національний постулят, українська інтеліґенція в своїй характеристиці своєї козацької репрезентації з притиском підчеркнула ... органічну зв'язь нового, козацького чинника з історичним життям України, з її старими традиціями — всупереч пізнішим теоріям чужоземного походження козаччини та чужих впливів на її сформовання, і взагалі всупереч усяким розриванням української історичної традиції».[21]

Тут бачимо теж у Грушевського черговий замітний випадок оцінки ідеї соціяльної солідарности — об'єднання козаччини з українською інтеліґенцією на пункті релігійних і національних змагань — тобто позитивний рушійний момент еволюції.

Закінчимо на тому вибирання характеристичних для методологічного підходу Грушевського моментів з української історії й перейдемо до деяких його власних заяв про впливи на свою наукову творчість та критичних його поглядів на історіографічну працю своїх попередників.

II.

Грушевський нераз признається до тієї ідейної спадщини, що її перейняв від українських історіографів: Максимовича, Костомарова, Лазаревського, Антоновича й Драгоманова — всіх їх з ним єднало ідеологічно українське народництво.[22] Воно звернуло увагу на розроблення соціяльно-економічних моментів в українській історіографії. Вже київські історики 1850—60-их рр., «документалісти», відбивались від наших істориків романтичного напрямку. (Порівняти б їх можна з такими ж двома групами французьких істориків, репрезентованих Августом Тієрі з одного і Ґізо з другого боку).

Але й у тій першій плеяді, з якої вийшов Грушевський, видно різниці й еволюцію не так у історіософії як власне в методології. В Костомарова прим. переважає ще ідеологія над позитивним історичним дослідом — твори його мають забагато агітаційного елементу, його історична робота, як про нього каже Грушевський, була більше «громадською роботою, акцією», яка мала довгі роки сильний вплив на суспільну думку не тільки українського, а й московського громадянства. Психічна реакція на автократизм, аристократизм і бюрократизм довела його до містичної ідеологічної концепції «з народом проти держави», в якій виховувалося молоде московське й українське покоління.[23] Не сходять з тієї ідеологічної основи Антонович і Драгоманов, хоч останній модерує її аналогічними західньо-европейськими

---

[21] Іст. У.-Р., VII, стор. VIII.

[22] Гл. його промову на ювілейному засіданні в 1926 р., порівн. статтю посв. Франкові «*Апостол праці*» в «Україні» 1926/VI.

[23] Грушевський: «*Костомаров і новітня Україна*» — «Україна» 1925/3.

суспільно-політичними концепціями, надаючи теоретичним народницьким висновкам Антоновича дещо інше освітлення й передовсім практично-політичний напрям. «Неохоту до державного примусу», пише про Антоновича Грушевський, «яку навівали на нього вікові експерименти, що пороблялися над сею масою правителями й наїздниками чужими, він переніс і на свійські спроби поневолення і експлоатації народньої маси — хочаб в інтересах своєї національної культури і держави. Його демократизм і народництво набрало виразно закрашеного антидержавницького, анархістичного характера».[24]

Тільки в дослідах Антоновича історіософічні узагальнення грають меншу ролю і переважно никнуть між фактичним матеріялом, або як замічає Гермайзе,[25] не «зважаючи на той додаток народницьких ілюзій» постулят пізнання об'єктивної істини в минулому виступає наперед і для тієї мети він старається примінити наукові методи, які виробили французькі позитивісти — громадівці.

«Національна і демократично-народницька концепція української історії, обласництво й інтерес до внутрішньої історії, (стани і соціяльні групи, колонізаційні процеси, масові рухи і т. д.), раціоналістичне і позитивістичне витолковування історичних процесів, документалізм і точність в дослідженню та ясність в формулюванню висновків — ось те, що вніс Антонович в нашу історіографію» . . .

Віра в «природний інстинкт народу» спільна всім тим нашим історикам, спільна вона й з ними Грушевському, лиш помітна деяка різниця. Ми бачили вище в характеристиці погляду на державу Костомарова й Антоновича якби докір з боку Грушевського. Грушевський, учень Антоновича, виходить з ідей учителя (погляд на «татарських людей» взятий просто від Антоновича), але згодом дещо від них відривається, поглиблюючи теж вивчену передовсім у нього методу. Коли Антонович прим. «українську громаду» протиставляє чужій владі — наїздові, Грушевський намагається підкреслити не чуже в княжо-дружинному елементі, лише пізніше відчуження від «громади».

Грушевський, як і Антонович, зазначує вагу кожної причини, що вплинула на утворення провідної ідеї народу, не визнає рації моністичного зведення цих причин до одної первісної, заступаючи погляд взаємних залежностей багатьох причин — плюралістичного розуміння факторів історичного розвитку. Провідна ідея, що характеризує історичний процес українського народу, не мала, одначе, в Антоновича розвиненої всеціло філософічної підстави. В Антоновича, як каже Багалій,[26] і не було загальної концепції українського історичного процесу. «Там були тільки народницькі мотивування окремих процесів історичного життя на ґрунті обов'язків української інтеліґенції перед

---

[24] *«З соціяльно-національних концепцій Антоновича»*, «Україна», 1928/V, стор. 8.

[25] *«В. Б. Антонович в українській історіографії»*, там же, стор. 32.

[26] Цит. пр., стор. 209.

своїм народом — простим народом, головним чином перед селянством, що ще жило в молодий вік В. Б. Антоновича в кріпацькому стані...»

Грушевський, перенявши, сказати б, відчуття національної ідеї від майстра, розвиває її розуміння в орґанічній концепції, проводить оцю «золоту нитку» в українській історії, слідкує за її неперервним розвитком, як суб'єкта, в історичному матеріялі, Антонович неґує й в історії українське державне життя, підкреслюючи головно змагання оборони внутрішнього, не політичного, а суспільного, громадського. Грушевський хоче найти компроміс, синтезу зовнішнього й внутрішнього суспільно-політичного процесу.

Він теж не надає значіння якійсь одній клясі, а збірній масі «народу». З того становища й виплинув гострий закид з боку Грушевського в сторону старого дослідника-народовця, дарма, що старого документаліста — Лазаревського.[27] Він, досліджуючи Гетьманщину, може й несвідомо став «клясовим» істориком, переяскравлюючи закріпощення селянства козацькою старшиною. Такий песимістичний настрій в нього взявся з того, що він обслідовував головно матеріял судових справ — отже екстремні випадки життя.

Наведемо в більших виїмках критику праці Лазаревського Грушевським, бо вона дуже цікава.

Грушевський осуджує Лазаревського, що той, ніби виводячи «на чисту воду» хозяйство й соціяльні привілеї та махінації старшинської верстви й манастирів Лівобережжя, звертав лише увагу на їх негативні сторони, протисоціяльні моменти, легковажучи й не наділяючи увагою культурні й позитивні сторони життя тих верстов. Гетьманщину — на думку Грушевського — представив Лазаревський занадто односторонньо: ...«Історія в працях О. М. представлялася в вигляді безнастанного розхоплювання й засвоювання старшиною військових і приватних, селянських і козацьких земель, беззаконного кріпощення свобідної людности різних категорій та безконечної гризні за неправильно здобуте майно між його державцями, — так начеб поза тим у людей не було інших інтересів, крім сеї хапатні одної частини громадянства і самооборони від неї — у другої частини. Культурні, політичні, релігійні інтереси, піклування про якийсь лад і справедливість, — все се відступає на задній плян перед картиною неустанних маєткових інтриґ і обопільного пожирання...»

Тим часом між старшиною не всі були такі, як їх вивів Лазаревський. «Адже приходилося й їм ходити в далекі походи, на лінейні роботи, на Ладозький канал, на Оренбурзькі степи і под. Нападали на їх маєтності татари й забирали мешканців у неволю. Бували серед старшин й такі, що виявляли відвагу в дрібній, але завзятій боротьбі з кримцями. Були й такі, що працювали над законодавством для свого

---

[27] Гл. реценз. праці Лазаревського в Зап. НТШ, т. VIII, 1895, і передовсім статтю в «Україні» 1927/IV: *«В двадцятьп'яті роковини смерти О. М. Лазаревського»*.

краю, або над складанням «хроничок» і цілих літописів. Се правда, що знайти тоді право на багатого й сильного було тяжко, але й сам д. Л. наводить два приклади суворого декрету за насильства, вчинені людності (над полк. Жоравкою і Ф. Рубцем). Додамо, що в архіві Малоросcійської Колегії переховуються штрафні книги, з котрих видно, що старшина далеко незавсіди зіставалась безкарною . . .»

«Дійсно, певної однобічности в представленню старшинської верстви у Ол. М. не можна заперечити. Коли матеріял, уживаний ним для змалювання соціяльно-економічних відносин Гетьманщини, з'ясовував головно війну за землю і мужицьку працю, то не бракувало позатим матеріялу, який яскравіш ілюстрував інші інтереси тодішньої людности — старшинської і нестаршинської: змагання до освіти, подиктовані не тільки егоістичними, кар'еристичними рахунками, але й поняттям про її вагу і користь для громадського пожиття; ідеї гуманітарні, опікування над фізично й соціяльно упослідженими, і под.».

«І старшина й громади козацькі, міщанські й посполиті не тільки воювали між собою за ґрунти, підданське послушенство і т. ін., але й клопоталися часто спільно й «всенародно» про спровадження освіченого духовенства, учительства. Ставили церкви, старалися знайти й згодити для свого села чи свого кутка якнайкращих малярів, будівничих, різьбарів, ливарів і т. д. Розшукували книги й рукописи. Виписували зза кордону найкращі для свого часу й їм приступні взірці сучасного мистецтва і под. Таксамо не бракувало випадків, де вони всенародно виступали в обороні інтересів краю, так, як їх розуміли, супроти московського уряду і його централістичних заходів, лишали на боці свої внутрішні рахунки і непорозуміння, жертвуючи своєю карієрою й особистими інтересами для того, що вважали своїм громадським і національним інтересом . . . Поневолення нищих верств владущою старшиною доконалися сприятливим підтримуванням рос. уряду та укороноване було тимже урядом рядом законодатних актів».

«Сини ж отого старшинства свідомо й несвідомо постаралися на арені сеї лютої, завзятої, брудної боротьби за свої клясові інтереси, привілеї розвісити пристойні декорації і на місце стяжательних подвигів предків висунути інші, симпатичніші моменти їх діяльности, дійсні — і фіктивні. Факти політичного вольнодумства, як зондування можливостей закордонної інтервенції в інтересах української автономії à la Капнисти; участь у тайних політичних товариствах; деяка причетність до січневого повстання 1826 р., і под. — розворушили серед українського панства політичні інстинкти і спогади минулого в перших десятиліттях XIX в. Почалася фабрикація українських героїв і розписування українських заслуг під сучасні вимоги . . . Малороссія малювалась ограбленою Москвою і позбавленою своїх вільностей країною; в обороні тих вільностей виступала вона мужньо всім народом під проводом своєї патріотично-настроєної старшини, що жертвувала своїм добром, карієрою, життям «во всенародную пользу». Під впливом сих настроїв реабілітовано Мазепу і прославлено як борця за українську вільність, розроблювано леґенду про Полуботка . . .»

Адміністраційні заходи московського уряду — згадує в іншому місці Грушевський[28] — були звернені на те, щоб перетяти зв'язки між українськими масами й тими гуртами української інтелігенції, що силкувалися створити якусь видимість національного життя. — Уряд намагався «задавити сю творчу конструкційну роботу над оживленням українських традицій, над відтворенням того, що моглоби піднести активність українського життя . . .»

До таких оживлюючих моментів належала історія ліквідації українського державного життя Москвою і боротьба українського громадянства з тією ліквідаційною політикою — та це був заборонений момент для істориків.

«Поскільки заняття істориків були звернені на розвінчання і засудження клясової політики інтеліґентських верств Гетьманщини, — ся робота з становища урядової програми могла вважатися навіть корисною. Але вона представляла однобічно ролю сих інтеліґентських верств і не давала повного уявлення про рухові сили українського життя того часу . . .»

От чому не вдоволяли Грушевського праці таких дослідників Гетьманщини як Лазаревський, який хоч правильно поступив, що вивів суспільно-економічний момент як важний життєвий чинник, але занадто його висунув і викривив істину. Не вдоволяли Грушевського й пізніші дослідники Гетьманщини, як М'якотін, Багалій, Василенко, Лучицький і ін., що теж занадто обмежувались до досліду внутрішнього суспільно-економічного життя, без уваги на зовнішній чинник, і це було причиною, що Грушевський післав з Галичини до Москви для праці в тамошних архівах надійного дослідника, любимого учня Івана Джиджору, який мав «освітити історію ліквідації державного життя козацької України — централістичну політику російського уряду — в зв'язку із змаганням російської буржуазії зробити Україну ареною російського капіталу . . .»

Вдоволений був Грушевський з вислідів праці І. Джиджори, згадував його часто в останніх роках перед смертю й видав разом усі його розвідки в тій справі. Стверджував, що незабутній його учень спростував теж м. і. односторонність характеристики старшинської верстви та довів фактами, що «інтереси особистого збагачення й карієри не перешкоджували їй вести політику державну послідовно й витривало, не зважаючи на своє трудне становище між опозицією мас, що відмовляли їй в підтримці її автономної програми, і всіми величезними засобами, якими орудував проти неї російський уряд. Політика ся мала клясовий ухил, як у кожній клясовій державі, але не позбавлена була зрозуміння загальних інтересів людности та їх оборони . . .»[29]

---

[28] В передовиці до збірки праць І. Джиджори: *«Україна в першій половині XVIII віку»*, Київ 1930.

[29] «Україна» 1927/IV, стор. 12.

Забагато може виписали ми отих останніх міркувань Грушевського, алеж бо вони походять з останніх літ його життя і змагань, вони ж виглядають якби на відповіді отим вимогам переміни його методологічного становища, які раз у раз нагадували йому противники та й зі страху перед небезпекою дораджували прихильники.

Грушевський у своїй методології не стояв на місці й проходив еволюцію, не затрачуючи, очевидно, всього, що перебрав у спадщині, головно по свойому вчителеві, Антоновичу, але й не без впливу була на нього київська історично-правна школа зо своїм керманичем Владимірським-Будановим, менше може йшов з слабшою тоді київською історично-економічною школою, що нею керував Лучицький.

Не без впливу на поглиблення його методології мусіли бути такі голосні в свойому часі не лише в Росії, а й в цілому науковому світі земляки-вчені соціологи, як Максим Ковалевський, а ще більше такі неокантіянці, етичні позитивісти як Туган-Барановський і Богдан Кістяковський, які старалися єднати позитивні методи досліду конкретного історичного матеріялу з конечністю етичної оцінки фактів соціяльної еволюції. Особливо останній, що ближче як оба перші, стояв до українського наукового руху, в якому Грушевський був провідником, мусів з ним стикатися й взаїмно мусіли вони оба слідкувати за своїми думками.

Бо чи ж не видна і в Грушевського поставлена Кістяковським методологічна засада: «методологічний і гносеологічний плюралізм», що допускав до всякої ділянки науки, для кожної сфери культури її власні методи пізнання й досліду, не виключаючи монізму в загальній синтезі?[30]

III.

Грушевському, що з конечности мусів бути істориком аналітиком, не легко було вдаватися в синтезу. Не спускаючи з очей основної своєї лінії: збагнути складний процес української етно- й націогенези, схопити й вияснити всі можливі чинники, що впливали на історичну еволюцію отої головної національної ідеї в суспільній свідомості — в буденній науковій роботі забагато енерґії приходилося видати на археографічну роботу, розшуки документального матеріялу, його аналізу, перевірку, відтак на систематизацію, порядкування чисто формальне матеріялу, щоб зберегти пропорцію в головній роботі Історії України-Руси.

В такій формальній науково-історичній роботі не ставало надто часу на якісь глибші соціологічні обсервації зводженого матеріялу — це залишав він іншим. Ми бачимо, як Грушевський, поступаючи в

---

[30] Гл. методологічну працю Б. Кістяковського: *Социальные науки и право. Очерки по методологии социальныхъ наукъ и общей теории права.* Москва 1916.Порівн. Д. Чижевський: *Нариси з історії філософії на Україні.* Прага 1931, стор. 164, і статтю В. Старосольського про *Б. Кістяковського* в „Abhandlungen des Ukrain. Institutes in Berlin“, т. II, 1929.

своїй науковій праці, через те робиться щораз повздержливіший в синтетичних чи пак історіософічних міркуваннях, в яких лише час до часу «про свято», на маргінесах, кидає світло на проаналізований хронологією район чи переглянену суму факторів якогось суспільного процесу — історичного продукту.

Чи байдужі були йому оті завзяті спори, що велися саме в розгарі його наукової діяльности в засадничих методологічних питаннях, розмежовування гуманістичних і природничих наук, історії й соціології, заперечування можливости позитивного досліду складних соціяльних процесів і т. д., а серед самих істориків між прихильниками політичної історії й т. зв. культурної, між прихильниками генетичної й т. зв. соціологічної методи, розходження між істориками права й істориками економічними і т. д.?

Вже самий перегляд тих численних рецензій західньо-европейських авторів тільки в Записках НТШ переконав нас, що він постійно держав руку на живчику наукового західньо-европейського руху й ішов своїм власним шляхом, еволюціонуючи, очевидно, в тих випадках, де вважав за відповідне сприймати щось нове, яке його переконувало. Бувало, що дорогу, яку він раніше вибрав у своїм досліді, потверджували західньо-европейські теоретики, яких голосу він ніколи безкритично не приймав.

До кінця життя особливо квестіонував він і нераз гостро критикував т. зв. соціологічну методу та її різнородних представників, що в пошукуванні за соціяльними законами, спрощували дослід, вияснюючи складні соціяльні явища як результат якоїсь одної основної причини: фактора біологічного, економічного, чи психологічного, що ніби єдиний визначує історію.

Такої соціологічної методи, чи як її один з новіших методологів називає „Pragmatik höherer Ordnung",[31] що заскороспішно узагальнюючи, не пізнавши й не зрозумівши історичного процесу *«так як він був»*, не узгляднюючи часто й докладної обсервації сучасности, намагається вгадувати майбутнє.

Грушевський радше приймав методу *генетичної еволюції* й плюралістичного вияснювання історичного процесу. Не вбачаючи можливости прикладати таке поняття закономірности до соціяльних явищ, яке можливе в природничих явищах, тимбільше, що й там ота закономірність, порівнюючи прим. біологію й фізику, не така то точна й значно розтяжима, вважав, що при всяких зусиллях можливо упростити схему соціяльного процесу і надати йому характер як найбільш автоматичний і механічний, не можна ніяк «скинути з рахунку» елементів волі, доцільности й моральности.[32]

З розвоєм духового життя людини — каже в одному місці Грушевський — уже на примітивних стадіях життя поруч факторів біологіч-

---

[31] Dr. Wilhelm Bauer: *Einführung in das Studium der Geschichte*, Tübingen 1921, стор. 150.

[32] *«Початки громадянства»*, стор. 37.

ного й економічного, «дістав дуже важний і самостійний вплив фактор психологічний, все в ширших і різнородніших розмірах своїх проявів, як релігійна уява, обичай і мораль, мистецтво. В міру того як виростає над економічною основою соціяльно-політична і культурна надбудова, так різні її складники, різні елементи починають все самостійніше і сильніше впливати на соціяльну еволюцію, а між собою вступають в різні комбінації, боряться, перемагають і дають ті чи інші варіянти в кожнім окремім випадку». «Марксисти, — каже Грушевський, — котрі в нинішній своїй практиці дуже рахуються з впливами сеї надбудови і вважають можливим і навіть обов'язковим своєю пропагандою і організацією, засобами психологічними, культурними і політичними помагати впливам економічного процесу і прискоряти наслідки змін продукції, очевидно, тим самим і в минувшині признають активну ролю сих факторів в соціяльнім процесі, а навіть і певне значення індивідуальної ініціятиви . . .».[33]

За Вундтом, до якого, зрештою, часто ставиться критично, цитує Грушевський погляд, що натуральна причинність творить межу волі тільки в обмеженім розумінні так, що вона в фактичну суперечність з нею не входить — «то сі дві сили, природа й дух зливаються з такого ширшого становища в певну одність, — вони не суперечать, вони доповнюють себе посполу і натуральна сторона лише дає ті обмежуючі умови, в котрих оцінюють творчі сили духового розвитку».[34]

Скрайнього становища тих, що заперечували всяку рацію соціології як науки, тим самим історії, одної з соціяльних наук (прим. німецького психолога В. Дільтея), він не поділяв. Найбільше близькі були йому погляди Бернгайма,[35] тим більше, що він був клясичним методиком. Недаром часто поручав його підручник Грушевський учням. Поручав він його своїм співробітникам і в останніх часах у ВУАН.[36]

В останніх роках життя занятий більше соціологічними студіями, Грушевський після Вундта, почав ближче цікавитися методологією

---

[33] Ibid., стор. 39.

[34] Ibid., стор. 39.

[35] Автора клясичного підручника: *„Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie"*, Leipzig 1903.

[36] В хроніці діяльности наукових установ при ВУАН («Україна» 1926/IV), що ними проводив Грушевський, читаємо м. і. таку замітку: «Помічено занадто великий і передчасний ухил в бік самостійности наукової праці і то дуже спеціялізованої, на підставі недрукованого матеріялу з деякими занедбаннями загального наукового очитання й методологічної підготовки. Тому на рік 1926/7 уложено детальний календар провірки. З кінцем листопада, всі аспіранти мають відбути кольоквіум по методології, при чім повинні виявити добру знайомість з підручником Бернгайма, як клясичним компендіумом старої історичної методи; вносячи в її методологію істотні поправки з становища нової історичної методи, що виробляються історичними установами УССР, аспірантам треба мати докладне уявлення про методологію стару та використати в повній мірі її досягнення . . .». Які дійсні мотиви такої інструкції скривалися за її стилізацією, не легко проглянути.

Дюркгейма й його школи (знав він її ще до війни за посередництвом М. Ковалевський і безпосередньо пробуваючи в 1905 р. в Парижі), яку кладе за приклад молодим дослідникам, популяризуючи її наукові досягнення.[37]

Поступовання Дюркгейма (якого Грушевський не приймає теж зовсім без критичних застережень) подобається йому тією методою, до якої й він сам часто доходив: передовсім, *«описувати, а не бавитися в синтези»*, гасло обов'язуюче позитивіста-емпірика, яким намагався бути Грушевський, щоб не схематизувати, не спрощувати штучно досліджуваного матеріялу і «не нагинати під свої суб'єктивні сприймання».

Кромі самої методи досліду підходить під смак Грушевського-ідеаліста вияснювання Дюркгеймом проблем еволюції моралі й суспільної організації, під смак Грушевського-громадівця теорія «соціяльних факторів», рушійних чинників історії, досліджуваних Дюркгеймом, що як продукти соціяльної надбудови, хоча є й секундарними в своїм походженні, але в значній мірі самостійними в своїх впливах на життя громадянства, факторами, не залежними від волі одиниць.

Ці погляди Грушевського характерні зрештою для нього здавна, лише змодеровані вже й слідні в останньому ІХ-ому томі його Історії України-Руси, коли він на вступі заявляє м. і. що «історикові кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме приходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити) — а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості, і які враження й настрої серед них викликали . . .» — тобто, не лише об'єктивні, а й суб'єктивні моменти соціяльного розвитку. Тому важно для Грушевського, для його основної ідеї: слідкувати за зростом свідомости в громадянстві і масах, за їх усвідомленням соціяльним і політичним, державним і національним.

---

[37] Порівн. статтю Грушевського: *«Відродження французької соціологічної школи (Дюркгейма)» — «Первісне громадянство»* 1926, кн. ст. 112-117 і його вступ там же. Про прихильність Грушевського до тієї соціологічної школи згадав у своїй статті Гермайзе (*«Життя і Революція»* 1926, ч. 10), мовляв: «До соціологічної школи Дюркгейма, що так близько підійшла до Марксових формуліровок, приникає і М. Грушевський» . . . Це непорозуміння й його скоро взявся спростовувати радянський соціолог Т. Степовий (в статті: *Буржуазні соціологічні школи»*, Черв. Шлях, стор. 220) зараховуючи Дюркгейма до представників «буржуазних» теорій. Але й з ним виходить непорозуміння, бо вважаючи Грушевського емпіриком-плюралістом, заперечує можливість бути йому прихильником «моніста» Дюркгейма. Річ у тому, що Дюркгейма важко так безапеляційно зачислити до моністів, чи плюралістів, бо його наука не творить якоїсь одностайної теорії, не дає системи; він передовсім творив солідні нові методичні взори досліду соціяльних явищ («соціяльних фактів»), встановляючи спроби їх типології.

Олександер Домбровський

АНТИНОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ З ПЕРСПЕКТИВИ РАННЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В М. ГРУШЕВСЬКОГО

Академічні дискусії й полемічна література між норманістами й антинорманістами не виходили взагалі поза рямці фактологічного матеріялу, що відносився до VIII—IX століть. Засадниче питання, чи русько-українські племена в початковій стадії формування Київської Держави були здібні до власного, самостійного почину на полі державної організації, чи, може, ця організація була імпортована на русько-український грунт чужим, в даному випадку нормано-варязьким елементом, — розглядалося в світлі доступних нам даних про економічні, культурні й племінно-політичні умовини української території VIII—IX століть. Діставши відповідне наукове обґрунтування з боку деяких представників науки, зацікавлених у дослідах над слідами ґерманських елементів у процесі культурно-політично-державного розвитку середньо- й східноевропейських народів, головно учених німецького походження, літописна теорія норманізму, основана на реляції «Повісти временних літ», стала, до певної міри, каноном старої школи й схеми східньоевропейської історії. Становище норманістів виглядало тим сильніше, що антинорманістам закидувано суб'єктивізм, випливаючий з патріотичних, слов'янофільських тенденцій, отже ненауковий підхід до даного питання. Зрештою, не зовсім вдалі виступи й слабо обгрунтовані концепції деяких антинорманістів, зокрема Д. Іловайського, що послуговувався невдалими філологічними арґументами, а навіть й далеко сильнішого в своїй арґументації від Іловайського — С. Ґедеонова, дискредитували антинорманську теорію. Щоправда, й між норманістами не бракувало таких, що відзначалися безмежним, майже наївним довір'ям до «літописця Нестора». Згадати хоча М. Поґодіна, який, разом з Е. Куніком, був репрезентантом норманської школи в російській історіографії. Всеж таки в західньо-европейській науці право громадянства мала норманська теорія.

Та поруч з розвитком історичної науки й допоміжних наук історії, ціла проблематика в академічному спорі між норманістами й антинорманістами змінила свій вигляд не лише в аспекті методологічних основ самих дослідів, але й мериторичних заложень при клясифікації самого джерела тої ж літописної теорії, побудованої автором, чи редакторами «Повісти временних літ» на комбінаціях виводів про варязьке походження назви Русь та про пов'язану з тим ґенезу державної організації Руси для вияснення, шляхом тих же історично-мовних

комбінацій, питання, «откуду єсть пошла Руская земля, кто в Києве нача первее княжити...». Абстрагуючи від того, що вже сама хронологія подій в літопису вимагає коректив, бо ж державна організація на Русі постала значно раніше, ніж це подає літописець, самий факт, що між початками тої ж державної організації й часом остаточної редакції «Повісти временних літ» пройшло понад двіста років, послаблює вірогідність літописної теорії. А крім того мікроаналіза джерельного тексту на основі історичної критики й конфронтація з грецькими й арабськими джерелами та осягами на полі розв'язки інших історичних проблем, що лише посередньо мали більше або менше відношення до проблематики норманізму — антинорманізму, притупили вістря наукового примату норманістів та відкрили ширший науковий шлях для антинорманських теорій. Норманським екстремістам довелося погодитися з думкою, що вони не можуть дати задовільної відповіді на багато тверджень антинорманістів. Деякі з них, прим. Кунік, шукали компромісового виходу (ґотська теорія), щоби спасти бодай скелет норманської теорії.

Очевидно, в тому спорі між норманістами й антинорманістами безпосередньо найбільш зацікавленою була українська історична наука. Представники її мали відмінні погляди на це питання. Центром дослідів стали намагання вияснити походження назви «Русь». В. Антонович, Партицький (який, зрештою, цілу нашу ранню історію, включно з назвою скитів, досліджував «зі слов'янського становища»), Багалій, Пархоменко й кінець кінцем Грушевський, старалися пояснити назву «Русь» за допомогою потамологічної ономастики (головно ріка Рось). З мовознавців треба згадати О. Потебню, який намагався за допомогою етимології довести автохтонний характер назви Русь.

Для історії наукового спору між норманістами й антинорманістами в рядах представників української історичної науки, а ще більше для самої розв'язки складного питання ґенези державної організації на Русі надзвичайно важливий той факт, що головним речником антинорманізму став наш найбільший історик — М. Грушевський. Крім відомої арґументації антинорманістів, з обсягу фактичного матеріялу, що стосується VIII—IX століть, Грушевський користувався й арґументами з царини ранньої історії України. Нова схема історії України Грушевського, що починалася не традиційним розділом про початки Київської Держави, а від праісторичних часів, дала поштовх до дослідження раннєісторичних передумов далеко пізнішої племінно-політичної й згодом державної організації на території України. Наслідком тих дослідів теза про праукраїнський автохтонізм, як основу раннє-історичного етноґенетичного процесу формування українського народу в антропологічному (соматологічному й психологічному), економічно-соціологічному, культурному й в кінці, вже на порозі античної й ранньо-середньовічної доби, політично-державному аспекті, являється вихідною точкою для обоснування певної економічної, соціяльної, культурної й кінець-кінцем політичної зрілости якщо не більшости русько-українських племен, то принаймі полян, — того етнічного ядра й політичного центру державної організації Руси. Крити-

куючи традиційну схему «русскої» історії,[1] Грушевський не лише обґрунтував науково тезу про появу русько-українського народу та його державної організації на історичній арені далеко перед тим, доки зорганізувалося Московське князівство, але й дослідив поодинокі фази розвитку того раннеісторичного етноґенетичного процесу українського народу в аспекті симптомів етнографічно-культурної й поступової племінно-політичної уніфікації в один національний організм.

Як ми вже з'ясували на іншому місці,[2] вклад М. Грушевського в досліди над праісторією і ранньою історією Руси-України позначився тезами про праукраїнський автохтонізм, що, як етнічний субстрат, став раннє-історичним зав'язком процесу формування українського народу. Найголовнішою мабуть тезою з проблематики раннеісторичних фаз етноґенетичного процесу українського народу є погляд Грушевського, що пра- й раннеісторичний процес розвитку слов'янства йшов по лінії етнографічної диференціяції, а не уніфікації. «Але так, як свого часу серед народів індоевропейської родини, так і в сім'ї слов'янських племен етноґрафічна діференціяція зачалася задовго ще перед сим розселенням. В лінгвістиці згоджуються на тім, що язикова діференціяція серед слов'янства зачалась ще на правітчині, довго перед великою слов'янською міґрацією, а відміни язикові були тільки одним з симптомів етнографічного розріжнення». Хоча дослідникам не вдалося встановити часу, коли саме почали викристалізовуватися виразніше симптоми тої етнографічної диференціяції, але, як каже Грушевський, «факт дуже ранньої діференціяції не підлягає сумніву», бо, як каже він далі, «ще перед розселенням приготувались ті етнографічні і лінгвістичні відміни серед слов'янства, які тільки виразніше виявились після розселення, завдяки територіяльному віддаленню і новим етнографічним стичностям».[3] Дальші тези Грушевського являються лише консеквентними й логічними висновками думки про етнографічну диференціяцію передісторичної слов'янщини. Коли твердження про процес етнографічної диференціяції передісторичного слов'янства сполучити з дальшою тезою Грушевського, що «... на оселі племен східно-полудневої, української групи припадає східно-полуднева частина того праслов'янського осідку, а саме — поріччя середнього Дніпра ... отже правітчину нашого народу можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпров'ю, де він міг бути автохтоном в тім значінню, що сидів тут з таких часів, в які ніяка історія не сягає» (стор. 81) — то маємо доволі виразну уяву про передісторичні фази етноґенетичного процесу нашого народу.

---

[1] Mychaylo H r u s h e v s k y, The traditional scheme of „Russian“ history and the problem of a rational organization of the history of the eastern Slavs“, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, vol. II, No. 4 (6), (1952), pag. 355—364.

[2] Oleksander D o m b r o v s' k y j, „Bereicherung der Forschungen über die Frühgeschichte der Ukraine durch Mychajlo Serhijovyč Hruševs'kyj, *Наукові Записки УВУ*, ч. 3 (1959), стор. 49—56.

[3] Михайло Г р у ш е в с ь к и й, *Історія України-Руси*, т. I, Нью Йорк, 1954, стор. 79-80. Усі дальші цитати з I тому *Історії України-Руси*.

Властивості української території й специфічні її життєві обставини поглиблювали той процес диференціяції на базі діяння антропогеографічних, економічних, соціо- й геополітичних та, зрештою, культурних факторів. Найстарше й найдокладніше джерело до ранньої історії української території — Скитія Геродота — подає нам доволі виразну картину етнічних відносин на наших землях у V віці до нашої ери. Правда, Геродот не згадує безпосередньо про праукраїнські племена, бо вони були покриті збірним іменем панівної верхівки кочових наїзників — кімерійців, скитів, сарматів, а по-друге ті племена находилися здебільша в північній, лісостеповій полосі, а Геродот був обізнаний головно з чорноморським побережжям, де находилися грецькі колонії, але аналіза тексту з узглядненням етнографічних властивостей згадуваних Геродотом племен виявляє праукраїнський автохтонізм. Батько історії згадує про хліборобські племена — каліпідів, алязонів, а далі скитів-орачів («що сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж» — очевидно, грецьким купцям) і скитів-землеробів, що жили або над Борістеном — Дніпром, або зараз на Захід (4, 17-18). Згадуючи про скитів-землеробів, Геродот каже, що заселюючі терен над Гіпанісом-Богом греки називали скитів-землеробів бористенітами («на північ треба плисти Борістеном одинадцять днів» — 4, 18, тобто вздовж краю скитів-землеробів.[4] Вище скитів-орачів Геродот льокалізує неврів, що їх дослідники схильні зачисляти до слов'янських племен з огляду на їхні вірування у вовкулаків. В науці існує погляд, що скити-орачі й скити-землероби належать до слов'янських племен автохтонів-хліборобів, скритих під загальною назвою завойовників-номадів.[5] Як бачимо з цього — територія над Дніпром, головно середнє Подніпров'я, як це вважає Грушевський, було заселене давно осілим автохтонно-хліборобським елементом з високою, як на той час, хліборобською культурою, бо — згідно з Геродотовою реляцією — хліборобське населення сіяло збіжжя на продаж. В тому часі (кінець VI і перше половина V століття до нашої ери) властиві скити ще не ставали масово осілим-хліборобським елементом. Схиляючися до погляду про слов'янське походження неврів,[6] Грушевський каже: «Та ці аргу-

[4] Цитати взяті з українського перекладу Геродотової *Скитії* (Опис Скитії, переклав і пояснив Теофіль Коструба, вступ написав Олександер Домбровський, Львів, 1937).

[5] Приміром Нідерле (Niederle L., *Slovanské Starožitnosti*, Díl. I, Svázek I, v Praze, 1902, pag. 259—60); Niederle L., *Rukovět slovánské archeologie*, v Praze, 1931, pag 22—23.

[6] Нідерле також вважає неврів праслов'янами (Niederle L., *Manuel de l'antiquité slave*, t. I, Paris, 1923, pag. 20—21, а далі (стор. 22—23) каже про «скитів» — хліборобів, як слов'ян. Заперечуючи теорію Шахматова (Шахматовъ А., «Къ вопросу о древнѣйшихъ славяно-кельтскихъ отношеніяхъ», *Ученыя Записки императорскаго Казанскаго Университета*, кн. 8, Августъ, (Казань), 1912; Шахматовъ А., *Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка*, часть I, Петроградъ, 1916), про прабатьківщину слов'ян в околицях Прибалтики, Vasmer (Max Vasmer, „Kritisches und Antikritisches zur neueren slavischen Etymologie", *Rocznik Slawistyczny*, t. VI, (Kraków, 1913), pag. 172—214) відкидає також погляд Шахматова, що неври були фінським племенем. Vasmer схиляється до думки, що прабатьківщину слов'ян треба шукати на Поліссі, десь у басейні Прип'яті.

менти не так сильні, важніше географічне положення неврів, бо відповідає території слов'янської правітчини, а також це, що Геродот відрізнює їх від скитів. Ми можемо уважати їх з значним правом за слов'ян на їх правітчині» (стор. 117). Очевидно, ця льокалізація праукраїнських хліборобських племен подана приблизно, бо стабільність осідку племен у тих часах, навіть і автохтонно-хліборобських, зі старими традиціями хліборобської культури, не могла бути абсолютною, в наслідок різних міграційних процесів. Все ж таки, як побачимо далі, великих етнічних пересувань на праукраїнській території загально не було, лише панівні верхівки завойовників-номадів мінялися. Для нас у даному випадку надзвичайно важливий той факт, що льокалізація Грушевським прабатьківщини українського народу на середнім Подніпров'ю відповідає території здавна осілих хліборобських племен Геродотової Скитії, й збігається з географічним означенням Полянської землі в Літопису. Якщо ідентифікування цих трьох історично-географічних понять — прабатьківщини нашого народу, місця поселення праукраїнських, автохтонних хліборобських племен Геродотової Скитії й полянської землі на самому порозі середньовіччя — приблизно з одною і тою територією (середнє Подніпров'я) відповідає в цілому історичній правді, то ядро політично-державної організації й центр Київської Держави в геополітичному аспекті — полянська земля являлася спадкоємцем дуже старої, бо праісторичної, а тим паче ранньоісторичної традиції. Цей факт мусів мати безсумнівний вплив на економіку, культуру й на форму вищої племінно-політичної організації — племінного прототипу пізнішої державної організації. Погляд, що, мовляв, в умовах етнічних рухів евразійської території не могло бути мови про будьяку стабільність осідку тодішніх племен, не згідний з правдою, бо, як слушно каже Грушевський, «Приймаючи таку мандрівку скитської орди з передньої Азії, не треба одначе розуміти це так, що вона дала нашим степам нову людність. З'явилася тільки нова зверхня орда, вона покрила своїм іменем давнішу степову людність, а навіть і в свій склад могла прийняти певні елементи цеї давнішої людности. І коли ця зверхня і ще якісь інші орди були скитсько-іранські, це не виключає присутности в тім самім часі в степах людности інших народностей, давніших від скитів» (108 стор.). Занявши евразійський степовий простір, підбивши місцеві племена й покривши їх своєю збірною назвою, номадна верхівка (кімерійці, скити, сармати) причинилася до закріплення на підбитій території зглядного миру (прим. pax scythica, як принято називати добу скитського панування) й певної політично-етнічної стабільности, що трівала й кілька століть.[7]

[7] „The Scythian domination secured peace for western Eurasia for about three centuries. The Pax Scythica had great importance in promoting trade and bringing prosperity not only to the Scythians themselves, but likewise to the other tribes under their control". George Vernadsky, *Ancient Russia, A History of Russia*, vol. I, New Haven, 1943, pag. 55.

Див. також: M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, pag. 35 і дальше.

Переходячи до сарматської доби, Грушевський висловлюється в подібний спосіб: «Це все показує, що давніша «скитська» людність (тобто Грушевський говорить і про праукраїнські, автохтонні-хліборобські племена, покриті назвою панівної орди-скитів, і тому називає їх не скитською, а «скитською» (в лапках) людністю — О. Д.[8]) під сарматським натиском не зникла, лише сховалася під новою назвою головної орди, як давніше під іменем скитів могли перебувати всякі інші різноплемінні підвластні народи... В результаті — етнічний склад людности змінився далеко менш, ніж її номенклятура» (стор. 122). Таксамо не можна приписувати мандрівці народів тотального знищення. Мандрівка народів, що переросла всі знані нам попередні міграційні рухи, відбувалася на загал «втертими» евразійськими шляхами. Автохтонна людність знаходила різні можливості заховатися у природних сховищах — лісах, багнистих теренах, менш доступних місцях, тощо, куди не сягала сила нових азійських орд. Найбільше потерпіли панівні верхівки, тобто завойовники, які перед тим заняли евразійські степи й підбили місцеве населення, бо вони, бажаючи залишитися й надалі панівною верхівкою підбитої території, ставили опір новим ордам і покривали своїми трупами степові простори, де давніше панували. А місцеве населення, задержуючи прастару, традиційну тактику не ставити активного опору й переживати панівні орди, що мінялися що якийсь час, мало далеко менші втрати, головно зруйновані оселі й господарства. Коли в наших степах ставало більш неспокійно й номадизм змагався, місцеве населення шукало в крайніх випадках безпечнішого притулку в північних лісостепових і лісових областях української території.[9] Отже, в тому випадку міграційна флюктуація вибирала собі північний напрям, щоби опісля, коли мине небезпека, повернутися на старі місця. Тому погляд про «етнографічний хаос» античної України не мав підстав. Прив'язаний до своєї землі автохтон-хлібороб з діда-прадіда не легко її покидає, а коли й примушений залишити її, то найчастіше вертає при найближчій зручній нагоді. В таких економічно-етнографічно-племінно-політичних умовинах пра- й раннеісторичної доби, певна тяглість історичної традиції від доби прабатьківщини українського народу на середнім Подніпров'ю, через добу заселювання тої ж території праукраїнськими автохтонами-хліборобами Геродотової Скитії,[10] аж до доби літописних

---

[8] З новіших праць — див.: Tadeusz Lehr-Spławiński, *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań, 1946, pag. 18, де автор схиляється до концепції слов'янства неврів і «скитів»-рільників, такої ж думки Jiři Neustupný, *Pravěk lidstva*, Praha, 1946, pag. 425—6.

[9] *Нариси стародавньої історії Української РСР*, Київ, 1959, стор. 350-1.

[10] В тому часі (кінець VI і перша половина V ст. до нашої ери) властиві скити ще не осідали компактними масами й не відзначалися хліборобською культурою, а тим паче на такому високому рівні, як це представляє Геродот. Процес масового переходу з номадизму на осіле життя у скитів відноситься, як це зазначує Еберт (M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn und Leipzig, 1921, pag. 101), до пізнішого часу — IV—III століття. Дальше Еберт, мабуть перебільшує, коли гадає, що в IV—III ст. усі скити перейшли на осіле життя. Тому має рацію М. Державин (Н. С. Державин, «Об

полян, що сиділи більш-менш на тій самій території і стали етнічним ядром і центром Руської Держави, являється тим реальним чинником (у біологічному, соціо-націопсихологічному й культурно-політичному аспекті), який довгими століттями підготовлював ґрунт для етнографічно-політичного процесу кристалізації державного ядра Руси — України.[11] При цьому Грушевський підкреслює, що, згідно з реляцією Літопису, «ім'я Руси в наших тубільних джерелах все прив'язується спеціяльно до полянської землі, і це виразно показує, що це ім'я належить не півночі, а полудню, було місцевим в Київщині» (стор. 385, див. також стор. 192 і 393). Грушевський подає точне географічне окреслення первісної Руси. «Цей малий трикутник між Дніпром, Ірпенем і Росю — це центр історичного життя нашого народу і вихідна країна його імени — це *Русъ* властива. Київщина під іменем Руси, Руської землі, протиставляється ще в XI—XII в. не тільки північним та східнім землям (Новгороду, Полоцьку, Смоленську, Суздалю, В'ятичам), а і українським, навіть найближчій, нерозривно зв'язаній з полянською в одну політичну цілість Деревлянській землі» (стор. 190).

У світлі цього звучать переконливо слова Грушевського, що порогом історичних часів для нашого народу можна вважати IV вік по Хр. (стор. 18). Отож мусять бути виправлені на користь ранішої дати й хронологічні дані Літопису про початки Руської Держави. Слушно вважає Грушевський, що «вже в VIII столітті найпізніше київські князі вийшли з ролі пасивних сторожів місцевого життя і безпечности київських зносин і торгівлі та, маючи значні воєнні дружини, які для самого свого удержання потребували війни, почали воювати сусідні племена та споруджати далекі походи, на землі візантійської держави, а потім і на схід, коли ослабла хозарська застава» (стор. 394—5). Нарешті, вартий уваги остаточний висновок Грушевського щодо хронології початків державної організації на Русі: «Така велика державна система не може виробитися протягом кількадесяти літ, як представляє Повість, де руські князі одним махом опановують цілий великий «путь із Варяг в Греки», а знову протягом трьох років підбивають полудневі племена. В дійсності на це треба було дуже довгого часу, і ті здобутки, що в Повісті зложені на купу на початку князювання Олега (інакше сказати — виходили за границю історичної

этногенезе древнейших народов днепровско-дунайского бассейна», *Вестник Древней Истории*, I, (Москва, 1939, стор. 279—289), який говорить про старшу, трипільську фазу автохтонно-хліборобської культури праукраїнської людини, вказуючи посередньо, що висока хліборобська культура праукраїнських племен доби Геродотової Скитії була наслідком довгого культурного процесу, починаючи з доби Трипілля.

[11] Тут до речі буде пригадати погляд Ростовцева (M. Rostovtzeff, *Geschichte der alten Welt*, Band I, Leipzig, 1941, pag. 128—9), що вже десь приблизно у Гомеровій добі існувала на північному побережжі могутня (sic!) держава кімерійців. Очевидно, тут іде головно про VII—VI століття. Подібні державні організації могли існувати за скитів і сарматів. Отже, традиція державних організацій, хоча й не своїх власних — автохтонного характеру, існувала саме на півдні східньо-европейського простору. При цьому треба ще згадати про грецькі колонії й Боспорську державу.

традиції), були здобутком мабуть цілого *століття або й більше»* (стор. 395). Іншими словами, сформування державної організації Руси не було фактом революційного порядку — наглого імпорту зі сторони чужих чинників протягом короткого часу, а складним витвором довгої підготови, триваючого століттями кристалізування племінно-суспільного правопорядку й організованости та врешті, в останніх фазах процесу, на порозі середньовіччя, еволюції перших стадій дійсної державної організації, від доби антів до сформування остаточного полянсько-київського ядра Руської Держави.

Племінні відносини русько-української території, а головно її дніпровського центру, також, на думку Грушевського, промовляють за автохтонне походження початків державної організації, а тим самим і самої назви «Русь». Поділ населення русько-української території на племена мав етнографічний, а не політично-географічний характер (стор. 372—3). Це значить, що русько-українські племена того часу різнилися між собою лише дрібними прикметами етнографічного характеру (звичаї, різниці в культурі залежні від льокальних топографічних обставин, в похоронному обряді, тощо). Правда, племінно-політичні організації не завжди відповідали етнографічним групам (бо траплялося, що кілька племен єдналось в одну групу, прим. Чернігівське і Переяславське князівства на сіверському грунті, або Київське, що складалося з полян і деревлян), «але бути в певній мірі основами політичної організації це племенам не перешкоджало, і на прикладі тої самої Київщини ми можемо бачити, як ген-ген пізніше, в XII в. відрізнялась в поглядах сучасників властива «Руська земля» — земля полян, від «київських волостей» — чужоплемінних округів, що залежали від Київа» (стор. 374). Отже, за словами Грушевського, Полянська земля з племенем полян являлася основою політично-державної організації Руси, традиція чого мала за собою цілі століття. А ця історична традиція полянського племени, як основи політично-державної організації Київської Держави, що проіснувала, за словами Грушевського, до XII століття, базувалася на пра- й ранньоісторичній традиції прабатьківщини українського народу на середнім Подніпров'ю та осідку на тій же території праукраїнських автохтонів — хліборобських племінних груп доби Геродотової Скитії. Грушевський підкреслює значення урбаністичних елементів у розвитку племінно-політичної організації, кажучи, що «Творчим, одначе, елементом в політичній організації й політичних відносинах цих часів стало передусім городське життя, городські відносини. З комбінації племінного підкладу з елементом городським повстають нові «волості», території, зв'язані з певними городами, як їх політичними центрами. Вони стають властивою підставою дальших політичних відносин, і розвій цих міських організацій стає, можна сказати, мірою культурного розвою поодиноких племен. Де культурне життя, торговля, зносини і городське життя були більше розвинені, там розвинулися й більші міста та стали центрами більших територій; де не було того культурного життя, там не виробились такі міські гегемонії, й племінна територія складалася з більшого числа дрібних міських громад» (стор. 374

—5). Отже, як з одного боку, повстання й розквіт Києва став наслідком вищого рівня культурного, економічного й племінно-політичного життя Полянської землі, так, з другого боку той же Київ, з усіма своїми урбаністичними елементами, поглибив ще більше те культурне, економічне й племінно-політичне життя Полянської землі, прискорюючи процес ставання вповні зрілою основою — ядром політично-державної організації, що втягнула в свою орбіту решту русько-українських племен. Географічно-економічні умовини території здовж Дніпра, що творив «путь із Варяг в Греки», прискорювали процес урбанізації, якої дуже раннім плодом стає Київ, а він, в свою чергу, стає огнищем культури й політично-державного життя.

Назріваючи століттями, племінно-політична консолідація праукраїнських автохтонів — хліборобів, в першу чергу Полянської землі, виявилася більш досконалими формами суспільно-політичного життя, характерного значними, як на той час, ознаками демократизму. Економічний фактор грав тут домінуючу ролю. Висока хліборобська культура від давніх часів й можливості, пов'язані з Дніпровим шляхом, що став головною водяною магістралею східноевропейської торгівлі, являлися головним нервом процесу розвитку форм економічно-політичного й культурного життя полянського центру. Громадська виробленість виявилася у вічах, що мали значення як у антській добі, так і після антів. В таких умовах княжа влада не могла бути автократичною. Ширші віча давали іноді надзвичайну владу воєнним вождям для організування більших воєнних сил (стор. 372). Грушевський підкреслює «другорядне становище князя попри віче» (стор. 376), бо «. . . в представленню пізніших поколінь роля князя в переддружинних часах настільки никла перед волею й ролею волости-землі, її віча, що традиція не числиться з князями» (стор. 377). Щойно з появою дружини в Києві значення князя зростає та повстає князівсько-дружинний устрій. При такому громадсько-політичному правопорядку й зрілості та другорядному становищі князя літописна реляція про запрошення варягів авантюрницько-автократичного наставлення на київський престіл здається, згідно з ходом думок Грушевського, мало правдоподібною.

Отже, після узгляднення пра- й раннєісторичного процесу української етноґенези, від епохи прабатьківщини нашого народу в середнім Подніпров'ю через добу праукраїнських автохтонів-хліборобів доби Геродотової Скитії до часів виступу на історичну арену полянської землі — Руси (при чому ті території покриваються географічно в цілому), після довговікового кристалізування патріотизму праукраїнських автохтонів-хліборобів та процесу еволюції форм їхнього економічно-культурно-суспільно-політичного життя, як необхідних передумов зрілости й спроможности розбудови державної організації — консеквентним і логічним (у світлі тодішнього — понад пів століття тому — стану історичної науки й допоміжних наук історії) висновком поданих вище думок Грушевського була теза про автохтонність походження державної організації Руси, включно зі самою назвою

«Русь». Після появи «Історії України-Руси», вістря норманської теорії притупилося тепер ще більше, коли історія Руси-України перестала датуватися від Аскольда й Дира й комбінації автора літописної реляції, що старався «спрагматизувати» історію ґенези нашої державности, включно з поясненням етимологічного походження самої назви «Русь», в дусі варязького мотиву, оспорювані ще деякими представниками старої історичної школи XIX століття, не відповідають досягненням новітньої історичної науки. Не лише сумлінна й фахова аналіза літописної реляції в світлі історичної критики та фактологічного матеріялу, що стосується VIII—IX століть, але й власна схема історії України-Руси зобов'язувала великого історика до антинорманізму, що його чільним репрезентантом в українській історіографії був М. Грушевський.

Михайло Б. Ждан

БИТВА НАД КАЛКОЮ І ДРУГИЙ НАПАД ТАТАР НА УКРАЇНУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ В СВІТЛІ «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО

Битва над Калкою в 1223 р. і другий напад татар на Україну в 1238—41 рр. та його наслідки, силою своєї ваги та значення, мусіли знайти відповідне насвітлення в Історії України-Руси М. Грушевського.

Першу стадію роботи М. Грушевського над цією проблематикою — збирання матеріялу — ставить окремий розділ, друкований у т. зв. примітках до 2-го тому п. н. «Література монгольсько-татарської міґрації». У примітках, крім історичної літератури, подає Грушевський також свої джерела, джерела европейські та орієнтальні. З тих останніх називає Грушевський перського «історичного збирача» Рашід-ад-Діна, монгольську хроніку «Алтун-тобчі», переклади китайських джерел у виданні Бретшнайдера та виїмки з арабських джерел, що їх опублікував у свойому збірнику Тизенгавзен. Сучасний історик має тих джерел значно більше. Назвемо тут в першу чергу *«Таємну історію монголів»*,[1] хроніку, писану для нащадків чинґіс-хана Темучіна в 1240-их роках, перську хроніку Ата Малік Джувайні недавно перекладену вперше на европейську мову,[2] другий том збірника Тизенгавзена[3] та переклади з вірменських історичних джерел.[4]

Хоч згадані джерела не змінюють загального образу татарських нападів на Україну, все таки вони поширюють та уточнюють деякі проблеми, зв'язані головно з підготовкою та організацією тих нападів. Крім того, «Таємна історія монголів» зупиняється довше над одним епізодом, який дуже правдоподібно дещо послабив початковий розмах другого нападу. Мова тут про конфлікт між головним начальником походу Батием та його підвладним Ґуюком, сином головного хана Уґедея, та Бурі, сином Джаґатая. Цей конфлікт мав місце на південних степах України, куди перейшли татарські війська на відпочинок

---

[1] *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, Erstmalig übersetzt von Erich Haenisch. Leipzig 1948.

[2] 'Ata-Malik Juvaini, *The History of the World Conqueror*, translated from Persian by John Boyle, Manschester 1958.

[3] *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*. Том II. Извлечения из персидских сочинений собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Москва 1941.

[4] *Армянские источники о монголах*. Извлечения из рукописей 13—14 вв. Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна. Москва 1962.

після розгромлення північних московських князівств. «Таємна історія монголів» оповідає, що Батий, розбивши сили північних князів, вирішив гучним бенкетом відсвяткувати свою перемогу. Але на бенкеті прийшло до зудару між ним та Ґуюком і Бурі. Вони не тільки образили Батия, але й відтягнули свої війська з-під його команди, виявляючи тим самим каригідну несубординацію супроти свого зверхника і начальника походу. «Таємна історія» подає зміст повідомлення про цю подію, що його Батий курієром вислав до Уґедея. Уґедей відкликав винуватців назад в Монголію для покарання.[6] Цей випадок, у воєнній історії татарів без прецеденту, мусів викликати небажані ферменти в армії і тим самим понизити її боєву мораль.

Оповідаючи про татарський похід в осені 1240 р., Грушевський каже, що «здається, головною метою його була Угорщина».[7] Реляція монаха Юліяна, посла угорського короля, що її Грушевський не знав, цілком підтверджує його здогад. Татарські пляни нападу на Угорщину були нашим та московським князям відомі. Монах Юліян, що перебував на суздальському дворі перед його упадком, так про ці справи розказує: «Князь суздальський переказав через мене угорському королеві, що татари радяться днем і ніччю, як би то заволодіти королівством угрів-християн». Юліян дістав також від суздальського князя татарського листа з дорученням передати його угорському королеві. Текст листа: «Я хан, післанець небесного царя, якому він дав владу підвищувати тих, що коряться, а нищити тих, що противляться мені, дивуюсь, що ти, угорський королю, до кого я вже тридцятий раз післав послів, ні одного з них не відіслав до мене і не посилаєш до мене ні своїх послів, ні письм. Знаю, що ти багатий і могутній король, маєш під собою багато воїнів і сам правиш великим королівством, — тому важко тобі добровільно покоритись мені. А все таки це було б і краще і корисніше для тебе, коли б ти мені добровільно піддався. Крім цього я довідався, що ти держиш під своєю опікою моїх рабів куманів (половців — М. Ж.). Тому то я наказую тобі не держати їх у себе, щоб через них я не став проти тебе. Бож куманам, які, кочуючи, живуть у шатрах, легше втікати; ти ж живеш у домах, маєш городи і замки, як же тобі втекти від моєї руки?».[8]

У світлі цього листа інтерпретація Грушевського ради воєводи Дмитра цілком правильна. Грушевський пише: «В зв'язку з тим треба толкувати і раду воєводи Дмитра, по словам літописи дану ним Батию: «не мози стряпати в землѣ сей долго, время ти єсть на Угры уже пойти» (Іпат. с. 523): він, отже, знав, що метою походу була Угорщина».[9]

---

[5] *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, pag. 139.

[6] *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*, т. 2, стор. 37, 48.

[7] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. II. Нью-Йорк 1954, стор. 543.

[8] Переклад листа передаємо за працею: С. А. Аннискиӣ, *Известия венгерских мисионаров 13-14 вв. о татарах*. «Исторический Архив», т. III. Москва 1940 р., стор. 88-89.

[9] М. Грушевський, *цит. твір*, том II, стор. 543.

Щодо історичної літератури про два перші татарські напади на Україну, то Грушевський, зовсім зрозуміло, цитує тільки найважливіші праці. Між ними є: D'Ohsson, Histoire des Mongols, 1834; Hammer-Purgstall, Geschichte der Goldenen Horde, 1840; Wolff, Geschichte der Mongolen, 1872; Howorth, History of the Mongols, 1870; Strakosch Grassman, Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa im den Jahren 1241—42, 1893. Вони й дали Грушевському підставу до змалювання тла татарських нападів з 1223 і 1228—1241 рр. Самі напади освітлені в Грушевського правильно — до них можна зробити тільки невеличкі корективи. Це відноситься в першу чергу до татарського походу з 1223 р., підчас якого княжі війська розбили передові сторожі татар над Дніпром та змусили їх до відступу, а потім над Калкою зазнали поразки в наслідок незгоди між князями.[10] Ці думки, що повторяються в усіх дотеперішних описах цієї битви, слід піддати ревізії. Наш погляд на цю справу ми з'ясували у праці «Перший напад татар на Україну».[11] Тут ще раз подаємо коротко наші головні думки. Плян битви над Калкою був добре опрацьований татарським проводом, перемога княжих військ над передовими відділами напасників була зручно аранжована самими татарами, а їх відворот з-над Дніпра в глибину степів над Дон був тактичним маневром, головною метою якого було заманити княжі війська на некорисні для них простори і виснажити їх довгим та швидким маршом. Отже, погром княжих військ не був зумовлений непорозумінням між князями, але кращим татарським плянуванням, високими кваліфікаціями татарського проводу та перевагою татарської професійної армії над українськими військами.

Одиноким джерелом відомостей про другий напад татар на Україну є літописи. Тим то, описуючи ту трагічну для України подію, далеко від літописів відійти не можна. Не відходить від них далеко і Грушевський. Інша справа з насвітлюванням наслідків тієї події. Тут завжди були і дотепер є великі розбіжності думок. Російський археолог М. К. Каргер, дослідник минувшини Києва, каже, що в дослідженні питання про наслідки другого нападу домінуючу ролю відігравали не об'єктивні дані, але політичні настанови дослідників. Маючи на увазі відому гіпотезу Погодіна, що великороси, які нібито замешкували Київську Русь, під впливом нападу татарів пересунулись на північ, у Московщину — не можна не погодитися з твердженням Каргера. Але разом з цим треба пам'ятати, що настанова політичного підходу до розгляду питання наслідків нападу татар не тільки дальше існує серед советських істориків, але вона тішиться цілковитою апробатою партії. «Історіографія — це арена клясової (політичної та ідеологічної) боротьби. Тому, оцінюючи окремі концепції історичного розвитку, слід руководитись відомим марксівським твердженням, що «в політиці не те важне, хто обстоює знані певні погляди. Важливе те, кому вигідні ці погляди, ці думки, ці засади» . . . твердить В. П. Шу-

---

[10] М. Грушевський, *цит. твір*, том II, стор. 241.

[11] М. Б. Ждан. *Перший напад татар на Україну*. «Визвольний Шлях», кн. 7 (91), 8 (92), 9 (93), Лондон 1961.

шарин, покликуючись на твори Леніна.[12] У світлі цього видається дивною увага Б. Д. Грекова, який, обговорюючи справу наслідків нападу татар на Україну, каже: «Особое место по этому вопросу занимает украинская националистическая антинаучная и политически тенденциозная историография». Вістря його критики звертається проти Грушевського, який, нібито, старався «умалить степень разорения, принесенного татарами . . .»[13]

Насправді до питання знищення України татарами підчас другого нападу Грушевський ставиться з повним об'єктивізмом. На його думку «татари в сім своїм поході дійсно не жалували краю: які міста брали, то нищили сильно, й народу при тім загинуло багато . . . Припускаю, що як Переяслав і Чернигів, так і Київ мусів сильно потерпіти в пригоді 1240 р.»[14] Але «що стара, передтатарська людність, задержалася в цілости в лісовім поясі України — в полянсько-деревлянськім полісю, в тім не може бути непевности».[15] Також «в залюдненню полудневої України, за лінією лісів, не було значнійших перерв, періодів спустіння».[16]

Треба відмітити, що в питанні про наслідки татарського нападу на Україну українські совєтські історики мають дещо інші погляди як Греков та Каргер. В «Історії Києва» М. Ю. Брайчевський пише: «Треба відзначити, що татаро-монголи рухалися на захід і повертались до Волги відомими на той час шляхами. Тому не всі руські землі були спустошені . . .» «У Києві особливих руйнувань зазнало Верхнє місто . . . тому більшість жителів після татаро-монгольської навали перейшли жити на Поділ, де збереглось порівняно більше будівель . . . Не зважаючи на несприятливі умови, Київ залишався найбільшим економічним і культурним центром на Придніпров'ї . . . У листах і грамотах константинопольських патріярхів другої половини 13—14 ст. Київ називається великим і багатолюдним містом Східньої Европи . . . Все це свідчить про те, що Київ в умовах татарського іга був важливим економічним, політичним і релігійним центром Східньої Европи. Населення Київщини, Чернігівщини і Волині за традицією називало його стольним містом руських земель».[17]

Але не так справа знищення України підчас другого нападу татар, як погляд Грушевського на суспільно-політичні переміни, що сталися на Україні після цього нападу, є предметом гострої критики російських совєтських істориків.

Зупиняючись над питанням суспільно-політичного ладу України після другого нападу татар, Грушевський пише так: « . . . подніпров-

---

[12] В. П. Шушарин, *Современная буржуазная историография Древней Руси*. Москва 1964, стор. 16.

[13] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *Золотая Орда и ее падение*, Москва 1950, стор. 254.

[14] М. Грушевський, *цит. твір*, т. 3, стор. 148.

[15] *Там же*, стор. 152.

[16] *Там же*, стор. 153.

[17] *Історія Києва*, том перший, Київ 1960, стор. 111-113.

ська Україна по татарськім погромі пішла в розклад: в Київщині й Переяславщині розложилась вона на дрібні міські громади, що переважно жили мабуть зовсім без князів під безпосередньою зверхністю татар... на територіях безкняжих життя верталось до форм переддружинних; громадська самоуправа вертала собі своє автономне значення; віче й місцеві «ліпші мужі», що колись «держали землю», знов брали в свої руки функції, перед тим перейняті від них в части або цілости княжими аґентами».[18]

Коментуючи погляди Грушевського на суспільні переміни в Україні після татарського погрому, Б. Д. Греков пише: «Если разшифровать основную мысль Грушевского, то она сведется к тому, что на Украине уже в 13 в. образовалось бесклассовое общество».[19] М. К. Каргер, інтерпретуючи погляди Грушевського, пише, що він «рассматривал татарское завоевание как благоприятный для дальнейшего развития украинского народа фактор, способствовавший созданию на Украине нового, своеобразного, в некотором смысле бесклассового строя, который Грушевский называл «общинным».[20]

У світлі марксівської методології критичне становище Грекова і Каргера до тверджень Грушевського є ясне і послідовне. Безклясове суспільство в глибокому середньовіччі, у «феодальному» довкіллі — річ неможлива. А втім наявність безклясового суспільства у XIII столітті захитувала б засади «закономірности історичного процесу» і тим самим ставила б під знак запиту кінцеву, то є комуністичну фазу розвою людства.

Але, незалежно від марксівської критики, погляди Грушевського на суспільні переміни і політичний стан Придніпров'я після другого нападу татар вимагають основної перевірки.

На конечність такої перевірки звертав увагу покійний Павло Грицак у своїх розвідках: *«Теодорит, митрополит київський і його доба»*. *«Київщина по татарському погромі»* і *«Ще про Київщину після татарського погрому»*,[21] в яких він стверджує не тільки існування князів Київщини в 14 столітті, але і їх активність на політичному полі.

Історичні джерела дають докази на те, що в період залежности від Золотої Орди Київщина ввійшла зі своїми князями на чолі. Пригадаймо тут знані факти: описуючи подорож Данила Романовича до кватири Батия, літописець каже, що Данило: «приде Кыевоу. обдержащому Кыевъ Ярославоу бояриномъ своимъ Ейковичемь». У дальшій дорозі Данило «прииде Переяславлю и стрѣтоша Татаровѣ».[22] Це було в осені, в листопаді 1245 р. Другу звістку про становище в Києві маємо від папського леґата Пляно Карпіні, який у переїзді до Каракорум задержався в Києві і перебував у ньому кілька днів вкінці

---

[18] М. Грушевський, *цит. твір,* том 3, стор. 181-182.

[19] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *цит. праця,* стор. 254.

[20] М. К. Каргер, *Древний Киев,* Москва 1958, стор. 492.

[21] *Розбудова Держави,* Клівленд, 1954, ч. 2, стор. 4-10; ч. 3, стор. 17-26; 1955 р., ч. 17-20.

січня та з початком лютого 1246 р. Прибувши до міста „hielten wir mit dem Millenarius (Befelshaber über 1000 Mann) und anderen Vornehmen, die hier wohnten, Rat über unsere weitere Reise“. У дальшій дорозі, як розказує Карпіні „wir kamen zu einem Dorf namens Canove, dass unmittelbar unter der Oberhoheit der Tataren stand“.

Третю звістку про політичну ситуацію в Києві подають нам північні літописи, де під 1249 роком читаємо «тое же зимы приѣха Олександеръ и Андрѣй от Канович и приказаша Олександрови Кыевъ и всю Русскую землю».[24]

Підсумовуючи ці відомості, можемо зробити такі висновки: 1) у темний татарський період увійшла Київщина з кнзями на чолі, які задержали там дотогочасний адміністраційний апарат (тисячники) 2) не зважаючи на великий погром серед населення — у Києві залишилась провідна верства бояр, і 3) Київщина *не* ввійшла в безпосередню залежність від татар. Границя, що відмежовувала її посілості від посілостей Золотої Орди, проходила на південь від Києва по лінії Переяслав — Канів, при чому обидва ці городи опинилися по татарському боці.

На жаль, на пятьдесятих роках XIII століття вриваються літописні відомості про Київщину. Непроглядну тьму, що нависла над Київщиною другої половини 13 і першої половини 14 століття, пробував роз'яснити П. Грицак. Вихідною точкою його намагань є акція ближче невідомого Теодорита, який, спираючись на київські політичні круги та не зважаючи на протизаходи московського митрополита, — на прохання південноруських князів отримав з рук болгарського патріярха свячення на київського митрополита.[25] Далі П. Грицак пробує відтворити список київських князів від початку чотирнадцятого століття і називає їх у такому порядку: Володимир, Іван Іванович, Станислав, Андрій, Федір та Іван. Зв'язуючи разом фрагментарні відомості, П. Грицак приходить до висновку, що на Придніпров'ї в XIV столітті йшов процес «переростання державности типу удільно-княжого в державність типу національної монархії.[26]

У своїх міркуваннях на тему становища Придніпров'я під татарами М. Грушевський не робить різниці між Київщиною і Переяславщиною. Ми думаємо, що політичне положення Переяславщини було інакше: вона зразу після татарської навали 1239-1241 рр. ввійшла в безпосереднє володіння Золотої Орди. Що так воно було — виходить із відомости Іпатіївського літопису, що Данило в дорозі до Батия в Переяславі стрінув татар; з вістки Плано Карпіні, що Канів був під

---

[22] *Полное Собрание Русских Летописей*, том второй, *Ипатьевская Летопись*, Москва 1962, стор. 806.

[23] Johann de Plano Carpini, *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245—1247*, übersetzt und erläutert von Dr. Frierdich Risch. Leipzig 1930, pag. 219-220.

[24] *ПСРЛ, том I, Лаврентьевская летопись*, Москва 1962, стор. 472.

[25] Павло Грицак, *Теодорит, Митрополит Київський і його доба*. Розбудова держави, Клівленд 1954, стор. 6.

[26] *Там же*, стор. 8-9.

безпосередньою владою татар та з інформації товариша Плано Карпіні, монаха Бенедикта, проте, що подорож з Києва до перших татарських граничних військових стеж тривала шість днів.[27] За тим, що Переяславщина знайшлась під безпосередньою владою Золотої Орди, свідчила би ще одна подія: В 1261 р. для християн, православних мешканців Золотої Орди, створено окрему епархію з єпископською столицею у Сараю. П'ять літ пізніше, у 1269 р., прилучено до тієї епархії Переяславщину.[28] Те, що в Переяславі не відновлено було тамошньої епархії, або принаймні не прилучено її до близького Києва, включено в юрисдикцію сарайського єпископа, — мусіло мати своє логічне узасаднення. Таким узасадненням могло бути переведення Переяславщини під безпосередню політичну залежність від Золотої Орди.

Коли наші міркування на тему цієї залежности слушні, то треба думати, що політично-адміністративна структура і суспільний лад на Переяславщині мусіли достосуватись до форм, що існували в Золотій Орді.

[27] Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, pag. 265.

[28] *Полное Собрание Русских Летописей*, том 9-10, *Патриаршая или Никоновская Летопись*. Москва 1965. На сторінках 147-148 читаємо: Того же лѣта пресвященный Кирилъ, митрополитъ Кіевскій и всея Русіи постави Теогнаста епископомъ Русскому Переславлю и Сараю.

Теодор Мацьків
(Акрон, Огайо)

ҐРАВЮРА МАЗЕПИ З 1706 Р.

Досліджуючи постать гетьмана Івана Мазепи, (1639-1709[1]) у тогочасних німецьких джерелах,[2] автор цих рядків стрінувся з його ґравюрою-портретом, що вперше був опублікований в 1706 р. у ляйпціґському журналі Die Europäische Fama.[3]

Цей портрет Мазепи досить відомий в історичній літературі. Знаний дослідник української минувшини, О. Лазаревський, хибно подав у своїй статті про портрети Мазепи, що ця ґравюра вперше була надрукована в «Еуропеіше Фама» у 1704 р.[4] Як Лазаревський, так й інші дослідники доби Мазепи, зокрема І. Борщак та Б. Крупницький, вважали, що цей потрет вперше появився в цьому німецькому журналі в 1704 р.[5]

Одначе В. Січинський у своїй розвідці про ґравюри Мазепи висловив слушний сумнів, кажучи, що він бачив видання «Еуропеіше Фама» з 1704 р. в університетській бібліотеці в Празі, але портрету

---

[1] Дата народження ще й досі лишається спірним питанням. Одначе 20 березня 1639 є найбільш правдоподібна, докладніше про це див. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба,* Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, (у дальшому «ЗНТШ»), Нью-Йорк—Париж—Торонто 1960, Т. 170, с. 21. Дату смерти, 2 жовтня 1709 устійнив Б. Крупницький у своїй розвідці *«Про дату смерти Мазепи»,* Miscellanea Mazepiana, Праці Українського Наукового Інституту, (у дальшому «ПУНІ»), Варшава 1939, Т. 47, стор. 90—92.

[2] *Das ukrainische Kosakentum im Lichte der deutschen Literatur in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts,* Frankfurt a. M. 1950; (cf., Sachverzeichnis der deutschen Hochschulschriften 1950, Leipzig 1953, Vol. 66, p. 149).

[3] *Die Europäische Fama,* welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdecket, Leipzig 1706, Vol. 25, p. 1.

[4] А. Лазаревський, *«Заметки о портретах Мазепы»,* Киевская старина, (1899), Т. 64, с. 455. (Б. Крупницький у своїй розвідці *«Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу»,* Записки Чина св. Василія Великого, Жовква 1932, Т. IV, с. 302, чомусь зазначив, що Лазаревський подав 1709 р.).

[5] І. Борщак, *«Мазепа. Людина й історичний діяч»,* ЗНТШ (1933), Т. 152, с. 14; Б. Крупницький, тамже, с. 302. До речі, в ювілейному мазепинському році (1959) у *календарі «Свободи»* на третій сторінці поміщено портрет Мазепи з «Еуропеіше Фама», з хибною датою 1704 р. У цьому ж самому *календарі* на с. 77, Др. І. Сидорук у своїй статті *«Мазепа у чужій літературі»* згадуючи про цю ґравюру, рівнож хибно подає рік 1704.

Мазепи там не бачив.[6] Автор цих рядків бачив це, сьогодні рідке видання «Еуропеіше Фама» з 1704 р. в університетській бібліотеці в Упсалі, але також не бачив там портрету Мазепи. У цьому виданні (1704) був поміщений тільки життєпис Гетьмана.[7] Портрет-ґравюра Мазепи, як і його життєпис, були надруковані щойно у дальших виданнях «Еуропеіше Фама», тобто у 1706, 1708 та в 1712 рр. (Примірники цих видань бачив автор у бібліотеках Відня, Гайдельберґу, Гамбурґу, Мюнхену та Штокгольму).

Ця ґравюра Мазепи з «Еуропеіше Фама» була передрукована багато разів, починаючи з польського журналу «Przyjaciel Ludu», 1835, No. 22.[8] У 1909 р. подав її шведський славіст, А. Єнсен у своїй праці про Мазепу.[9] Здебільшого ці репродукції роблені не з оригінальної ґравюри в «Еуропеіше Фама», а з різних передруків, іноді дуже незадовільних. Автор цих рядків зробив репродукцію цієї ґравюри з оригінального видання «Еуропеіше Фама» з 1706 та помістив її у кількох своїх працях.[10]

Відносно авторства цієї ґравюри Мазепи існують доволі фантастичні твердження. Автори загальної німецької енциклопедії, У. Тіме і Ф. Бекер, мильно подали, що « . . . С. Фалька нарисував портрет Мазепи, а Д. Беєль виконав ґравюру».[11] Спираючись на цих твердженнях, В. Січинський пише у свойому реєстрі ґравірованих портретів гетьмана Мазепи: «Погруддя в овалі, у лицарському панцирі. У правій руці тримає булаву, з лівого плеча звисає плащ. Обличчя з малою борідкою і вусами. Підпис: 'Johannes Mazeppa, Cosaccorum Zaporoviensium Supremus Belli Dux.' Ґравюра Daniel-a Beyel-a 1796 p., виконана з рисунку Samuel-a Falk-и. Підпис: Sam. Falka de Bikfalva, delin. 1796. Мідерит 19x15 цм.».[12]

Рівнож і Др. Сидорук пише у своїй статті, що «ґравюра Мазепи роботи Де Беєля (sic!) в ляйпціґському журналі «Ді Еуропеіше Фама» (1704, 1706), що, як думає Р. Млиновецький (Бжеський), віддзеркалює нехіть саксонсько-польського короля Августа II до Мазепи».[13] До ре-

---

[6] В. Січинський, *«Ґравюри на честь Мазепи і ґравюровані портрети Гетьмана»*, ПУНІ, (1938), Т. 46, с. 154.

[7] *Europäische Fama*, 1704, Vol. 25, pp. 57—60.

[8] Пор., О. Лазаревський, тамже, с. 456.

[9] A. Jensen, *Historika bilder fran Ukraina och Karl XII:* s dagar, Lund 1909, p. 204; пор., Б. Крупницький, там же, стор. 302.

[10] T. Mackiw, *Mazepa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen*, München 1963, ЗНТШ, T. 174, c. 26; *„A Biographical Sketch of Prince Mazepa (1639—1709)", The Ukrainian Review, (1965)*, Vol. XII, No. 4, p. 64. Слід згадати, що В. Жила помістив репродукцію цієї ґравюри у своїй рецензії п. н. *«Українське козацтво у світлі німецької літератури у першій половині 18-го століття»*, дисертація Т. Мацькова, Новий Шлях, Вінніпеґ 22 квітня 1953, ч. 32. З черги цю репродукцію помістив В. Луців у своїй дисертації п. н. *Гетьман Іван Мазепа*, Торонто, 1954, с. 45.

[11] U. Thime und F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, Leipzig 1909, Vol. XI, p. 231; („. . . Nach Samuel Falkas Zeichnung strach Daniel Beyel ein Mazeppa-Bildnis.")

[12] В. Січинський, тамже, с. 160.

[13] І. Сидорук, тамже, с. 77.

чі, це твердження, що ґравюра Мазепи поміщена в «Еуропеіше Фама» відзеркалює нехіть Августа II до Гетьмана є дуже неправдоподібна, бо як тоді пояснити, що саксонсько-польський король відзначив Мазепу в 1703 р. найвищим тодішним польським орденом «Білого Орла»?[14]

Твердження, що С. Фалька нарисував цей портрет, а Д. Беєль виконав з цього ґравюру Мазепи, безперечно хибне. Ні С. Фалька, що народився 4 травня 1766, (пом. 20 січня 1826),[15] не міг нарисувати портрет Мазепи, ґравюра якого була надрукована в 1706 р., ні Д. Беєль, народжений 27 вересня 1760 р., (пом. 4 липня 1823 р.),[16] не міг був зробити тої ґравюри! Річ у тому, що С. Фалька зробив тільки копію ґравюри Мазепи з «Еуропеіше Фама» з 1706 р., яку в свою чергу помістив мадярсько-німецький історик, Йоганн Хрістіян фон Енгель у своїй Історії України 1796 р.[17] Звідси і рік 1796, зазначений на копії Фальки. Погруддя Мазепи, що його скопіював С. Фалька, є в овалі — і це одиноке, чим воно різниться від того, що в «Еуропеіше Фама».

СправжнІм виконавцем ґравюри Мазепи, що вперше була надрукована в 1706 р. в «Еуропеіше Фама», є німецький ритівник Мартин Бернінґротг, народився в 1670 р. в Рамельсбурґу, помер в 1733 р. в Ляйпціґу.[18]

Можливо, що ґравюра з 1706 року не дає справжнього портрету Мазепи, але всеж таки її треба вважати за достовірну. Поперше, вона була виконана за життя Мазепи, а по-друге, вигляд Гетьмана на ґравюрі з 1706 р. подібний до деяких інших його портретів, а також відповідає описові, що його дав німецький очевидець, Йоганн Вен-

---

[14] М. Костомаров, *Мазепа и мазепинцы,* Полное собрание сочинений, Т. VI, Ст. Петербург 1905, с. 523.

[15] U. Thime und F. Becker, op. cit., Vol. III, p. 564.

[16] U. Thieme u. F. Becker, op. cit., Vol. XI, p. 231; (у Січинського помилково подано: Т. II, с. 231, пор., його працю про ґравюри, с. 154).

[17] J. Chr. von Engel, *Geschichte der Ukraine und der Kosaken,* wie auch *Königr. Halitsch und Wladimir, Fortsetzung der Algemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England,* Halle 1796, Vol. 48, p. 1. До речі, Фалька копіював для історії Енгеля більше ґравюр, на яких підписувався, от хочби його копія ґравюри Богдана Хмельницького, яку виконав В. Гондіюс, (1651), і яка була між іншим надрукована у німецькому журналі Theatrum Europeum, Frankfurt a. M., 1685, Vol. VII, p. 226. Копія цієї ґравюри Мазепи є опублікована в Ілюстрованій *Історії України, М. Грушевського,* Вінніпеґ (1918), с. 385.

[18] K. H. Heinecken, *Dictionaire des Artistes,* Leipzig 1788, Vol. II, p. 601, („Johannes Mazeppa, Cosacor. Dux"); Allgemeiner Porträt Katalog, Hamburg 1931, p. 497, („16 570 Mazeppa, Ivan. Kosakenhetman. 1644—1709 Bender [Bernigeroth cs."]. На заході є принято писати назвиско Мазепи через два «пп», одначе Мазепа підписуючись латинкою, уживав тільки одне «п». Докладніше про це гл. мою статтю п. н. „Mazepa or Mazeppa?", The Ukrainian Review, (1963), Vol. X, No. 4, pp. 42—45). Д. Олянчин у своїй статті п. н. «Портрет Мазепи». Який з досі відомих мальованих портретів є до нього подібний, «Шлях перемоги», (1961), ч. 1-2 (358—359) і ч. 4 (361), подає ще лексикон Г. К. Наґлера, G. K. Nagler, Neues Allgemeines Künstler Lexicon, München 1835, Vol. I, p. 452, одначе у цьому лексиконі немає згадки про ґравюру Мазепи.

дель Барділі. Він, будучи військовим капеляном віртемберського принца Максиміліяна Емануеля, перебував у головній шведській квартирі,[19] бачив на власні очі Мазепу й у своїх споминах так описує особу Гетьмана: «...Мазепа своєю особою не звертав на себе уваги, на тілі худощавий, не високого росту, а на голові мав повно зачісок, або польських кучерів...»[20]

[19] Chr. G. Jöcher, Allgemeines Gelehrten Lexikon, Leipzig 1750, Vol. II, p. 784.

[20] J. W. Bardili, Des Weylland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Württemberg und Obristen über ein Schwedisches Dragoner Regiment, Reisen und Campagnen durch Teutschland, in Polen, Lithauen, roth und weiss Reussland, Volhynien, Severien und Ukraine, etc., Stuttgart 1730, p. 418. („...Mazeppa war übrigens der Person nach von keinem Ansehen, hagern Leibs, nicht hoch, und hatte einen Kopf voller Morlocken, oder Pohlnischen Zöpfen...“).

Johann Cristian von Engel, Geschichte der Ukraine und der Kosaken, Halle 1796, T. 48, p. 1.

Johannes Mazeppa
Cosaccorum Zaporoviensium
Supremus Belli Dux

Die
Europäische
FAMA,
Welche
den gegenwärtigen Zustand
der vornehmsten
Höfe
E. V. entdecket. in Selem.

Der XXV Theil.

---

gedruckt zum ersten mahl 1704.
und wieder aufgelegt 1706.

Мемуаристика і біографія

Борис Мартос

М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, ЯКИМ Я ЙОГО ЗНАВ

Літом р. 1900 Українська Студентська Громада в Харкові (таємна організація) вислала мене як свого члена в Галичину для ознайомлення з тамошнім громадським життям. Приїхавши до Львова, я зараз же розшукав «Академічну Громаду» й познайомився з її членами та Управою. Для легшого й ліпшого ознайомлення з українським громадським рухом Управа Громади приділила до мене двох студентів: Гузара й Романа Стефановича; вони мене й водили по всіх українських громадських установах та знайомили мене з національними діячами.

Бував я з ними і в Університеті на лекціях Ол. Колеси (української літератури) та М. Грушевського (історія й археологія).

Ці виклади зробили тоді на мене велике враження, бо це перше в житті я слухав університетські виклади українською мовою.

Був я присутній на І-му Українському Студентському Конґресі у Львові, що приняв дві резолюції, які в загальному накреслювали ідеологію українського студентства: 1) працювати в напрямку наближення суспільства до соціялізму, 2) домагатися Державної Самостійности України.

Про ці резолюції «Діло» помістило замітку, а «Буковина», що виходила в Чернівцях, відгукнулася статтею, що твердила, начебто українці ніколи не виставляли вимог державної самостійности.

Р. Стефанович для полеміки з «Буковиною» вирішив звернутися за порадою до проф. М. Грушевського і запропонував мені піти до професора разом з ним; я, звісно, згодився, і ми з ним пішли по обіді до М. Грушевського. Михайло Сергієвич приняв нас дуже ласкаво, розпитував мене про Харківську Студентську Громаду, а потім довго розмовляв із Стефановичем, вказуючи на різні факти з давнішого й недавнього нашого минулого, що говорили про прагнення українського громадянства до державної самостійности, та даючи поради, як писати.

Мені особливо подобалося, що Михайло Сергійович розмовляв з нами, студентами, як з товаришами, без жадного менторства в тоні, з добродушною усмішкою, терпеливо слухаючи запитань Стефановича.

Розмова тяглася далеко понад годину, а потім всі ми: Грушевський з донькою та ми два пішли на прохід до Стрийського Парку, розмовляючи про студентські справи. Я тоді побачив, що Грушевський був не тільки видатним науковцем, професором, а й порадником молоді.

Аж до революції я з М. Грушевським не зустрічався. В 1917 р. я приїхав з Полтави до Києва, щоб запросити кілька українських патріотів у Полтаву для обсадження різних посад, бо у нас не вистачало людей. Прибувши до Центральної Ради, я звернувся до її голови, М. Грушевського, з проханням рекомендувати кілька осіб. Михайло Сергієвич з тією ж добродушною усмішкою в очах заявив мені: «Не тільки нікого вам не дамо, а й Вас самих реквіруємо, бо у нас не хватає людей». На моє зауваження, що моя присутність у Полтаві — необхідна, він з усмішкою сказав: «Полтава й без Вас залишиться українською, а як ми тут завалимося через недостачу людей, то...» Я зрозумів, у якому критичному стані була тоді Центральна Рада, а він говорить про це так спокійно, тільки огники грають в очах.

Сміло можна ствердити, що найбільш популярною особою в той час був М. Грушевський не тільки як голова Центральної Ради, а й як особа: професор, дослідник, автор монументального твору й цілого ряду статтей. Сам зовнішній вигляд ще не старої, бадьорої, а разом з тим поважної людини з довгою сивою бородою й проникливими, розумними очима викликав у кожного пошану до нього.

Коли він з'являвся на всеукраїнські з'їзди з привітанням від Центральної Ради, йому завжди робили овацію й обирали почесним головою.

В українських часописах можна було часто бачити його фотографії, або фотографії якоїнебудь події з ним у центрі. Та й московські часописи мусіли раз-у-раз згадувати про нього. Не бракувало в них і карикатур.

Пригадую одну з них, особливо ядовиту: На ліжку лежить тяжко хвора людина — Росія; коло неї стоїть лікар у білому халаті з пляшкою ліків у руках — Керенський, а тут же дід із довгою сивою бородою в широченних штанах садить гопака навприсядку, приспівуючи: «Гоп, мої гречаники!», це — Грушевський, як персоніфікація української справи.

Ерудиція, ознайомленість із західньо-европейським політичним життям і природні здібності ставили його значно вище багатьох тодішніх наших громадських діячів і політиків. Недаром Центральна Рада з самого початку своєї праці обрала його заочно своїм головою, і він гідно займав цей пост аж до кінця існування Центральної Ради.

Спокійно, але авторитетно, керував він засіданнями Ради, так що вони проходили в повному порядку, навіть пленарні засідання Великої Ради, в яких брало участь біля 700 душ, а часом і більше, і серед членів яких було багато осіб, що не звикли до таких зібрань. Як учасник, можу засвідчити, що на засіданнях Центральної Ради був такий порядок, яким не завжди можуть похвалитися західні парляменти. Я не пригадую, щоб хтось із членів Ради в запалі полеміки дозволив собі грубий або образливий вираз; я не пригадую, щоб якась незадоволена група перебивала криком промовця, як це трапляється в парляментах, не пригадую випадку парляментарної обструкції.

Гірше бувало з публікою; серед неї часом студенти або молоді старшини, справді, дозволяли собі голосно виявляти свої симпатії чи антипатії до того чи іншого промовця. Але Грушевський скоро приводив і їх до порядку. Я, тоді вже звик до порядку на кооперативних засіданнях і з'їздах, міг закинути Грушевському, як голові, лише його поблажливість до тих промовців, що говорили занадто довго, часом відходячи від теми, повторюючись або повторюючи сказане іншими. Але тепер я розумію цю поблажливість так, що Грушевський ставився до них по-батьківськи, даруючи їм відсутність звички виступати на великих зібраннях, бо за царського режиму мало хто мав нагоду брати участь у таких зібраннях.

Далеко важливішою функцією М. Грушевського, як голови Центральної Ради, було посередництво між окремими партіями. Українських партій в Центральній Раді було небагато: соціял-демократи, соціялісти-революціонери, соціялісти-федералісти, соціялісти-самостійники, селянська спілка, партія трудова та група безпартійних. Розходження між ними щодо діяльности Центральної Ради були невеликі, а все ж таки треба було ці розходження якось полагодити. Тут Грушевський виступав у ролі посередника, і що ця його чинність була успішною, видно вже хоч би з того, що Ц.Р. на протязі нецілого року прийняла чотири Універсали, такі багаті змістом, і що за всі ці Універсали голосували однодушно *всі* українці, — члени Ради. А скільки ще було прийнято законів і окремих постанов!

Дехто з наших публіцистів твердить безпідставно, нібито Ц.Р. «нічого не робила, партії гризлися за портфелі» і т. п.

В дійсності ж, Ц. Р., як орган законодавчий, «робила» закони, в тім числі такі важливі, як Статут вищого Управління України (фактична автономія), закон про українські гроші, Генеральний Суд, про монополії, про громадянство Української Народної Республіки, земельний закон і багато інших. А роботу виконавчу провадив Генеральний Секретаріят під контролею Центральної Ради.

Щодо «гризні за портфелі», то справа стояла зовсім інакше: кандидатів у генеральні секретарі треба було умовляти, щоб вони погодилися.

Якщо вірити М. Ковалевському, то на становище фракції укр. соц.-революціонерів «в справі утворення Генерального Секретаріяту найбільше вплинув Михайло Грушевський» («При Джерелах Боротьби», 1961, стор. 373).

Річ у тому, що партія укр. соц.-рев. у політичній співпраці з Селянською Спілкою мала в Раді велику більшість і могла б заявити претенсії на творення Генерального Секретаріяту першого складу, або бодай на більшість у ньому. Одначе, під впливом Грушевського вона цього не зробила, маючи в своєму складі мало досвідчених політичних діячів, і задовольнилася тим, що дала до Генерального Секретаріяту лише одного П. Христюка, як генерального писаря.

У тих же спогадах М. Ковалевський докладно описує, як було виготовлено й принято текст І-го Універсалу і як представник партії

соціялістів-федералістів, відомий Сергій Єфремів, вагався підписати його; як М. Грушевський і В. Винниченко переконували його «в необхідності проголошення цього першого історичного акту» . . . , як Грушевський нервово перебирав свою срібну бороду і, врешті, нетерпляче положив перед Єфремовим текст І-го Універсалу, «показуючи пальцем на найважнішу частину тексту, в якому проголошувалась автономія України»; і як Єфремів ще подумав, ще раз перечитав текст проєкту і нарешті підписав його, а потім сказав: «Ми приймаємо на себе величезну відповідальність» («При Джерелах Боротьби», стор. 353).

Я не всьому вірю, що написав М. Ковалевський у своїх спогадах, бо знахожу в них багато неточностей, а часом і фантазії; але це місце відповідає й моїм спостереженням, тому я дозволив собі навести його для ілюстрації ролі Грушевського, як голови Центральної Ради.

Одного разу я випадково попав на засідання Комісії, де вироблявся проєкт конституції для України, як самостійної держави. Я був здивований, коли побачив там і М. Грушевського, а ще більше, коли почув, як він, хоч і не правник, а поучував наших правників, членів Комісії, що свого часу студіювали державне право, але «русскоє», себто монархічне; а він, як історик, знав, які зміни в державний лад має внести революція, та й жив довший час в умовах західнього, хоч і не республіканського, то бодай конституційного ладу.

Ні в Центральній Раді, ні поза нею, в той час ніхто не користувався таким впливом і авторитетом, як М. С. Грушевський. Це визнає й проф. Д. Дорошенко, правильно пишучи: «Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський; ніхто навіть і рівнятися не міг із ним щодо загальнопризнаного авторитету й тої поваги, якою оточувало його все українське громадянство». (Д. Дорошенко: «Історія України», т. І, стор. 44). Але вже на наступній сторінці 45 він закидає Грушевському, що він не «опанував» народній рух, не «направив його куди слід». Проф. Д. Дорошенко написав це тому, що не розумів революції 1917 р. Це видно вже з того, що сам він не пише, куди той рух слід було направити, і що на тій же стор. 45 він пише, нібито наш нарід «революції не ждав і не робив. Вона його заскочила неждано». Ця велика помилка Д. Дорошенка походить від одірваности його від народу. Аґрарні розрухи в р. 1902, а потім в р. 1905, показують що інше. В р. 1901 я жив кілька місяців на селі у заможного, але небагатого, козака і мав можливість розмовляти з багатьома селянами довірочно; пізніше, коли я їздив по селах як статистик чи як кооператор, і ночував у сільських хатах, селяни, дивлячись на мене, як на «свого», з довір'ям не раз зверталися до мене сам-на-сам із запитанням: «А чи скоро вже настане якась переміна?» А коли настала перша світова війна, то один селянин-кооператор, їдучи на фронт, зайшов до мене попрощатися й сказав: «Назад повернемося із зброєю й наведемо порядок»; а пізніше, приїхавши з фронту у відпустку, знов зайшов до мене й сказав: «Привіз і закопав під вишнею п'ять ручних гранат». Таких було немало.

Члени українських таємних організацій знали, що селяни ждуть революцію і сподіваються від неї «наведення порядку», цебто аґрарної реформи. Знав це й М. Грушевський, хоч, може, й не безпосередньо, а через знайомих. Знали це й багато членів Центральної Ради. Тому то вже 6-го березня (ст. ст.) на першому українському прилюдному вічу було піднесено земельне питання.

М. Грушевський, як переконаний і послідовний демократ, не намагався бути «вождем» або «диктатором», що нераз прямують до своєї мети шляхом обману й терору. У згоді з іншими членами Центральної Ради він ішов разом з українським народом до здійснення його національних і соціяльних прагнень. Це й виявилося в одноголосному прийнятті І-го Універсалу Центральною Радою й тим бурхливим ентузіязмом, з яким український народ зустрів цей Універсал. Цей духовний зв'язок між Центральною Радою та її головою, а також між Центральною Радою й українським народом, залишався на протязі всього 1917-го року. Особливо він виявився під час виборів до Всеросійських Установчих Зборів в кінці листопаду й на початку грудня 1917 р., коли українські партії, що входили до Центральної Ради, особливо соціялістичні, «одержали велику перевагу» там, де українці складали високий відсоток населення. Так на Київщині блок українських соціялістичних партій зібрав 70,2% всіх поданих голосів (М. Дорошенко, «Історія України», т. І, стор. 212). В м. Катеринославі при виборах до міської ради в липні 1917 р. українці зібрали 5 500 голосів, а восени при виборах до Всерос. Уст. Зборів — 11 500 (там же, стор. 213). Це показує зріст авторитету українських партій, а з ними разом і Центральної Ради.

Одно я можу закинути М. Грушевському, як голові Центральної Ради, що він не зміг одговорити українських соціялістів-революціонерів від організації кабінету В. Голубовича (31 січня н. ст. 1918 р.), що складався майже з самих соціялістів-революціонерів та «співчуваючих» їм. Грушевський, знаючи людей, повинен би був вплинути на партію українських соціялістів-революціонерів, щоб вона відмовилася від спроби утворити уряд власними силами в той критичний момент (наступ армії Муравйова).

При своїй надзвичайній працездатності М. Грушевський поза головуванням у Центральній Раді находив ще час на писання статтей і брошур на актуальні теми, починаючи від «Хто такі українці», «Чого хочуть українці?», аж до статтей про демобілізацію й утворення народної міліції. Мені доводилося не раз бачити, як Грушевський, головуючи в Раді, одночасно правив коректуру своїх статтей.

Ще й досі доводиться чути нарікання на Центральну Раду, що вона IV-м Універсалом нібито «демобілізувала» армію, бо соціялісти «мріяли» про «якусь народню міліцію». Це — цілковите нерозуміння справи. Поперше, у IV-му Універсалі не було проголошено негайне *переведення* демобілізації, а лише було зазначено, що армія *буде* демобілізуватися після закінчення війни, а до того часу, навпаки, був заклик «не жалуючи життя, боронити добробут і свободу» від «боль-

шевиків та інших напасників». Подруге, заведення народної міліції також передбачалось *аж по закінченні* воєнних подій. Багато людей навіть сьогодні не розуміють терміну «народна міліція». Не розуміли його й тоді. Не розуміли й способу *поступового* переходу від сталої армії до народної міліції. Тому М. Грушевський написав статтю, в якій все це пояснював. Він писав:

«Нормальною формою охорони для держави демократичної є всенародна міліція ... Але ... при тій дезорганізації, яку ми маємо всередині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, — міліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабість, і нам якийсь час буде доконче потрібна, хоч невеличка, але добра, тверда, дисциплінована армія ... Таким чином постійна армія є у нас інститутом переходовим, тимчасовим ... його існування буде тим коротше, чим краще сповнить він свої завдання».

Далі він пише про принципи організації армії демократичної, що робить із вояка не «бездушного манекена, а національного борця, не за напасть, не за страх, а за совість». (Михайло С. Грушевський, «Вибрані Праці», вид. М. Галія, Н. Йорк, 1960, стор. 104-105).

Таке саме пояснююче значіння мали й інші його статті, в яких він накреслював перспективи української державности, план державного зміцнення, культурного й господарського розвитку Самостійної України на ближчі десятиліття (там таки, стор. 69-110). В них не найдете гучних, порожніх фраз, але скільки в них широких і глибоких поглядів на розвиток нашої державности! Цих поглядів трималися й інші провідники українського руху того часу, відрізняючись хіба в деталях та в методах переведення всіх цих планів творення «Великої України».

До речі, ті, хто твердить, нібито діячі Центральної Ради «думали виключно про соціялізм», будуть, мабуть, дуже здивовані, не знайшовши в цих статтях нічого про заведення соціялізму, якщо тільки уміють розрізняти «соціялізм» від «соціяльного ладу», «соціяльних реформ», «соціяльних здобутків», або «націоналізації» окремих галузей народного господарства й т. под.

Правда, Грушевський щодалі, то все більше переймався ідеями соціялізму, але не ленінського типу. Його політичні погляди наближалися до поглядів англійських або скандинавських соціялістів, що на практиці переводять соціяльні реформи, а соціялізм відкладають до того часу, коли буде для того відповідний грунт.

Що хотів М. Грушевський, що хотіла Центральна Рада? Вони творили «Нову Україну», «Велику Україну». М. Грушевський формулював це так: Громадянство, нарід наш, не повинні занадто оматеріялізуватись, обміщанитись, дійти до занедбання духовних і соціяльних завдань і обов'язків ... Для того тільки, щоб підняти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріяльну культуру, шкода тої крови й жертв, котрі зроблено для визволення України ... » (стор. 85). «Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осяг-

нена й забезпечена можливість того морально-соціяльного розвитку, про котрий я говорив» (стор. 87). Оце, властиво, і є зміст його політики.

Коли я пишу ці рядки, то аж не віриться, що за яких 7-8 років до революції на Волині ще були такі соціяльні відносини, що селяни намагалися цілувати мені руку; а я ж був тоді лише земський інструктор, ніяк не «начальство»; а другий раз мені довелося бути свідком, як сільський староста покірно вислухував найогиднішу московську лайку, якою обсипав його «мировий посередник». Ні! За українську державу з таким соціяльним ладом не варто було б проливати кров!

Ось уже минуло майже 50 літ, а М. Грушевський стоїть передомною як живий, завжди бадьорий, поважно-усміхнений. Таким він був аж до приходу армії Муравйова під Київ. Аж коли стало ясно, що сили більшовицькі значно переважають наші, що доведеться залишити Київ, — в очах його перестали грати іскорки. «Погані справи, товаришу» — зустрів він мене з сумним виразом обличчя. Це вже був не той Михайло Сергієвич! Та й не диво: більшовики навмисно збомбардували будинок, де він жив, запальними бомбами; загинули в огні всі наукові матеріяли, вислід його многолітньої праці, всього «передуманого й перестражданого за останні, — як він пише, — найтяжчі й найзначніші роки»; його стару матір «півживою винесли з пожару, і вона за кілька день умерла від сих страшних зворушень і потрясень» (там же, стор. 53). Він перетерпів більше, ніж будь-хто з нас.

Звісно, не зі всім, що писав М. Грушевський, можна погодитися; але ледве хто може не погодитися з такою його заявою по повороті Центральної Ради до Києва: «Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність» (там же, стор. 56). Ці слова малюють нам його духовний образ.

Вимушене залишення Києва. Правда, скорий поворот, але... з німцями. Непевність становища. Товарообмін з Німеччиною виявився, як тоді слушно казали, «товарообманом». Німці ставили нові й нові вимоги, а з Німеччини нічого не можна було одержати. Уряд Голубовича був не в силі опанувати ситуацію, робив помилки. М. Грушевський прикладав усіх сил, щоб допомогти, сам їздив на переговори з німецьким послом, — ніщо не помагало. М. Грушевський ставав все смутнішим і смутнішим. Нарешті влада переходить до генерала П. Скоропадського, колишнього царського фліґель-адютанта, і до уряду на чолі з «отаманом ради міністрів» (!!). Михайло Грушевський важко переживав ці події, а зокрема участь і вплив українофобських елементів в «державній варті» і уряді гетьмана.

Пізня осінь 1918 р. Повстання проти гетьмана. Вступ Директорії до Києва. Відновлення Центральної Ради? М. С. Грушевський — президент Української Народної Республіки? Зовсім ні! Його навіть не включають у склад Директорії. Яке розчарування! І, власне кажучи, яка несправедливість!

М. Грушевський пропонує вислати делеґатів від українських соціялістичних партій за кордон для нав'язання зносин з тамошніми соціялістичними партіями, сам готов їхати як делеґат від партії українських соціялістів-революціонерів. Цю пропозицію відхилено; замість того в Делеґацію на Мирову Конференцію в Парижі включається по два представники від соціял-демократів і соціял-революціонерів, але М. Грушевського між ними нема. Він відчуває неґативне відношення до нього збоку Директорії, уряду і навіть його партії. У нього вже розвивається депресія, навіть манія переслідування. Йому ввижається, що його хочуть зробити «нешкідливим для Директорії на Україні (включно до різних планів фізичного усунення)», як він доповідав Делеґації Української Партії Соціялістів-Революціонерів (М. Грушевський, «Вибрані Праці», стор. 158).

Кінець-кінцем, виїхавши таки за кордон, він веде переговори з різними політичними діячами, бере участь у Міжнародному Кооперативному Конґресі, в соціялістичній Конференції в Амстердамі і в Міжнародному Конґресі II-го Інтернаціоналу в Люцерні разом з іншими представниками українських соціял-демократів і соціял-революціонерів. Тут їм удається провести постанову Конґресу про право на політичну самостійність народів бувшої Росії, в тім числі й України. Яка сила духа! Яка наполегливість!

Але марні всі зусилля: світова політика йде своєю дорогою. «На моїх очах, — каже він, — розліталиcь останні ілюзії, які ще були у деяких українських оптимістів» (там таки, стор. 162). Але й ця драма його не зломила. Він переключається на наукову працю: засновує у Відні Соціологічний Інститут, згуртовує коло себе своїх прихильників, розпочинає роботу. Нема грошей, — він звертається до українців у Північній Америці. Ті відгукнулися, прислали дещо грошей, але незрівняно мало, якщо взяти на увагу широкозакроєні плани. Все ж таки Інститут видає кілька праць українською й французькою мовою самого Грушевського, М. Лозинського й П. Христюка (важливі документи); декілька праць підготовляється. Є можливість використати віденські архіви.

Але й тут еміґрантська заздрість підлила йому чимало оцту. Єдиний український журнал за кордоном, «Воля», робить проти нього недоречні випади, не шануючи його заслуг, дає йому епітет «грошолюб», містить на нього карикатури, де малюють його поруч з сейфом, на якому намальовано знак доляра (гроші з Америки).

Остання крапля, що переповнила чашу, — конфлікт з Микитою Шаповалом, що привів до розколу в закордонній групі українських соц.-революціонерів, що дало змогу тій же «Волі» вмістити дотепну, але недоречну сатиру з ілюстраціями. Мав я нагоду бачитися з Михайлом Сергієвичем в цю добу: був він сумний, депремований, розчарований не тільки в політиці, але й в українських громадянах.

А тут — листи з Харкова від колишніх членів Центральної Ради (лівих с.-р.): «приїздіть!» Гарантують недоторканість, можливість наукової праці, організації групи молодих науковців-істориків, мож-

ливість одержати достатні кошти, щоб поставити їхню роботу широко, словом — всі блага.

Йому наполегливо радили не їхати в Україну, пропонували катедру й ректорство в Українському Вільному Університеті в Празі, а разом з тим катедру в Господарській Академії в Подєбрадах; це давало йому особисто повне матеріяльне забезпечення, але не давало перспектив широкопоставленої наукової праці. Науковий інтерес, надія принести більше користи українській справі — переважили і Грушевський поїхав у Совєтську Україну.

Є багато людей, що готові кинути в нього камінь за цей поворот; але мені пригадується вірш Лесі Українки:

«Я на вбогім, сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки!
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі ...»

Мабуть, так думав М. С. Ґрушевський, їдучи з Відня до Києва.

Я кинув би каменем — гірким словом в сторону української еміґрації, що не зуміла створити відповідних умов для праці цього великого патріота, науковця й політичного діяча.

Геральдика і сфрагістика

Роман О. Климкевич

ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ЦАРИНІ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ І СФРАГІСТИКИ

В історії й розвитку українського гербівництва й таких споріднених з ним галузей української культури, як печатництво й прапорництво, заняв Михайло Грушевський причинками своєї багатогранної діяльности два місця, а саме:

а) науковця, отже в першу чергу історика, який належну частину своєї уваги присвятив речевим пам'яткам і документарним джерелам української геральдики, сфрагістики, нумізматики й вексилології[1] (передусім від дев'ятьдесятих років минулого століття до вибуху української революції 1917-го року, як теж — частинно й принагідно — по упадку відродженої української державности);

б) громадянина й державного мужа, який вповні розумів значення емблематики для розвитку національної свідомости, та який виявив себе активно у творенні необхідних правних основ для потреб Української Народної Республіки.

Зацікавлення Михайла Грушевського українською геральдикою, емблематикою передгеральдичної доби, тощо, як і його діяльність у цих ділянках українознавства, були для нього тільки побічними проявами його головного замилування та його основної життєвої праці, що була майже цілком присвячена українській історії. Але завдяки своєму багатосторонньому кругозорові та видатності своєї історично-наукової праці довелося йому заняти досить визначне місце в історії української геральдики, як в галузі гербознавства, так і в галузі гербового права, що частинно відноситься до української сфрагістики й вексилології.

Михайло Грушевський не був геральдистом, ні сфрагістом у вужчому розумінні цих понять і сам себе таким не вважав, що зрештою, було характерне для строго об'єктивістичного способу його думання та для його кожночасної спроможності правильної самооцінки. Як справжній науковець-історик, був він добре обзнайомлений із загальним розвитком сфрагістики, нумізматики й геральдики, включно до

[1] На протязі двох останніх десятиріч поширився й закорінився серед західно-европейських і північно-американських знакознавців на означення прапорознавства влучний і потрібний термін — вексилологія (Vexillologie, vexillology).

знання її основних правил, що виявлялося нераз у його творах (передусім у науково-популярних писаннях) і в державній діяльності (про що буде мова далі). Маємо враження, що його відповідні праці, як у науковому, так і в громадсько-політичному житті, були в першу чергу виявами почуття обов'язку з метою виповнення тих прогалин у культурному й політичному житті українського суспільства, що існували через брак чи невистарчальну діяльність знавців даних царин. З цього погляду духовість Михайла Грушевського споріднена була з духовістю його великого сучасника — Івана Франка.

Основний доробок Михайла Грушевського в галузі згаданих наук находимо в численних місцях його монументальної «Історії України-Руси»,[2] в якій він присвятив немало уваги тризубам-двозубам староукраїнської панівної династії (заторкаючи при цьому нумізматику та інші споріднені галузі емблематики), державно-династичним печатям галицько-володимирського періоду, нумізматиці XIV-XV-го століть. сфрагістиці церковній, боярській, міській, військовій та іншій із середньовічного й козацького періодів, староукраїнському прапорництву, тощо. В дійсності він не робив суто знакознавчих дослідів для розв'язки нез'ясованих ще питань, одначе безсумнівно позитивною ознакою «Історії України-Руси» є пов'язання української історії з допоміжними історичними науками, які до того часу були доволі занедбані, й висвітлення важливіших питань української емблематики з погляду історика. Слід ще згадати, що, завдяки «Історії України-Руси», провідні кола українського суспільства були вже перед 1917-им роком досить ознайомлені з основними проблемами генези й символіки тризуба-двозуба Рюриковичів,[3] як теж з його державним вживанням у середньовічній Русі, що мусіло мати своє значення для встановлення цього знаку державним гербом України в 1917-18 роках. Від'ємною рисою геральдично-сфрагістичних насвітлень з боку Грушевського було не досить критичне, інколи, сприймання застарілих поглядів інших істориків і знакознавців, переважно чужинецьких (російських, польських, частинно німецьких). Це явище могло мати дві причини. Грушевський, слушно не вважаючи себе дійсним сфрагістом чи геральдистом, приписував деяким авторам більше авторитетности в цих ділянках, ніж вони на це заслуговували, не припускаючи навіть, що деякі їхні помилкові твердження зродились у наслідок недостатнього знання української історії, а інші були зумовлені недостатнім дослідженням речевих пам'яток і документальних джерел. З другого боку нумізматика, сфрагістика й геральдика були тільки прибудівкою до монументального історичного твору Грушевського. Ці дві причини в великій мірі пояснюються тогочасним станом українського гербознавства й печатезнавства. Так напр., відмінні від себе й заразом обидва

---

[2] *Історія України-Руси.* Львів-Київ, 1898—1937 (передусім томи I-III і IX, ч. 2).

[3] В справі поглядів М. Грушевського на походження й первісне значіння українського тризуба не займаємо становища, бо це питання не з'ясоване досі остаточно наукою.

неточні описи маєстатичної печаті Юрія Львовича та Юрія-Болеслава Тройденовича в III. томі першого й другого видання «Історії України-Руси» були зумовлені недокладними даними Н. Карамзіна й А. Левіцького, що користувалися описом Геннінґа, директора королівського державного архіву в Кеніґсберґу, який цю печать розглянув поверховно, хоча мав її в своїх руках, на що слушно звернув увагу в своїй сфрагістичній розвідці Б. Барвінський.[4] Звичайно, деякі, сьогодні вже перестарілі, знакознавчі погляди в «Історії України-Руси» та в інших писаннях Грушевського не можуть бути причиною закидів у сторону їх автора.

Немале значення для глибшого обзнайомлення українського суспільства з минулим української геральдики й сфрагістики мали деякі менші публікації Грушевського.[5] З огляду на свій об'єм і почасти науково-популярний характер, були вони приступні ширшим колам читачів, даючи їм ілюстрації важливіших зразків староукраїнської емблематики.

Цінними причинками до розвитку українського печатезнавства й гербознавства були монографічні студії Грушевського, публіковані в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка», в яких автор, на основі джерельних матеріялів, вичерпно опрацював такі проблеми української емблематики, як археологія тризуба-двозуба в Галичині,[6] початки міського печатництва на Волині,[7] чи державно-урядове вживання тризуба-двозуба в Галицько-Волинській державі.[8]

Слід ще згадати розвідки Грушевського з революційних і пореволюційних років, що торкалися теж знакознавчих справ,[9] а також його чужомовні історичні праці,[10] що були початком об'єктивного насвітлення історії української емблематики в міжнародному науковому світі.

Як громадянин і державний муж, став Михайло Грушевський проявляти свою діяльність у галузі української емблематики, передусім державної, рівночасно з вибухом української національної революції 1917-го року, коли виринуло питання оформлення емблем Української Народної Республіки, а саме трьох найвищих емблем — герба, прапора й печаті. До нього він був покликаний своїм урядовим становищем і великим науковим авторитетом.

До того часу Грушевський не займав виразного становища в справі герба української нації XX-го століття та її майбутньої держави. Хоч

---

[4] Барвінський, Б.: *Дві печатки галицько-володимирських князів.* Історичні причинки до Історії України-Руси. Жовква, 1908.

[5] Напр. *Ілюстрована історія України* (кілька видань, починаючи з 1911 року).

[6] *Звенигород Галицький.* Записки НТШ, т. 31-32. Львів, 1899.

[7] *Лист Володимирської громади 1324 р.* Там же, т. 72. Львів, 1906.

[8] *Чи маємо автентичні грамоти князя Льва?* Там же, т. 45. Львів, 1902.

[9] Напр. *«Велика, Мала й Біла Русь».* «Україна», кн. I-II. 1917.

[10] Напр. *Die Herkunft und Bedeutung des ukrainischen Staatswappens.* „Die Ukraine“. Berlin, 1920. S. 23-24 (як теж в інших численних нарисах з історії України російською, французькою, англійською, болгарською й чеською мовами).

на обгортках своєї «Історії України-Руси» він помістив два гербові вибраження — т. зв. галицько-володомирський лев й київський архангел — і поставив їх поруч своїх інших державногербових проектів з 1917-го року, це зовсім не вказує на те, що він уважав сполучення цих обох гербів побажаним і доцільним для сучасного собі національного життя чи майбутньої української державности. Державно-династичний лев Руського Королівства XIV-XV століть мав від 1848-го до 1918-го рр. значення єдиного всеукраїнського герба, чого Грушевський ніколи не заперечував, а до т. зв. київського архистратига ставився він дуже критично, вважаючи його (хоч і безпідставно) залишком польської займанщини. Зіставлення цих двох гербів на обгортках «Історії України-Руси» було, на нашу думку, відміченням двох провідних осередків української культури — Галичини й Київщини — і виразником національної спільноти обидвох тодішніх займанщин, — підросійської й підавстроугорської України.

2. листопада 1917-го року відбулося в Києві засідання «Підготовчої Комісії з представників історичної науки, правників, гербознавців і художників» при Генеральному Секретарстві Справ Освітніх. Головою Комісії було вибрано М. Грушевського, а секретарем — М. Біляшевського.[11] В зв'язку з роботою цієї особливої комісії з'явилися дві статті Грушевського про український герб.[12] Основну частину тієї знаменної статті наводимо тут повністю. Ця стаття є своєрідним звеном, що єднає дотогочасну — майже виключно наукову — діяльність Грушевського в галузі української емблематики з діяльністю державноправною, яка почалася 1917-го р., та яка притягнула до себе не тільки його увагу, але теж примусила Грушевського до вислову чисто особистих поглядів.

«...Передусім зазначу, що всі присутні піддержали ту гадку, що названий герб Києва — архистратиг (герб київського воєвідства за польських часів і герб київської губернії за російських часів) не може вважатись українським гербом, бо ніякої української традиції за ним не звісно. З державних гербів України найближчий нам часом і традицією — герб Гетьманщини: козак з мушкетом, і дехто висловився за те, щоб цей герб без усяких змін узяти за герб нової України. Але й інші, крім мене, були тої гадки, що цьому гербові належить дати перше й найважніше місце між старими традиційними символами української державності, але на знак нової України він не годиться. Відновляючи нашу стару українську державність, ми не відновляємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого. Як найпростіше

---

[11] Про склад Комісії та її працю див. Оглоблин, О.: *Праця Юрія Нарбута над утворенням Українського Державного Герба і Державної Печати.* «Державницька Думка», ч. 3, Філядельфія, 1951.

[12] Дві статті про український герб у «Народній Волі», чч. 101 з 3. вересня і 153 з 12. листопада, Київ, 1917. Остання стаття передруковувалася в книзі Грушевського «На порозі Нової України». Київ, 1918, ст. 95-97.

можна було б узяти за знак нової України золоті (жовті) звізди на синім тлі, по числу земель нової Української Республіки, або золоту букву «У» (Україна), або «УНР» (Українська Народня Республіка), на синім тлі — взірець герба французького Р. Ф. Але геральдики кажуть, що букви в гербі це проти правил геральдики. В такім разі я проєктував би як символ творчої мирної праці в Новій Україні, її цивілізаційних завдань — золотий плуг на синім полі з тим, щоб цей знак нової України заняв центральне (середнє) місце в державнім гербі України (згадаю, що плуг в гербі має Ліберія, республіка визволених з неволі негрів).

Навколо нього (над ним, півкругом, чи що), можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської Держави Володимира Великого, герб Галицько-Володимирського Королівства і герб Гетьманщини. В низу у двох полях можна дати герби: Києва, Львова — двох культурних центрів (осередків) старої України: київський лук і львівського льва, в його старій формі, як бачимо його на щиті того ж галицько-волинського їздця. На вершку цього гербового щита, коли б хотіли його чимось вінчати, можна б поставити одну емблему старих наших недовершених мрій — з печатки «Великого Князя Руського», утвореного Гадяцькою унією, 1657 року. Це голуб з оливною віткою — вісник національного замирення і спокою. Оливною галузкою можна б окружити й цей щит, замість якоїнебудь арматури так, як це має герб Портуґалії. А коли би хотіли натомість поставити якихось щитоносців, то замість якихнебудь інших фіґур, я рад би бачити символ трудящого народу, наприклад — жінку з серпом по одній стороні і робітника з молотом по другій. Взагалі хотів би я в атрибутах нашого гербу бачити, як найбільше підчеркнений культурний, творчий, об'єднуючий характер нашої нової республіки».[13]

---

[13] Стаття висловлює, з великою правдоподібністю, не тільки особисті погляди М. Грушевського на гербопроєкти, але теж погляд більшости членів Комісії. Його погляд на історичне значення й примінення тризуба Володимира I Великого та «лицаря-козака зо самопалом» Козацької Держави вповні правильний. Не дуже ясно, чи під гербом Галицько-Володимирського Королівства розуміє він державно-династичного лева Романовичів, чи «галицько-волинського їздця», як він це висловлюється, цебто виображення на зворотній стороні печаті Юрія Львовича та Юрія-Болеслава Тройденовича, що представляє лицаря-вершника з гербовим щитом Романовичів на лівому рамені. Тут слід замітити, що ця сфраґістична емблема не є рівнозначна державному гербові, лише характерним для пізнього середньовіччя виображенням «збройного мужа»-гербоносця, отже, в цьому випадку, самого руського короля зо щитом, тобто з власним королівсько-великокняжим гербом. Цього ж льва вважає М. Грушевський старою формою львівського герба, що не є зовсім точно. Очевидно, що виображення льва, як складової частини міського герба Львова, похідне від володарського льва Романовичів, одначе із речевих пам'яток і документарних джерел видно ясно, що герб Львова, який повстав приблизно 1300-го р., завжди представляв льва у відкритій і трьохвежатій міській брамі і ніколи не був тотожний з державно-династичним гербом. «Кушею» (в дійсності представлений у ній самостріл, а не лук) користувався Київ розмірно пізно й недовго, а саме від кінця XV-го до XVIII-го століть (доки користувався маґдебур-

Це змістовне звідомлення з засідання Геральдичної Комісії, що була створена для виготовлення найвищих відзнак У.Н.Р. — державного герба й державної печаті — дозволяє нам бачити деяке роздвоєння поглядів М. Грушевського. З одного боку говорить добре ознайомлений з історією української державної геральдики вчений, який хоче бачити в республіканському гербі три історичні відзнаки староукраїнських монархій (тризуб Київської Руси з X-го століття, лев Галицько-Володимирського Королівства з XIV-го до XV століть і козак з XVII-го й XVIII-го століть), два столичні стародавні герби (київську «Кушу» й львівського лева) і навіть гетьмансько-великокняжий гербовий нашоломник з часів Івана Виговського. З другого боку промовляє політично-партійний діяч помірковано-лівого напрямку, що намагається вмістити в державний герб такі геральдичні новотвори, як плуг, щитодержців у виді робітника й селянки та дуже рідке в українській геральдиці гербове оточення — оливну галузку. Вагаючися між двома протилежними поглядами на ідейний зміст державного герба, не зробив М. Грушевський виразного рішення, лише старався сполучити більшість гербових проєктів — власних і надісланих Геральдичній Комісії — в одному проєкті, який не був затверджений.

24. грудня 1917-го р. видано було перший державний банкнот У.Н.Р. (100 карбованців) з виображенням тризуба з хрестиком угорі. 18. січня 1918-го р. Мала Рада затвердила предложений Д. Антоновичем проєкт українського воєнно-морського прапору, опрацьованого Українською Морською Радою, жовто-блакитний, з золотим тризубом з хрестом

зьким правом), отже, цей герб, у протилежності до другого й старого київського герба — св. Михаїла, ледви чи може належно репрезентувати заслуги столиці для української культури. Додатньою рисою гербопроєкту М. Грушевського є спроба зіставлення історичних, хоч і не всіх, гербів української державности. Міські герби, звичайно, не виступають як складові частини державного герба, одначе в цьому гербопроєкті важливо відмітити наявність герба міста Львова, який не належав до У.Н.Р., отже, вміщення цього ж т. зв. претенсійного герба є одним із кращих доказів соборницького думання М. Грушевського, як історика, герботворця й державного мужа. Неправильно оцінено Комісією герб Київщини — архистратига Михаїла, вважаючи, що про ніяку українську традицію за ним не відомо. Вже на переломі XIX-го та XX-го століття було доказано поважними геральдистами й сфрагістами, що це виображення було дідичним печатним знаком київських Мономаховичів від половини XII-го століття, а найновіші археологічні знахідки в Україні вказують на те ,що св. Михаїл має за собою ще давнішу традицію одної із староукраїнських державних емблем. Архистратиг був теж одною з найкращих відзнак української державности в другій половині XVII-го століття (корогва гетьмана Богдана Хмельницького й інші інсиґнії). Проєкти гербових новотворів виявляють виразні чужинецькі впливи республіканського забарвлення ,як напр. плуг (який, між іншим, у гербі Ліберії є тільки побічною фіґурою) чи ініціяли держави, що були взоровані на одній із змінливих емблем французької Республіки. Проєкт звізд — 7 чи 30 — (згідно з проєктом М. Грушевського й законом з 2. березня 1918 р. У.Н.Р. мала ділитися на 30 «земель») був натхнений прапором ЗДА та деяких інших похідних від нього прапорів і гербів Південної й Центральної Америки.

угорі.[14] Проєкт Д. Антоновича, який рівночасно був одним із побічних проєктів М. Грушевського, а саме — тризуб, став пробиватися на перше місце серед тимчасових державних відзнак. Від 23. грудня 1917 друковано в Києві й Одесі першу серію поштових марок У. Н. Р. з вибраженнями тризуба, що ввійшли в обіг щойно в липні 1918-го р.

Тиждень перед 22. березня 1918 р. відбулася в Міністерстві Освіти У. Н. Р. нарада, підчас якої ще раз розглянено гербові проєкти М. Грушевського та інші надіслані до Геральдичної Комісії. М. Битинський подає,[15] що крім проєктів, вичислених у статті М. Грушевського в «Народній Волі», були ще три золото-блакитні емблеми: слово «Україна», ініціяли «У. Р.» і сім звізд (по числі букв в імені країни). 22. березня 1918 р. тризуб, як герб Української Народної Республіки був встановлений державним законом.

Виготовлення державної відзнаки в двох видах — т. зв. великого й малого герба — було доручене проф. В. Кричевському. В малому гербі тризуб був оточений оливним вінком — символом миру — згідно з бажанням М. Грушевського, висловленим у його власному гербопроєкті.

Те, що в висліді такої скількости різнородних гербопроєктів, досить поверховної під науковим оглядом праці Геральдичної Комісії, та революційних обставин таки дійшло до вибору найкращого під кожним оглядом герба для відродженої української державности, завдячується не тільки міністрові Д. Антоновичеві, але теж М. Грушевському. Це передусім з двох причин:

а) Він не настоював на затвердженні свого складного й недосконалого проєкту, хоча завдяки своєму політичному становищі й науковому авторитетові міг відносно легко спрямувати вирішальний вибір в свою користь.

б) М. Грушевський не протиставився виборові тризуба, знаючи, очевидно, що його голос міг спокійно перемогти навіть більшість голосів членів Геральдичної Комісії, та поставився до нового герба прихильно не тільки як державний муж, але теж як науковець (напр,. у вище згаданій німецькомовній статті про походження й значення тризуба).

Куди більш рішуче, як теж вповні правильне, становище зайняв Михайло Грушевський в справі порядку барв державного прапору, рівнож затвердженого законом з 22. березня 1918 р., що знову був попереджений законопроєктом Морської Ради й ухвалою Малої Ради з 18. січня 1918 р. про воєнноморський прапор. Вибір національних барв був зайвий, бо він був усталений уже традицією від 1848-го р. Існували, одначе, розбіжності в поглядах на порядок прапорних барв. Законно встановлений прапор У. Н. Р. був жовто-блакитний, отже згідний з геральдичним правилом про вміщення барви гербового титла

---

[14] Дорошенко, Д.: *Історія України 1917-1923 рр.* Том I ,ст. 384. Ужгород, 1932 (друге видання, Нью Йорк, 1954).

[15] Битинський, М.: *Державні інсиґнії України.* Відбитка з «Записок Українського Науково-дослідного Інституту Родознавства та Знаменознавства». Том I. 1949. Стор. 46-47.

(золотого тризуба) в горішній (жовтій), а барви щитового поля в долішній (блакитній) смугах (цього порядку державних барв придержувалася Центральна Рада в своїх інструкціях у випадках запитів). Барви державного герба не були в дійсності встановлені законом, одначе вони були самозрозумілі й так глибоко закорінені в свідомості українського суспільства, що творці різнородних емблем для державного вжитку (напр. військових відзнак, тощо) завжди зображали тризуб золотом на блакитному полі. Приклонники блакитно-жовтого прапору з його історично й геральдично необоснованою, але всетаки поширеною серед широких кругів українського суспільства символікою блакитного неба України над її золотими пшеничними ланами, незадоволені урядовим порядком барв, намагалися змінити його та знайшли своїх представників навіть у середовищі Центральної Ради. Про ті розбіжності згадує в своїх споминах Микола Ковалевський:[16]

«Жовтоблакитний прапор був прийнятий як наші національні барви ще раніш перед революцією. Ці барви так і залишилися і після оголошення автономії України, хоч дехто підносив питання про порядковість барв. Не пригадую точно хто, але у всякому разі не Біляшівський (Микола Біляшівський, археолог і музеолог, як теж член вище згаданої Комісії — примітка автора цієї статті), підняв дискусію над цією справою, доводячи, що наш прапор мав би бути не жовтоблакитний, а блакитножовтим. Дискусію цю припинив Михайло Грушевський, підтверджуючи своїм авторитетом вже прийняту порядковість барв. Інших зовнішніх ознак і атрибутів перший український уряд не мав. Справа неренесення булави гетьмана Хмельницького з Чернігова до Києва, хоч і підносилась, але не була здійснена. Значно пізніше, приблизно в листопаді 1917 року після III Універсалу до існуючого вже прапору постановлено було утворити ще прапор голови Центральної Ради, як голови держави, і спеціяльний прапор для Чорноморської фльоти . . .».

Ця рішуча й вповні правильна постава М. Грушевського в справі порядковости національних барв має для українських геральдистів і вексилологів подвійне значення: вона причинилася до того, що державний прапор першої Української Народної Республіки, хоч і короткотривалий, але всетаки перший прапор відродженої української державности, був під геральдичним оглядом правильний, а крім того, не зважаючи на блакитно-жовті прапори Української Держави й другої Української Народної Республіки, є вона важною зброєю в руках українських знакознавців у їхньому змаганні за правильний майбутній український прапор.

Справу третьої найвищої державної відзнаки, а саме печаті, що нею мав користуватися Генеральний Секретаріят, видвигнув Павло Христюк, Генеральний Писар У.Н.Р. Через брак часу не створено особливої комісії, яка мала б випрацювати проєкт державної печаті, та після наради з Миколою Біляшевським постановлено було виго-

[16] Ковалевський, М.: *При джерелах боротьби*. Інсбрук, 1960. Стор. 385-386.

товити дві печаті: велику й малу. Справа двох розбіжностей у поглядах на оформлення печатей, а саме: завершення тризуба хрестиком, як теж зображення на малій печаті не тризуба, лише лицаря-козака, була полагоджена відносно швидко. Хоч не маємо даних, що належно вияснили б становище М. Грушевського в справі цієї дискусії, але можемо припускати, що якраз йому завдячується остаточне вирішення про вибір напечатного зображення тризуба, згідно з державним гербом. Можливо, що з мистецького погляду не була державна печать У.Н.Р. особливо вдала, але для початкової стадії відродженої державности була вона вповні сприймальна.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. перервав діяльність Михайла Грушевського в ділянці державних емблем. Його наукова й політично-публіцистична діяльність на еміґрації не заторкнула вже української емблематики в такій мірі, як це було раніше. Поворот на рідні землі 1924 р., не зважаючи на всі численні й різнонапрямні зусилля й заслуги на службі української науки, був для Михайла Грушевського остаточним закінченням його причинків до української геральдики, сфраґістики й споріднених з ними наук.

Наукова діяльність М. Грушевського в галузі української геральдики й сфраґістики мала неабияке значення для дальшого розвитку цих наукових дисциплін, а діяльність Михайла Грушевського, як Голови Української Центральної Ради, що спричинився до державноправного затвердження володимирського тризубу й жовто-блакитного прапору, залишила на найвищих інсиґніях нашої нації відбиток його великого духа.

In Memoriam

Управа Українського Історичного Товариства і Редакційна Колегія «Українського Історика» зі сумом подають до відома українського громадянства, що 7 квітня 1966 р. в Мюнхені помер на 71 році життя

ГОЛОВА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ

ІНЖ. ОСИП БОЙДУНИК

колишній старшина Української Галицької Армії, старшина Армії Української Народньої Республики, видатний український політичний діяч, член Проводу Українських Націоналістів, автор численних ідеологічних і публіцистичних праць.

В. Й. П.

Інж. Осип Бойдуник народився 8 грудня 1895 року в Долині, Західня Україна. Був старшиною українських армій в часі Визвольних Змагань. Від 1920 року був членом Української Військової Організації, а в 1929 р. членом-основником Організації Українських Націоналістів. Закінчивши високошкільні студії в Чехословаччині, у Високій Торговельній Школі, інж. О. Бойдуник вернувся до Львова. В роках 1930—1931 був членом Краєвої Екзекутиви ОУН і редактором тижневика «Голос Нації». Рівнож співпрацював в «Новому Часі» Івана Тиктора і «Часі» Миколи Голубця, в «Розбудові Нації» та в інших виданнях. Вже тоді вибився на здібного публіциста. З 1941 року став членом ПУН-у. Брав активну участь в організації суспільно-політичного життя на Великій Україні, зокрема в діяльності Української Національної Ради в Києві в роках 1941—1942.

За свою підпільну діяльність Покійний в 1933 році був ув'язнений поляками, а в 1944 німецькою владою і перебував у кількох німецьких концентраційних таборах.

В роках 1954—1957 був Головою Української Національної Ради. Після повороту ОУН полк. Андрія Мельника до Національної Ради став її головою і виконував цей обов'язок аж до своєї смерти.

Покійний був автором численних праць, з яких вирізняються «Національний Солідаризм» (1945) і «Українська внутрішня політика» (1948). Для дослідників українського політичного життя 1930-их і 40-их років мають велике значення різні друковані мемуари Покійного, порозкидані в українській періодиці. В короткому часі перед своєю смертю інж. О. Бойдуник почав друкувати на сторінках «Українського Слова» в Парижі свої цінні спогади «На переломі», яких одначе вповні не докінчив.

О. Бойдуник був визначним українським політиком і революціонером, який ціле своє життя присвятив визволенню Батьківщини.

Лев Биковський

ВАСИЛЬ ДУБРОВСЬКИЙ
(1897—1966)

Дня 23 квітня 1966 відійшов від нас на 69-му році життя проф. Василь Васильович Дубровський. Покійний був видатним науковцем-істориком, тюркологом, знавцем чорноморського простору, метким публіцистом, а передовсім палким патріотом, культурно-національним і громадсько-політичним діячем. По своїй вдачі був надзвичайно чесною, ідейною, наполегливою в праці і прямолінійною людиною. Проф. В. Дубровський був членом Редакційної Колегії «Українського Історика» і членом Управи Українського Історичного Товариства.

Народився В. Дубровський 19 травня 1897 р. на Лісковиці, пригороді м. Чернігова в священичій родині. Після навчання в Духовному Училищі й Духовній Семінарії в Чернігові вступив він у 1915 р. до Ніженського Історико-Філологічного Інституту ім. кн. Безбородька, який закінчив у 1919 р. Був залишений при Інституті як проф. стипендіят по катедрі Історії України. Але аспірантуру довелось йому виконати тільки в 1923—25 рр. при Харківській Науково-Дослідній Катедрі Історії Української Культури під керуванням акад. Дм. Багалія. Оборонив дисертацію — «Селянські рухи на Україні після 1861 р.» і в 1925 р. отримав звання науковця за фахом історія України.

Впродовж 1920—25 рр. В. Дубровський викладав історію України в Чернігівському Інституті Нар. Освіти, а в 1925—28 роках в Харківському Інституті Народної Освіти. Після того працював при катедрі Історії Укр. Культури ім. акад. Дм. Багалія, як науковий співробітник та у Всеукраїнській Наук. Асоціяції Сходознавства в царині тюркології (1930—33 рр.). В Асоціяції Сходознавства, як її науковий співробітник брав участь в складанні українсько-азербайджанського словника. Словник той не був виданий, а його співробітники, а в тому числі і В. Дубровський, були заарештовані в 1933 р.

В 1929 році В. Дубровський брав участь в семінарі Азійського Музею Російської Академії Наук в Ленінграді, де прослухав виклади визначних сходознавців. У 1924—30 рр. працював в Історичній Секції ВУАН.

Крім того проф. В. Дубровський був інспектором Охорони Пам'яток Культури в Управлінні Наукових Установ (1925—29); відповідальним секретарем Шевченківського Комітету (1925—33); відповідальним секретарем Центральної Комісії увічнення пам'яті М. Коцюбинського (1926—33); головою Історичної Секції Харківського Наукового Т-ва (1925—29).

У листопаді 1933 р. проф. В. Дубровського заарештовано з обвинуваченням в «контрреволюційності» та «буржуазному націоналізмі». У 1934 р. його засуджено на 5 літ ув'язнення в концтаборах. На засланні він пробув від червня 1934 до половини 1939 р. в Забайкалі (БАМЛАГ, в таборі на ст. Урульга, Байкало-Амурський лагер).

Після звільнення з БАМЛАГ-у проф. В. Дубровський склав докторантський іспит у 1939 р. при Інституті Історії Академії Наук СССР, але прий-

мальна Комісія через його «лагерне минуле» не допустила його до цього звання. У наслідок того, як обмежений в свободі рухів по 42-ох більших містах СССР, він тинявся по Україні, вчителюючи з перешкодами на провінції аж до 1941 р.

З відступом совєтських військ В. Дубровського відновили в правах професора Харківського Університету. Одночасно став він головою заснованого Т-ва «Просвіта». Між іншим з його ініціятиви було влаштовано тоді в «Просвіті» виставку жертв укр. народу під час совєтського панування на Україні.

Вкінці літа 1943 р. проф. В. Дубровський еміґрував з родиною на захід: Вінниця, Львів, Криниця, Ґерсфельд, Штуттгарт, Мюнхен...

Перебуваючи в таборах українців-втікачів брав діяльну участь в культурно-національній праці. Був обраний дійсним членом Празького Українського Наукового Т-ва, д. членом НТШ та членом УВАН. В Німеччині, а потім в ЗДА, брав діяльну участь в справах Української Автокефальної Православної Церкви. Редагував кілька часописів, у тому числі *«Короткі Вісті»*, від 1945 р. в с. Гроссобрінґен під Ваймаром, перший український часопис на еміґрації по другій світовій війні в Німеччині. Будучи чільним членом «Харківської Групи» еміґрантів, брав активну участь в її діяльності і редагував від 1952 р. часопис *«Український Селянин»*, який згодом був перенесений до ЗДА.

Перебуваючи на скитальщині в Німеччині, проф. В. Дубровський брав особливо діяльну участь в боротьбі з акцією совєтів «повороту українців на родіну». З цього приводу пережив багато прикростей як з боку совєтських чинників, так і американських окупаційних влад. В наслідок того довший час не міг він виїхати до Америки.

Щойно у 1956 р. проф. В. Дубровський разом з родиною прибув до ЗДА. Оселився в м. Річмонд, Вірджінія, де і проживав до кінця свого життя. Працював в місцевому музеї, а у вільні години в стейтовому архіві. В ньому виявив багато матеріялів з історії громадянської війни 1861—65 рр., які опублікував в американській пресі. Позатим дописував до українських і американських часописів, був постійним співробітником турецького журналу «Дерґі» (Мюнхен). Був діяльним членом Вірджінської Історичної Асоціяції і членом-кореспондентом УВАН у США, підтримуючи зв'язки як з Централею УВАН в Нью-Йорку, так і з її групою в Денвері, Колорадо. Такий був тернистий життєвий шлях цього невтомного і відданого працівника на національній ниві.

Впродовж свого плідного життя проф. В. Дубровський виявив себе також численними працями-книжками, брошурами, причинками, статтями, спогадами, перекладами ітп. наукового і публіцистичного характеру. Можемо спробувати загально укласти їх хронологічно, у три періоди: в краю, на скитальщині й в ЗДА. Реєстр головніших наукових праць проф. В. Дубровського, опублікованих в СССР та в Україні, впродовж 1928—33 р.р., обіймає біля десяти позицій. Першою була його дисертація — *«Селянські рухи на Україні після 1861 р.»*, т. I, ДВУ, 1928, 1 + 215 ст. + мапа. За нею слідували — *«Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст.»*, Київ, 1928, 65 ст.; *«Перша фабрика на Україні»*, ДВУ, 1930, 118 ст. + мапа; *«Музеї на Україні»*, ДВУ, 1929, 59 ст.; *«Історично-Культурні заповідники та пам'ятники України»*, ДВУ, 1930, 75 ст.; *«Життя й діла Феодосія Углицького (Полоницького)»*, ДВУ, 1930, 190 ст.; *«З побуту українських монахів другої половини XVIII ст.»*, ДВУ, 1930, 44 ст.; *«Рефік Халід «Ятик Еміне»*, *ЛІМ*, Харків, 1931, 44 ст., переклад з турецької з по-

ясненнями; Омар Сейф Еддін *«Оповідання»*, Рух, Харків, 1932, 163 ст., (переклад з турецької з передмовою і коментарями), «Якуб Кадрі-Нур Баба», Рух, Харків, 1933, 230 ст. (переклад з турецької з передмовою і коментарями).

Книжковий дорібок проф. В. Дубровського доповнюють ще біля 17 наукових статтей і причинків, розкиданих по різних періодиках на Україні впродовж 1927— 33 р.

Крім того слід згадати численні публіцистичні статті, рецензії, замітки, новелі по різних укр. журналах, збірниках і газетах того часу.

Всі згадані праці проф. В. Дубровського, що їх видано в СССР та на Україні, совєтська влада сконфіскувала!

Свої писання на скитальщині проф. В. Дубровський розпочав причинком — *«Архів Пульхерії Івановни»* (*«Записки Укр. Істор. Філолог. Т-ва»*, Прага, т. V, 1944). Але надобре розвинув наукову й публіцистичну творчість від 1945 р. Він діяльно включився у відновлену на чужині діяльність Українських Науково-Дослідчих Інститутів. Від того часу аж до свого виїзду до ЗДА (1945—1956) він опублікував понад 25 різних розвідок, статтей, причинків ітп. під своїм повним, або скороченим (В. Д.) прізвищем та псевдонімами: В. Чорногай, І. Захаревський-Лісковицький, В. Лісковицький, Історик, Іллінський, тощо. З них головніші: *«Батько Нестор Махно-український національний герой»*, Герсфельд 1945, 26 ст., 31 x 22 (Вид. «Укр. Чорноморського Інституту», ч. 29). *«Україна й Крим в історичних взаєминах»*, Женева (Майнц Кастель) 1946, 44 ст., 31 x 22 (історико-бібліографічна студія), вид. «Укр. Морського Інституту», ч. 52); Гайнц-Ґрісбах-Туган — *«Новітнє турецьке красне письменство»* — Авторизований переклад з німецької мови під ред. проф. В. Дубровського, На чужині (Корнберґ) 1948, 28 ст., 20 x 15 (З передмовою редактора); Вид. «Укр. Морського Інституту», ч. 63; *«Хочемо одного — Бути вільними!* Коротка історія укр. групи Ваймар-Герсфельд-Канштадт-Герфа-Герсфельд». Женева (Майнц Кастель) 1947, 28 ст., 30 x 22. Матеріяли для історії нової укр. еміґрації, ч. 1. (Ізза цієї публікації проф. В. Дубровського було позбавлено права виїзду до ЗДА на довший час! Брошуру «на правах рукопису» було видано під псевдонімом — В. Лісковицький); *«СССР як федерація»*. Женева (Майнц Кастель) 1946, 13 ст., 30 x 21. Вид. «Науково-Дослідчої Катедри Москвознавства», ч. 4.

До цих п'яти книжкових публікацій, пера проф. В. Дубровського, слід долучити понад 20 причинків і статтей наукового і публіцистичного характеру, розкиданих переважно по: Чорноморських, Океанічних, Всеукраїнсько-Громадсько-Релігійних, Всеукраїнських ітп. збірниках, що виходили на правах рукопису впродовж 1945—1948 рр. на скитальщині. З того слід згадати надзвичайно докладну рецензію на твір Ів. Багряного — «Тигролови», вид. «Прометею», Новий Ульм 1947, част. 1, 168 ст. + част. 2, 138 ст., п. з. «Поема всепереможного оптимізму» («Океанічний Збірник», кн. 3, Женева (Майнц Кастель) 1947, стор. 35—45, з підписом — В. Чорногай.) Вона була згодом передрукована в двох числах місячника «Нові Дні», Торонто. Кілька важливих причинків з царини тюркології було опубліковано в газеті *«Українські Вісті»*, Новий Ульм (1950—1952), в турецькому журналі «Дерґі» (Мюнхен, 1955—56) та стаття про «Тюркський Азербайджан» в «Нових Днях» (1953, ч. 46, стор. 11—15 і ч. 47, стор. 19—22).

Переїхавши до ЗДА (1956), проф. В. Дубровський зустрівся, подібно іншим іміґрантам, з початковими труднощами заробіткового, ізольованого від більших укр. осередків, акліматизаційного ітп. характеру. Він цим дуже переймався і вони значно загальмували його наукову й публіцистичну діяльність. Він продовжував, по інерції, редагувати деякий час часопис

«Український Селянин», орган Союзу Земель Соборної України — Селянської Партії, до котрої він належав, містив в ній різного роду статті й замітки, тощо.

У 1959 р. проф. В. Дубровський відгукнувся на смерть проф. д-ра М. Ветухова своїм причинком п. з. — «Михайло Олексієвич Ветухів- спогад після вістки про його передчасну смерть». Цей спогад був виголошений на жалібному засіданні Денверської Групи УВАН, дня 10 жовтня 1959 р., і потім пересланий до централі УВАН у Нью-Йорку для вміщення в запроєктованому «Науковому Збірнику УВАН», присвяченому проф. М. О. Ветухову.

Поволі зв'язки проф. В. Дубровського з українською діяспорою налагодилися і від 1963 р. він розвиває притаманну йому жваву діяльність, оголошує друком низку наукових, публіцистичних, а передовсім мемуарних причинків, по багатьох українських періодиках в ЗДА, Канаді, Арґентині, Німеччині.

Порозумівшись з проф. Є. Онацьким, якого знав ще з Німеччини, проф. В. Дубровський почав містити в часописі «Наш Клич» (Буенос Айрес) від 1963 р. серію статтей мемуарного характеру п. з. «Через 20 років». Згодом, від 1964 р. розпочав друкувати там же нову серію — «Листи переміщеного Спостерігача». Разом впродовж 1963—64 рр., під псевдонімом В. Лісковицький, було опубліковано в «Нашому Кличі» понад 40 його статтей.

В міжчасі опублікував також спогад — «Виставка Україна під большевицьким ярмом» (*«Новий Літопис»*, Вінніпеґ, 1963, ч. 2—3, стор. 14—17).

На сторінках часопису «Наша Батьківщина», Нью-Йорк, опублікував впродовж 1964 р. свої спогади про перебування на засланні. Вони вийшли незабаром окремою книжкою — *«2-ий Відділ БАМЛАГ»-у у ГПУ-НКВД»*, «Н. Б.», Нью-Йорк 1965, 78 ст.

Більша розвідка проф. В. Дубровського історичного характеру про американсько-російські взаємини — «Сторіччя „Російської Леґенди" в Америці» була опублікована в «Шевченківському Альманасі Українського Народнього Союзу на 1964 рік», Джерзи Ситі — Нью-Йорк 1963, стор. 145—164.

З моментом заснування журналу — «Український Історик» та «Українського Історичного Т-ва», проф. В. Дубровський негайно став його членом, а на сторінках «Укр. Історика» помістив ряд розвідок і рецензій: «Сучасний Азербайджан з совєтського погляду» (VI, 1963, ч. 1 і 1964, ч. 2—3); «Спогади про проф. д-ра М. Н. Петровського» (VI, 1964, ч. 2—3); «Мій учитель — проф. Г. А. Максимович» (VI, 1964, ч. 4); «Проф. Василь Ляскоронський» (VI, 1965, ч. 3—4), й інші причинки, що знаходяться ще в редакційній течці «Укр. Історика».

З листування з проф. В. Дубровським довідуємося, що в міжчасі він опублікував також в турецькому журналі «Дергі» (Мюнхен) статтю про Азербайджан. Президент Туреччини читав ту статтю і похвалив її. Це заохотило професора і він написав зараз же іншу статтю про Татарстан, що мала бути опублікована в згаданому «Дергі».

Поза друкованим дорібком проф. В. Дубровський мав з різних часів, або лишилась після нього, значна рукописна спадщина. З того маємо відомості про такі рукописні його праці: 1) «Данило Апостол і його гетьманство». Монографія, тт. I—III + 5 тт. матеріялів (не могла бути видана за совєтських умов і пропала!); 2) «Акти про кріпаків», тт. I—II, з вступною монографією (готувалася до видання, але пропала!); 3) «Богдан Хмельницький і Туреччина», монографія, розм. у 5 друк. арк. (Була ухвалена до друку в

«Записках Укр. Іст. Філолог. Т-ва» в Празі). Див. — «Богдан Хмельницький і Туреччина», автореферат («Чорн. Збірник», кн. X, Женева (Майнц Кастель, 1947, стор. 60—64); 4) «Народні оповідання» Рефік Халіда, переклад з турецької мови, з передмовою і коментарями, розм. на 10 друк арк. (Була прийнята до друку в 1933 р. видавництвом «Укр. Письменник», але в зв'язку з арештуванням проф. В. Дубровського ГПУ заборонено видавати й загинула!). 5) «Поміщики й кріпаки на Україні», популярні історичні нариси, на 12 арк. друк. (Було прийнято до друку видавництвом «Рух» у 1932 р., але з політичних причин не дозволено друкувати совєтською цензурою, пропало!); 6) «Народи СССР», етноґрафічний і статистично-історичний огляд на 10 арк. друк. (Було прийнято до видання »Українським Видавництвом Краків—Львів» у Кракові, але з незалежних причин не було видано!); 7) (знаходиться в рукописі) «Національна політика СССР щодо України», т. 1. Історично-публіцистична монографія, 8 арк. друк. (Готувалась до друку?); 8) «Український глек», дослідження з історії укр. матеріяльної культури, 3 арк. друк., з альбомом світлин і кресленників (готувалась до друку, пропало); 9) «Короткий курс турецької палеоґрафії», підручник для обізнання з турецькою палеоґрафією, 3 друк. арк. (Готувалось до друку, але було конфісковане ГПУ); 10) «М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко, П. Скоропадський», історично-біографічні нариси українських політичних діячів, по 2 друк. арк. кожний нарис; 11) «Автоспомини» в кількох книжках (здається в семи — ? Л. Б.).

Описані періоди творчости проф. В. Дубровського мають спільну прикмету— майже однаковий промежуток часу й напруженість ділання. Але в силу обставин і випливаючих з того заінтересувань автора ці періоди його творчости різняться змістом. Перший період, властиво 1927—33 рр., був переважно науковим. Другий період (1945—56 рр.) вміру віддалення від краю ставав вже тільки науковим відгомоном попереднього. Через жваву громадську діяльність проф. В. Дубровського у той час він був переважно публіцистичним. Останній, третій період, діяльности Покійного, властиво рр. 1963—65, був майже цілком мемуарного характеру. Але без огляду на форму вияву основними мотивами всесторонньої діяльности й творчости В. Дубровського впродовж цілого життя були: палка любов до України, своєї поневоленої Батьківщини й одночасно неустаюча ненависть до Москви, яка його «не забувала» до останніх років його терпкого життя...

Поданий короткий огляд життя, діяльности й творчости пок. проф. В. Дубровського свідчить, що українська громадськість втратила в його особі визначного діяча. Українська наука також втратила видатного науковця, зокрема в галузі історії та тюркології. Праці проф. В. Дубровського значно збагатили український науковий дорібок і зберігатимуть свою вартість на довший час!

*

ДЖЕРЕЛА:

1. Особисті взаємини автора з проф. В. Дубровським і його родиною впродовж 1945-1948 рр.
2. Листування з проф. В. Дубровським впродовж 1949-1965.
3. В. Дубровський — Список головніших праць проф. В. Дубровського (до 1946 р. включно), див. Його — Україна й Крим в історичних взаєминах. Женева 1946, стор. 47-49. Вид. «Укр. Морського Інституту», ч. 52.

4. Ф. Бульбенко — «Професор Василь В. Дубровський». Див. «Свобода», чч. 91-92, за 1966 р.

5. Гасло — ДУБРОВСЬКИЙ, Василь, в ЕУ, т. 1, Мюнхен 1955-57, стор. 602.

6. Показник авторів та головніших статтей дотеперішніх десяти книжок «Чорноморського Збірника» (I, 1942 — X, 1947). Див. «Чорноморський Збірник», кн. XI, Женева 1947, стор. 84.

7. Видання Українських Науково-Дослідчих Інститутів (на 1949 рік). Див. Видання Науково-Дослідчого Інституту Морської України, ч. 67, Ню Йорк 1949, стор. 1-6.

8. Список авторів, праці яких опубліковано у виданнях Інститутів Суходолового, Морського і Океанічного. (Нью Йорк, 1949), поз. ч. 29.

9. Реєстр праць проф. В. Дубровського: 1. На скитальщині від 1945 року, і 2. В ЗДА від 1956 року. (Денвер, 1966, в рукописі).

З архіву

АВТОБІОГРАФІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО, 1914—1919

Від Редакції:

Автобіографічні матеріяли М. Грушевського надзвичайно рідкі і нечисленні. В 1906 році появилася його Автобіографія накладом 50 примірників (це видання перевидано в Канаді в 1965 році, накладом 100 прим.). В 1926 році в Києві з нагоди шістьдесятої річниці життя і сорокових роковин наукової діяльности М. Грушевського, появилося друге видання Автобіографії дуже обмеженим накладом, призначеної для вузького круга родини і приятелів. В українському канадійському тижневику «Український Голос» (Вінніпеґ, ч. 16 за 21. IV. 1920 р.) видруковано автобіографічний лист проф. М. Грушевського з березня 1920 року п. н. «З життя проф. М. Грушевського». Згодом цей лист передруковано в тижневику «Народня Воля» (Скрентон, Па. ч. 52, 1920) п. н. «Життє М. Грушевського від вибуху війни».

Беручи до уваги нечисленність автобіографічних матеріялів М. Грушевського, а також недоступність для дослідників до вищезгаданих тижневиків з 1920 року, ми вирішили передрукувати біографічний лист проф. М. Грушевського, не міняючи правопису, п. н. Автобіографія М. Грушевського, 1914—1919.

За переписання і переслання статті щиро дякуємо Ред. Осипові Навроцькому з Вінніпеґу.

*

Питаєте мене, що зі мною діялося і що я робив підчас війни? Оповім то Вам в коротких словах.

Війна застала мене в глибині Карпатських гір, де я мав хатчину і виїздив щороку на кілька тижнів в липні, на вакації.

В тих роках я вже не брав діяльної участи в громадськім життю в Галичині, бо галицькі провідники заходжувалися коло порозуміння з Поляками, а моя діяльність Полякам здавна не подобалась, вони вважали мене жерелом української опозиції і коли в українських кругах стали шукати згоди з Поляками (в справі соймової реформи і инших справах), я почув що проти мене пішла інтриґа в самих українських кругах (деякій части їх, розуміється). Мусів я покинути роботу в Науковім Товаристві, а що в осені 1914 року кінчилося 20 літ моеї служби на львівськім університеті, то я мав замір спенсіонуватись і перенести свою роботу до Києва, де я і так богато працював, відколи там настала можливість наукової та політичної праці — з 1906 року.

Але війна вибухла так несподівано, що я не встиг вибратись до Києва, отже мусів зістатися в Карпатах, хоч не було там дуже приємно, бо адміністрація польська мала мене на оці і всі сподівалися мого арешту. Але скоро вона мусіла втікати з тих сторін, перед російським наступом. На місци зісталась тільки жандармерія, і коли в місяці вересни російські

патрулі зближились до нашого села, жандармський постерунок зажадав, щоб я негайно виїхав на Угорщину, зареквірував фіру і в кілька годин виправив мене за угорську границю, а звідти мусів зараз же відїхати до Відня, бо на місци не можна було лишатись. В Відни поліція мене також пильно назорувала, але я таки виїхав до Італії (що тоді була невтральною), щоб обмінятись телеграмами з київськими земляками і від них дістав заклик негайно приїздити: моє пробуванє за кордоном давало ворогам українства привід до ріжних інсинуацій, а Українцям і так приходилось дуже прикро тоді (війна дала притоку до лютого нищеня українства по всій лінії і з польської і з російської сторони). Хоч ніякої політичної роботи я тоді за кордоном не робив, проте своїх земляків мусів послухати і в середині падолиста добравсь до Київа.

Тут одначе вже з початку війни був приготовлений на мене наказ: як тільки я приїду, зараз мене треба обшукати, арештувати і вислати на Сибір, як небезпечного провідника українського руху. І дійсно в чотири дні по приїзді у мене зробили ревізію, забрали всі книжки і папери, а самого мене всадили до тюрми. Пошукали, чи не знайдеться на мене яких доказів в формованю стрілецьких дружин, але що я від того австрофільського курсу взагалі стояв далеко, то нічого вони проти мене не знайшли і закінчивши перегляд моїх паперів, уже хотіли везти на Сибір, на саме різдво. Але за той час російські окупаційні власти зробили ревізії у мене в хаті у Львові і прислали забране київській жандармерії і та почала нишпорити в нім нанозо, а мене на той час держала далі в тюрмі під дуже тісним доглядом, в одиночці, не дозволяючи навіть ніяких книжок діставати «з волі».

Тимчасом російська академія наук вставилась за мною, щоб мене не висилали до Сибіру, а післали до якогось міста, де я мігби працювати науково. З того не вийшло ні одно, ні друге: вивезли мене під вартою до Симбірська, куди потім приїхала й моя сімя, потім перевезли мене до Казані, а нарешті до Москви. Так я перебув на тім засланю аж до революції, під так званим «гласним надзаром поліції», себто без права зміняти місце, без права зайняти якісь посади, вести якусь роботу; що тижня я мусів ставитись на поліції, не міг читати лекцій, ні на зібранях виступати. Потайки робив яку міг роботу в українських організаціях, писав до російських часописий в обороні української справи (українські часописи всі позакривано), ладив підручники українські (з них «Всесвітню історію» вдалось мені і випустити, а історія української літератури зісталась не докінчена). Коли мене перевезено до Москви, занявсь я тут докінченям VII тому «Історії України», котре мені перебила війна. І сей том я навіть надрукував, але в світ він так і не вийшов. Працювати було трудно та й жити не легко. особливо сімя моя хорувала від незвиклого повітря і негогід усяких, а не хотіла мене самого лишати на вигнаню.

Але от прийшла революція, в марті 1917 року, злало ярмо московське. В Київі Українці почали орґанізувати політичний центр, названий Центральною Радою, вибрали мене головою й стали кликати, щоб негайно приїздив. Дуже трудно вже тоді було їхати, я пустивсь і спіткало мене нещастє в тій дорозі: віз, в котрім я їхав, загорівсь, ледво з житєм я вискочив, а річи мої і рукописи в огні зістались.

Та про се не було часу думати, велика праця тоді починалась, котрій треба було себе цілого віддати. Пробув я головою Центральної Ради тринайцять місяців, до кінця її істнования. Тяжке і відповідальне було те становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в

своїм засліпленню, вважали мене автором і українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми- а так мусіло бути вміру того, як приходилось вирішувати ріжні питання дальшого життя. При тім же, хоч всяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роля була чисто формальна, як голова Ц. Ради, я проводив її зборами та репрезентував її на вні. Рішалаж у всяких справах більшість, а вся екзекутивна власть була в руках Ґен. Секретаріяту.

В серпни. по піврічній роботі, дуже я просив мене звільнити з того обовязку, але ріжні партії настоювали на тім, що моє уступлене збентежить громадянство, яке й так непокоїть ся трудною ситуацією (саме тоді російський уряд нарушив свій договір з Ц. Радою в справі автономії України). Я через се зіставсь і вже більше не підіймав сього питання, щоб «не бентежити» людей. хоч був дуже знесилений. Сидів і працював в Ц. Раді підчас облоги Київа большевиками, як їх головний комендант розстріляв нашу хату запальними кулями, так що вона згоріла до тла з усіма колекціями і творами штуки української, моїм і мого приятеля В. Г. Кричевського, що жив там. Разом з Ц. Радою виїхав я на Волинь, вернувшися до Київ, таки й жив в її будинку, не маючи иншого пристановища.

З Німцями, коли вони не кликані прийшли на Україну, не могло у мене бути добрих відносин. Коли їх представники складали у мене офіціяльні візити, як у голови Ц. Ради, я остеріг їх самим рішучим способом, щоб вони не йшли за голосом ріжних реакційних елементів, які накликали їх завести порядки на Україні приємні поміщикам та капіталістам. Як раз вони пішли за сими голосами, а коли Ц. Рада протестувала, задумали завести монархічне, гетьманське правлінє. Ґенерал Ґренер, їх властива голова, порозумів ся в тім з рідними правими українськими партіями, просив довірочної розмови у мене, але я ухилився, попросивши звернутись безпосередньо до дотичних міністрів, бо взагалі ніяких неофіціяльних зносин не водив з ними. За те був арештований, коли німецьке військо було введено в Ц. Раду, переведено у мене ще раз ревізію й забрано листи і рукописи.

Останньої ночі, коли гетьманці обсаджували будинок Ц. Ради, мене з жінкою і донькою вивезли січові стрільці до своєї касарні. В тім якийсь москаль хотів пробити мене баґнетом, прокравшись до мене, але замісь мене зранив мою жінку. Мене просили не показуватись, і так я мешкав під Київом, на Звіринці, поки вибух, що там стався, не розвалив тої хати, а потім жив секретно в самім Київі.

В громадськім і політичнім житю я однаково не хотів брати участи, не хотів дати враження, що мирю ся з станом річий, устроєним сим німецьким насильством і зрадою буржуазії свому народові. Гетьман хотів придобритись до мене якимсь призначенням — напр. президентом академії (котру гетьманці спішили орґанізувати, щоб звязати з його іменем се діло, для котрого працювали десятки літ дійсні подвижники української науки тоді, як ся наукова робота не приносила ніяких гонорів). Розумієть ся, я відхилив сю пропозицію: з гетьманською академією я не хотів мати нічого спільного. Але і з політичною акцією, яка зосереджувалася в новоутворенім «Національнім Союзі», не мав я охоти шукати звязку. Провід в нім давали праві групи, що конспірували з німцями проти Ц. Ради й тепер лаяли її та пробували орґанізувати буржуазне українське правительство в порозумінні з гетьманом і Німцями — поки гетьман не пустив остаточно

з нічим і українську буржуазію, звязавшись з буржуазією російською на відбудову единої Росії.

Вийшов я з свого сховку вже коли гетьман зрезиґнував і втік, а Київ заняли українські повстанці. Селяни з Чигринського повіту, звідки походить мій рід, поставили мою кандидатуру в Трудовий Конґрес, скликаний на місяць січень 1919 р. і я не вважав можливим ухилитись, бо хотів перед селянськими депутатами, з котрими працював в Ц. Раді, вияснити свій погляд на річи, котрий не знаходив спочутя у партій. Я стояв на тім, що з відновленням української республики треба вернутись до того моменту, де її існоване було перерване актом німецького насильства. Треба проголосити неважними акти гетьманські, відновити закони Ц. Ради, скликати її саму, аби від неї прийняло повновласть нове правительство й вона передала представництво чи то установчим зборам, чи иншій інстанції. Але сього не хотіли ні праві українські партії, ні директорія. Вона робила всякі заходи, щоб затримати в своїх руках необмежену власть.

Я й инші мої товариші вважали се дуже небезпечним для української справи і виступили проти такого пляну на конґресі. Від сього часу в директоріяльних кругах мене вважали провідником опозиції та підозрівали, що я орґанізую якийсь переворот проти Директорії, хоч я для сього не дав ніякого приводу.

Після того, як Трудовий Конґрес розпущено, я виїхав до Камінця, там редаґував ґазету «Житя Поділя», що була орґаном соціялістичних українських партій та разом з місцевими комітетами Селянської Спілки та укр. соц. революціонерами брав участь в орґанізації місцевого трудового конґресу. Він і відбувся в 20-ох числах березня. Саме тоді була велика паніка в правительственних українських кругах і замішане через наступ большевиків, тому для охорони ладу з участию Конґресу орґанізував ся в Камінци «Комітет охорони України», котрий існував щось тільки чотири дні і дійсно утримав лад в місті і по сім розпустив ся. Я в нім не брав участи, був тільки почесним головою конґресу. Про те в директоріяльних кругах пішла така вість, що Грушевський орґанізував в Камінци совітське правительство. Призначений Директорією особливий комендант Камінця, Хомадовський, почав арештувати членів комітету та конґресу; казали авторітетні люди, що мав поручене кількох і розстріляти. Але слідом прийшов новий наказ, щоб арештованих випустити і Директорія почала складати новий, соціялістичний кабінет.

Все се скріпило мій давніший намір — перевести свою роботу за кордон, поки на Україні утвориться правліне оперте на дійснім представництві трудового народу. Я звернувся з сим пляном до нашої селянської партії соц. революціонерів, в контакті з котрою та Селянською Спілкою працював увесь час і вона справді помогла мені здійснити плян своєю матеріяльною помочию. В остатніх днях березня я виїхав до Галичини, а відтак до Праги і з того часу працюю за кордоном, головно над орґанізацією звязків з соціялістичними партіями та інформацією їх і взагалі світового громадянства про українські домагання, їх історію і завданя. Моральну і матеріяльну поміч мені в ній несли українські орґанізації в Америці і я їм за се дуже вдячний. Поле се занедбане, на нім треба довго й витривало працювати. Наші сусіди Поляки, Чехи, Литовці, Армяни й инші давно оцінили вагу сеї роботи закордоном і тепер збирають її овочі. Ми приступаємо до неї пізніше, але з того не повинні тратити надії, лиш працювати з подвійною енерґією й витривалістю.

З ЛИСТІВ ДМИТРА ДОРОШЕНКА ДО О. П. ОГЛОБЛИНА

PRAG XII
Hradeschinerstr. 49.
29. X. 1942

Високоповажаний Олександер Петрович!

Признаюся Вам, я таки вже скучив за Вашими листами: така вже егоїстична людська натура — Ваші листи настільки змістовні й цікаві, що я, хоч і знаю, що Вам тяжко листуватись, вже через самий брак світла, але не можу вдержатись, щоб не провокувати Вас на писання; та й Ви самі даєте мені привід, бо от позавчора, 27 с. м. дістав від Вас листа із дня 10. X., там, де й виписки щодо універсалів П. Дорошенка і фотографії Мазепиного дзвону. За все, за все сердечно Вам дякую!

Напевно Ви вже бачились з Євг. Сем.[1]) і знаєте від нього, як стоїть справа з Вашими рукописами. Отже, рукопис про авторство «Ист(оріи) Рус(овь)» закупило Укр. Іст.-Філ. Т-во,[2]) про гонорар певно переказав Вам, а може й залагодив Євг. Сем. Праця має піти до «Праць» Т-ва, але коли вона появиться, — трудно сказати, бо це не від нас залежить, а в значній мірі від друкарів, людей, що їх серця обросли мохом, і нічим їх не діймеш. Треба узброїтись в терпеливість. Інші, менші рукописи, я передав проф. Антоновичу, вони будуть зачитані на засіданнях Т-ва і правдоподібно придбані для друку в «Працях» Т-ва. Коли би з'ясувалася змога раніше опублікувати їх у Львові (у виданнях Наук. Ін-та ім. Ш.)[3]), то, коли на те буде Ваша воля, передамо їх туди.

Тут недавно в місцевім органі празьких «націоналістів», у «Наступі», було надруковано Вашу коротеньку статю про залізнорудну промисловість на Зах. Україні. Чи це Ви її дали, чи вони передрукували звідкись, може з «Нов. Укр. Слова», яке я бачу дуже нерегулярно й не можу тому перевірити? Це я пишу лише тому, що коли «Наступ» буде далі друкувати дещо з тем, на які написано статі, що Ви мені надіслали, то в Істор.-Філ. Т-ві ніяково буде їх зачитувати post festum, хоча б у «Наступі» друкувалося й in extenso.

Не знаю, як було би з іншими Вашими працями, що Ви згадуєте: «Кріпацька фабрика» завелика, щоб втиснути в «Праці», а що до приватних видавництв, то ледве чи при сьогоднішніх обставинах хто з їх візьметься видати. Це Вам Євг. Сем. напевно все з'ясував. Що-до праць менших, то з ними легше, от як про укр.-голшт(инські) справи. В крайнім разі цю річ можна дати до «Jahrbücher für Osteuropäische Geschichte» проф. Übersberger-а, я з ним в добрих стосунках; там і гонорар непоганий дадуть, але ж вони також виходять дуже рідко, добре як двічі, а то й раз на рік. Що-до

---

1 Євген Семенович Вировий (1889-1945), педагог і громадський діяч на Катеринославщині, голова Культурно-Просвітньої Комісії Трудового Конґресу 1919 р. На еміграції (у Празі) — бібліолог, видавець і філятеліст.

2 Українське Історично-Філологічне Товариство у Празі існувало з 1923 року. Головою Товариства весь час (до 1945 р.) був проф. Дмитро В. Антонович (1877-1945).

3 Науковий Інститут ім. Шевченка мав бути утворений у Львові р. 1942, на місці закритого большевиками НТШ. Але ця ініціятива українських наукових і громадських кіл натрапила на заборону з боку німецької окупаційної влади й проект Інституту не був здійснений.

Лобисевича, то його охоче взяв би до свого «Zeitschrift für Slav. Philologie» проф. Vasmer, з яким у мене таки зовсім приязні відносини, але ж і він випускає тепер свій «Zeitschrift» раз на рік.

Дуже мені приємно, що Ви нав'язали безпосередній контакт з проф. Крупницьким. Ми з ним стараємось постачати Вам книжки, і так ось «Укр. Еміграція» Наріжного їде до Вас аж двома шляхами, а коли б не доїхала, то для Вас в резерві лежить третій примірник. А чи не краще висилати все на Ваш Архів, може навіть без означення Вашого ймення, а Ви будете знати від мене чи від Крупн., що то для Вас? Маємо для Вас і «Науковий Збірник»[4]), дістанете і його, тільки терпеливість, Geduld! Невже я Вам не переслав свого «Антоновича» й «Чикаленка»?[5]) Коли так, то вишлю при дальших листах, але сьогодні посилаю свою «Бібліографію».[6])

Що-до передруків з наддніпр(янських) газет, то річ така: коли там подається яка звістка, то тут люде вірять і передруковують. «Пінська газета» здавалась тут найбільш зручно редагованою, бо редактор її фаховий літератор — Федір Дудко. Але як проскочив випад проти акад. Птухи, то я не знаю; просто наш редактор, проф. Бірчак, галичанин, що 20 років працював на Підкарпаттю, не орієнтується в наших справах і часом таке пустить, що потім сам кається. Це слава Богу, що і В. Пархоменко (я листувався з ним до 1928 р.), і В. Петров цілі! Дуже цінні люди. Петров зараз у Харкові, я дістав його адресу й не втерпів, щоб не написати до його й не вислати йому свого «Антоновича», хоч особисто з ним не був знайомий, але дуже цінив його за праці про Куліша і Сковороду.

Я тепер маю багато роботи. Звалилася на мене ще й лекція «Die Ukraine — Politik im Weltkrieg», яку маю прочитати в тутешньому німецькому університеті 27. XI., і до якої треба добре підготовитись. Я не міг відмовитись, бо все ж таки ця лекція дає змогу прилюдно розказати перед вибраною нім. публікою (бо будуть слухати і професори, і студенти) про наші визвольні змагання 1914-18 років, а про такі справи зараз ніде не пишеться. От, напр., відома мюнхенська фірма «Oldenburg», що видає відомий «Historische Zeitschrift» (головний нім. історичний орган) звернулася було до мене влітку, щоб я дав їй видати нім. мовою великий курс укр. історії; я згодився, тільки ждав детальних умов, коли ось вчора в-во сповіщає мене, що за порадою «компетентних чинників» воно, на жаль, поки що відкладає свій план, хоч принціпово не зрікається його. Це значить — «ad calendas graecas». Зате, з другого боку, нарешті дозволено пустити в світ Крупницького «Geschichte der Ukraine» (2-ге вид.), і вже Комісаріят України замовив 2000 прим. (а вони випускають усього 2000!) та ще замовив 1000 «Мазепи», що Ви маєте.

---

[4] «Науковий Збірник» Українського Вільного Університету у Празі.

[5] Монографії Д. І. Дорошенка: «Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність». «Наукова бібліотека», вид. Юрія Тищенка. Прага, 1942; «Євген Чикаленко. Його життя й громадська діяльність». Видання Фонду ім. Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті. Прага, 1934.

[6] «Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899—1942 роки». Вид. Тищенка. Прага, 1942.

[7] Мова мовиться про монографію Б. Д. Крупницького (1894-1956) «Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709)» (Berlin u. Leipzig, 1942).

Спогади М. П. Василенко взялось видати таки наше Іст.-Філ. Т-во, і тепер йдуть умовлення з Натал. Дм. про їх пересилку[8]). І я перечитаю їх з насолодою! Бо це ж і про мою батьківщину йде мова, адже Івот пливе і Глухівщиною, і Новгородсіверщиною, і скільки то разів переїздив я через нього, і село Івот пам'ятаю.[9]) Взагалі я знаю майже всі села Новгородсів. пов. на лівому березі Десни від Серединої Буди до Пироговки й Ображіївки. І в мене багато дитячих спогадів з ними зв'язано. А Єсмань Миколи Прокоповича — це ж та Єсмань, яку описав Шевченко в своїй «Прогулькы сѣ удовольствіем и не безѣ морали», тільки що одного героя (Забілу) він переніс зпід Борзни до Глухова. В тій Єсмані літом 1902 р. я двічі ночував у батьків М. Пр-ча і там же вперше з ним познайомився. Звідти ж випливає й річка Єсмань, що якийсь час пливе вдовж границі Орловщини й Чернігівщини, через що Куліш називав російську літературу «заєсманською».

Дуже Вам дякую за відомості про листи П. Дорошенка. Все це я перевірю по своїх шпаргалах і використаю. Шкода мені лишень, що забрав у Вас багато часу. Обіцяла мені й Нат. Дм. деякі справки, і проф. Крип'якевич зі Львова ,тоді я зроблю генеральну ревізію свого рукопису й підготовлю зовсім до друку. Хай лежить готовий, може колись дочекається виходу в світ.[10]) Що до написання короткої книжки про П. Дорошенка, то по-перше, така книга, властиво, в значній мірі зробила б зайвою появу більшої монографії, а по друге — в мене інший замір: по скільки мені дозволить час, я хотів би скласти популярну книгу про М. Драгоманова, такого типу як про Антоновича. Я дуже високо ставлю Др-ва, як патріота, як ученого й гром. діяча. Його політичні ідеї, так само як і соціяльні, належать вже до історії і підлягають, так само як і його політ. діяльність, історичній оцінці; але ж ця діяльність, натхнена такою щирою, такою палкою любовію до рідного народу, полишила свій вплив незалежно від форми, в якій вона виявлялась. І мені здається, що українство було би незмірно убожчим, слабшим ідейно і морально, як би не було Драгоманова. Так само як би, скажем, не було Шевченка. Тепер тут на еміграції ввійшло в моду зневажати Драгоманова, як «обрусителя», федераліста, космополіта ітп. Ті, що це пишуть роблять це за-для демагогії, а ті, що читають, і слухають — просто не знають Др-ва. Це мене дуже обурює. І от я — гетьманець — перший і одинокий мав публичний виклад про Др-ва (24. с. м., минулої суботи) в «Громаді». Цілий рік домагався я, щоб мені дали зробити цей виклад, бо роковини смерти Др-ва минули у вересні 1941 р., і все наші люди під тим чи іншим претекстом відкладали та відсували. Але я таки свого добився. Зійшлося коло сотні людей, і всі були задоволені. Було б може і більше, але мало хто знав, не дали оповістки в газеті. Так ото я хотів і цілу книжечку написати про Др-ва, як би лиш час дозволив, бо не так трудно написати, як зібрати матеріяли.[11]) До речі:

---

[8] Дуже цікаві спогади М. П. Василенка (1866-1935) мали бути опубліковані у Празі. Але, через воєнні обставини, видання не було здійснене й рукопис спогадів загинув.

Наталя Дмитровна — проф. Н. Д. Полонська-Василенко.

[9] Село Івот, Новгородсіверського повіту, маєток моєї двоюродної бабки О. Й. Короткевич, де я проводив свої дитячі літа.

[10] Велика монографія Д. І. Дорошенка «Гетьман Петро Дорошенко» була передана для видання до Видавництва Юрія Тищенка у Празі, де я її бачив у 1944 році. Підчас війни не можна було надрукувати цієї капітальної праці. Оскільки відомо, рукопис її загинув у 1945 році.

[11] Цей задум Дмитра Івановича не був здійснений.

Др-ва дуже високо ставив пок. В. Липинський, дарма, що кардинально розходився з ним у поглядах.

Ніколи я не бачив дзвону з Домницького м-ря (до речі: признаюся із соромом, що не знаю, чи не пригадую, де саме цей манастир?). Страшенно шкода, що не бачив Вашої книги (і не чув про неї!) «Україна в кінці XVII і в першій чверті XVIII ст.», Львів 1941. Чи це зовсім окреме видання, чи відбитка з Записок Унів. ім. Франка? Напишу до Крип'якевича, щоб добув і вислав мені. Там, очевидно, подано й напис на дзвоні, отже й дату.[12]) Чув я ніби якийсь дзвін Мазепи висить у Києві в Лаврі, та що дзвонять у нього лише раз на рік і нікого не пускають на той дзвін подивитись. Чи це легенда, чи в цьому єсть якась правда?

Ви кажете про мою статтю за Бантиша-Каменського. На жаль, не можу Вам прислати, бо маю лиш одну-єдину коректурну відбитку з львів. «Записок», зроблену ще в осени 1938 р. Так бісові галичане дотягли аж до війни, а потім прийшли большевики, потім перестало існувати Наук. Тов. ім. Ш. і от може тепер, як Наук. Ін-т почне щось видавати, то може пустять і Бантиша. Текст статті скорочений рівно вдвоє і зведений до 64-х сторін, отже з наукового боку обезцінений.[13])

Спасибі за відомості про Л... Візьмемо це на увагу. Справді виглядає, як якесь самозванство.

Читав Вашу замітку про «архів» п. Баранова в «Голосі». Зовсім слушно! Що це за манера зараз витикати якусь «тісну співпрацю», яка обмежується лиш до пари ділових листів!

Зауважень до «Ист(оріи) Русовь» не посилаю. Читаючи, спадали на думку деякі уваги (і то не для заперечення, а задля підкріплення Ваших аргументів деякими детальними причинками), але я не робив виписок, рукопис тепер у Музеї, і я на пам'ять не можу своїх зауважень робити. Скажу лишень, що авторство саме що до Ханенка можливе, але не доведене. Зате надзвичайно цікаве змалювання і представлення оточення, серед якого могла повстати «Исторія Русовь». Ви перевели таку аналізу зв'язків, спорідненя, знайомств, що справді трудно опертись враженню, що саме тут, в гурті цих людей, серед цього оточення повстала «И. Р.» Оті топографічні згадки для мене, що знає Новгородок, справді дуже багато говорять. Отой регіональний патріотизм новгородський, оті вказівки на «Заручей», «Замок», на провалля й яри, на церкви, все це вказує на людину, для якої Новгородок був близьким своїм містом. Взагалі Вашу працю не можна читати (я прочитав її двічі: в Берліні й тут, у Празі), її треба студіювати з самою «И. Русовь» в руках. Це я й зроблю. Мені доручено зреферувати Вашу працю на засіданні Іст.-Філ. Т-ва, то я візьму її, задержу в себе (я здав її проф. Антоновичу під розписку), візьму в бібліотеці «И. Русовь», і тоді могтиму робити якісь конкретні зауваження, хоч і того мало; але якихсь «Черн. Губ. Вед(омостей)» тут не добудеш!

Скоро вже повернеться й Євг. Сем., ото буду його розпитувати! Поки цей мій лист дійде до Ваших рук, Євг. Сем. вже буде в Празі.

---

[12] Про цей дзвін — див. мою монографію «Гетьман Іван Мазепа та його доба» — ЗНТШ, т. 170. Нью Йорк—Париж—Торонто, 1960, ст. 392-393.

[13] Студія Д. І. Дорошенка про Д. Бантиш-Каменського (я бачив її у коректурному примірнику) не була надрукована, доля її мені невідома.

[14] Згодом я відмовився від цієї гіпотези.

Олександер Оглоблин.

Як що побачите Льва Ол.,[15]) скажіть йому, що я вислав йому сьогодні звичайного листа. З рекомандо велика морока, коли шлеш який друк, як ото я Вам з цим листом, то вже посилаєш заказним, але звичайні листи теж доходять, тільки — дивна річ — ідуть довше, як заказні! Чому — не можу зрозуміти.

Вам кланяються Щербаківський, Наріжний і Яковлів, усім читав уривки з Вашого листа.

Щиро Вас поважаючий
Ваш *Д. Дорошенко.*

---

[15] Проф. Л. О. Окіншевич.

Огляди-рецензії

М. А. Рубач, «Грушевський, Михаил Сергеевич» — *Советская Историческая Енциклопедия,* т. 4. Москва, 1963, стор. 857—859.

В недавно опублікованому 4-му томі «Совєтської Історичної Енциклопедії» знаходимо статтю М. А. Рубача про М. Грушевського. Ми пригадуємо М. А. «Рубача» ще з часів, коли він починав свою «наукову» кар'єру в Харкові, тоді столиці УРСР. Озброєний членським квитком компартії, він легко тримався на поверхні — «істориків-марксистів» і наліплював ярлики «контрреволюціонерів» і «ворогів народу» на тих позапартійних істориків, що перебували на дні підсовєтського академічного суспільства. Командна позиція його підсилювалася ще й тим, що з доручення ЦК КПбУ, він був завідуючим Українського Центрального Архівного Управління, тобто сидів біля джерел будьякого наукового історичного дослідження, контролюючи таким чином і старших і молодших істориків України. Слизький як в'юн, він спритно просковзував всякі «чистки» і — ось бачите — дожив до 1963-го року, не потрапивши до сонму «посмертно реабілітованих» жертв сталінського терору. Йому, розуміється, щось допомагало в такому «щасті» і крім партквитка. Справжнє його прізвище було *Рубанович* (зміна прізвища у большевицьких партійців практикувалася для приховання минулого своїх батьків, як, наприклад, В. М. «Молотов», що був сином багатого московського купця Скрябіна).

Те, що написав у цій своїй статті М. А. Рубанович, і чого він не згадав, досить характеризує цього марксиста-історика. Насамперед впадає в очі, що Рубанович називає М. С. Грушевського — «український *буржуазний* історик», а його думки — «*буржуазно*-націоналістичними концепціями». В наліплюванні ярлика «буржуазности» М. С. Грушевському, Рубанович віддзеркалює офіційний совєтсько-московський погляд, перекручуючи правду, бо й сам Рубанович далі твердить, що М. С. Грушевський — «изображал украинскую нацию бесклассовой, *безбуржуазной*». Виходить, що «буржуазний» науковець чомусь ігнорував «буржуазію» України. Цілковита нісенітниця! Таке рабське повторювання московських «ярликів» є спробою затушкувати ту дійсність, що М. С. Грушевський був істориком — *народником,* народолюбцем, ідеологом українського селянства, а не буржуазії — ні капіталістів, ні промисловців, ні фінансистів, ні навіть поміщиків, — а саме українських *селян.* Москві невигідно згадувати про це, — хоч це є правдою, — бо большевики декларують себе «владою робітників і селян».

Подібним способом Рубанович фальшиво насвітлює і учителя М С. Грушевського — проф. В. Б. Антоновича, називаючи його думки — «идеалистическая националистическая концепция». За часів В. Б. Антоновича ще й чутки не було про «націоналістичну концепцію», а сам В. Б. Антонович був типовим *народником* кінця XIX стол., що проявляв себе не тільки в уживанні української мови, але навіть у вдяганні української селянської ноші. Приліплювання ярлика «націоналіста» В. Б. Антоновичу потрібно Рубановичу для нацьковування читачів СИЭ проти В. Б. Антоновича й М. С. Грушевського, як ніби «націоналістів». А треба зазначити, що ярлик «націоналіст» в сучасному підсовєтському жаргоні, з ласки Москви, стало таким самим лайливим словом, як за царів було слово «жид». Між тим

М. С. Грушевський був «туповцем», тобто членом поміркованої політично-освітньої організації «Товариства Українських Поступовців», що аж ніяк не може бути найменованою «націоналістичною» організацією. Сам Рубанович спростовує ці свої ярлики тим, що згадує, що ТУП було «близко к кадетской партии», що не мала й не могла мати нічого спільного з «українським націоналізмом», що з'явився на світ значно пізніше. Фактом є, що ТУП пізніше перейменувалося на партію Українських Соціялістів-Федералістів, яка була за збереження федеративного зв'язку з Росією. При чому ж тут «український націоналізм»? Федералістичні спрямовання М. С. Грушевського яскраво проявилися під час його керування Українською Центральною Радою, яка все не насмілювалася порвати зв'язки з Росією, аж тільки самі події (збройне захоплення большевиками влади в Росії) примусили М. С. Грушевського деклярувати через УЦРаду незалежність України. Тепер ми можемо тільки жалкувати, що М. С. Грушевський не був тоді дійсно українським націоналістом, щоб рішучіше вести Україну на шлях суверенного державного існування, а не чекати розпоряджень «Временнаво Правітельства» Росії або «Учредітельнава Собранія Россії». Але те, що було, — минуло, й ніхто не зможе змінити того, що було, навіть вигадки Рубановича.

Дальше фальшиве твердження Рубановича є те, що «В годы І-й мировой войны Грушевский — сторонник немецкой ориентации». Прихильник федерації з Росією не міг бути одночасно й «сторонником немецкой ориентации», — це — видумка. Та й М. С. Грушевський на початку війни приїхав в Україну (тоді частини Росії), а не до Німеччини. Берестейський договір України з державами Центрального Союзу (Німеччина, Австрія, Туреччина, Болгарія) був вимушений обставинами: «мирним» договором большевиків з німецьким імперіялізмом, а також тим, що німецько-австрійська армія все рівно мала окупувати Україну в гонитві за її хлібом. Таким чином перенесення сучасних большевицьких уявлень на події того часу — цілковитий історичний анахронізм. Твердження Рубановича, що «при активном участии Грушевського Рада призвала на Украину немецких интервентов», — не відповідає дійсності, бо делегація уряду УНРеспубліки в Бересті майже не мала зв'язку з урядом УНР, що був тоді в Житомирі, і тому делегація діяла, як вважала за можливе при теперішній ситуації; по-друге ж, німецько-австрійська армія все рівно вступала вже на Україну (а не була «призвана»), і УНРеспубліка не мала реальної сили заперечити чи противлятися цій окупації. Ну, а окупація частини Росії німцями, — то було теж «призванням німців» большевицьким Совнаркомом?

Свідомим блудом Рубановича є те, що він зобразив повернення М. С. Грушевського в УССР в 1924-му році, як нібито його «зміну вех», тобто каяття й прийняття ним «совєтської плятформи». В ті роки Рубанович був в УССР і тому знав, що тоді совєтська влада в УССР (большевики) закликала й заохочувала українських емігрантів повернутися в УССР, ніби щоб «приймати участь у відбудові українського життя». Насправді це було хитре заманювання ворогів большевицької окупації України в мишолапку ҐПУ-НКВД, що стало ясним через декілька років. Чого варта була одна пропаганда «українізації» України! Так само, як багатьох інших, і М. С. Грушевського схиляли совєтські агенти закордоном повернутися в Україну й «допомагати». Жодних покаянь чи обіцянок служіння Совєтам М. С. Грушевський ніколи не давав. Навпаки, він мав офіційний договір з головою Раднаркому УССР, В. Я. Чубарем, про те, що совєтська влада забезпечує М. С. Грушевському повну особисту недоторканість і повну волю в науковій його діяльності, — взамін за обіцянку М. С. Грушевського не

виступати прилюдно словом чи друком проти советської влади, тобто утриматися від явної політичної боротьби з нею.*

Тому висновки Рубановича, що ніби «после нескольких обращений (?) Грушевского к украинскому советскому правительству, в которых он осуждал свою контрреволюционную деятельность (?), ЦИК Украины в 1924 г. разрешил ему возвратиться в Советскую Украину для научной работы», — настільки шиті червоними большевицькими візерунками, що не варто зупинятися на них. Та й ВУЦВК був тільки декорацією московської окупації України: всі важливі політичні питання вирішувалися в Москві, а Г. І. Петровський тільки підписувався, як ніби «всеукраїнський староста», насправді ґабляйтер Москви в Україні, або як тепер називають — «маріонетка» Москви.

Чого Рубанович дійсно міг не знати, але дехто з українців про це знав і я можу це підтвердити, було те, що М. С. Грушевський приїхав в УССР за згодою й з доручення своєї політичної організації — Партії Українських Соціялістів-Революціонерів (праве крило) з метою провадження в УССР політичної акції для підготовки повстання українського народу проти окупаційної большевицької влади й вигнання її з України, що на початку 20-х років здавалось цілком реальним. Таку підпільну працю М. С. Грушевський дійсно провадив, і тому недурно ГПУ пізніше (в 1930 р.) заарештувало його хатнім арештом з обшуком, а потім вислало його в Москву під свій безпосередній і пильний догляд. Тому беззмістовна згадка Рубановича, що « с 1930 г. (М. С. Грушевський) работал в Москве» є приховуванням правди. А чому М. С. Грушевський опинився у Москві? Чому він не повернувся до Києва вже до самої своєї смерти? Чому у Москві йому було дозволено ходити тільки певним маршрутом — від його квартири до Древлехраніліща (архів) і назад? Чому не було дозволено йому приймати у себе вдома знайомих? Чому за ним було безперервне стеження агентів ГПУ? Чи не була ця репресія причиною передчасної смерти М. С. Грушевського, і то не в Києві, а в Кисловодську? Всі ці питання Рубанович «змазав», бо про це тепер большевикам незручно писати. Вони, натомість, прагнуть знизити, знищити авторитет М. С. Грушевського як законного представника й провідника українського народу, який аж до смерти не підкорився диктатові большевиків.

Хоч Рубанович справедливо відмітив, що «Грушевский враждебно относился к марксизму», але твердження Рубановича, що «научное значение трудов Грушевского ограничено тенденциозностью в отборе и обобщении фактов, националистической интерпретации источников...» — явно є обвинуваченням без підстави, бо в своїх працях М. С. Грушевський використав таку вичерпну масу фактів і документів минулого, що аж ніяк не можна казати про «отбор» фактів. Щодо ніби «націоналістичної інтерпретації», то мимо того факту, що М. С. Грушевський ніколи не був націоналістом в сучасному й всесвітньому значенні цього слова, М. С. Грушевський в його історичній концепції був *плюралістом,* тобто він прагнув пояснити історичні події, виходячи з різних проявів життя, а не тільки з таких, що їх вважають проявами «націоналізму».

Твердження Рубановича, що М. С. Грушевський ніби «изображал украинскую нацию бесклассовой, безбуржуазной, в которой нет националных эксплуататорских классов и нет места для классовой борьбы» — то є явним

* Див. про це в моєму спогаді — «М. С. Грушевський у Чернігові», в *Календарі-Альманаху* «Відродження», Буенос Айрес, 1961 р., стор. 99-119.

перекрученням. Досить почитати його «Історію України-Руси», десять томів, щоб побачити, як ретельно М. С. Грушевський викладає боротьбу різних шарів суспільства за свої інтереси. Він тільки не вживав марксо-ленінської партійної фразеології, бо в тому не було потреби.

Близьким до дійсності є зауваження Рубановича, що «Грушевский отрицал наличие украинского пролетариата и тем более его руководящую роль в общественно-политической жизни». Це вірно тому, що в ті роки дійсно українського пролетаріята, як визначив це поняття К. Маркс, в Україні не існувало. Не дурно, М. О. Скрипник мріяв і заходжувався над завданням, як би зукраїнізувати неукраїнський пролетаріят Донбасу, щоб нарешті створити так потрібний для большевиків УССР «український пролетаріят». Бо без того «українського пролетаріяту» вся політика й диктатура КПбУ висіла в повітрі, як гола російська окупація. Рубанович повинен це знати, бо він жив тоді в УССР і був при центрі КПбУ. Біда Рубановича, як і всіх інших большевиків, є у тому, що в СССР взагалі була не «диктатура пролетаріяту», а була «диктатура над пролетаріятом», як казали тоді знавці марксизму— соціял-демократи — меншовики, і в тому не помилялися, що жоден робітник, ні навіть робітничий колектив в СССР не здійснює «свою диктатуру», а здійснює її над усіма ГПУ-НКВД вкупі з ЦК КПСС. Рубанович це знає, хоч заховується за вигадану большевицьку теорію, що нею вони намагаються виправдувати свою й ГПУ-НКВД-КГБ диктатуру, зокрема й над українським народом.

Рубанович грає тепер ще й на націоналістичному мотиві росіян, коли твердить, що «в работах Грушевского украинский народ противопоставляется русскому, игнорируется их историческая близость, а колониальная политика царизма выдается за политику русского народа». Рубанович, як і всі російські комуністи, хотіли б, щоб цих фактів не існувало, а щоб Україна була, як колись, «Юго-Западом России». А чим же тоді Рубанович може пояснити відому статтю Волобуєва про колоніяльний стан України-УССР до РСФСР, опубліковану в другій половині 20-х років з відома і згоди Політбюро ЦК КПбУ? За що вмерли М. Скрипник, Гринько, Полоз, Шумський і багато інших, досі не реабілітованих, хто намагався визволити УССР з її колоніяльного стану щодо РСФСР?

Явним підлабузництвом до сучасної Москви є твердження Рубановича, що «формирование украинской народности Грушевский относил не к 12-13 вв., а к 4 в. и утверждал, что Киевская Русь принадлежит только истории Украины и не является общей колыбелью украинской, великорусской, белорусской народностей». Якщо московські «історики» повернулися тепер до поглядів Погодіна-Ключевського-Іловайського, — то туди їм і дорога. Але чому український історик, яким — по нашій пам'яті — вважав себе Рубанович, повинен триматися чужих і старих, відкинутих вже наукою теорій, — це тяжко пояснити, крім, хіба, явним підхлібством Рубановича до москалів. Чи може з'ясувати Рубанович, чому він ігнорує відому дискусію з приводу теорії Соболєва та інш. про уявне «запустіння України-Руси» в XIII стол., де російські великодержавні теоретики зазнали повної поразки? Чому Рубанович ігнорує дискусію Костомарова-Погодіна, що про неї він повинен знати, бо то факт вже столітньої давности? Можливо, що Рубанович не може пояснити чому московський проф. М. К. Любавський був позбавлений посад і висланий з Москви, коли він опублікував працю, де доводив походження московської державности від фінських місцевих князівств, намагаючись звільнитися від штучної теорії про київське походження московської державности, — але ми про це знаємо й не забудемо.

Рубанович закінчив свою статтю фразою, що може дати йому орден Леніна: «Буржуазно-националистическая концепция Грушевского и поныне используется за рубежом реакционно-буржуазными историками и украинскими националистами — агентами международного империализма». Дивно, що Рубанович не згадав у списку творів М. С. Грушевського еміґрантського видання 10-ти томів його «Історії України-Руси» і 5 томів «Історії Української Літератури», Нью-Йорк, вид. Книгоспілки, щоб підтвердити свою думку про залежність нашої еміґрації від наукової спадщини М. С. Грушевського. Він згадав тільки про старі видання цих творів з 1898—1923 та наступних років, ще перед 2-ою світовою війною. Чому? Мабуть тому, що ці старі видання в СССР неможливо розшукати (їх було вилучено у зв'язку з арештом М. С. Грушевського з усіх бібліотек СССР), — отже читачі даремно шукатимуть за творами М. С. Грушевського, відповідно до згадок «бібліографії» Рубановича. А нагадати громадянам СССР, що існує нове монументальне перевидання цих основних творів М. С. Грушевського, — це було б всупереч партійній директиві: фальшувати й паплюжити життя й діяльність М. С. Грушевського. Твори ж М. С. Грушевського — то промінь світла в темряві московського окупаційного режиму в Україні. Большевики розуміють, що для них небезпечно нагадувати, що твори М. С. Грушевського ще десь існують, вільно продаються й свобідно вивчаються нашими людьми.

До речі, Рубанович п'ятнує наших еміґрантів «агентами международного імперіалізма», ніби наші еміґранти є найманими якимсь мітологічним «міжнароднім імперіялізмом». Хай Рубанович знає, що українські еміґранти, в умовах вільного суспільства, працюють майже виключно у приватних підприємців, а не на державній службі, як Рубанович. Приватним підприємцям нема діла до поглядів і переконань українських еміґрантів, та й держави вільного світу не обмежують волі думки й слова й друку українських еміґрантів. Те, що пишуть українські еміґранти — то є цілком вільне власне їхне висловлення. В такому своєму твердженні Рубанович явно затуляє неправдою правду, розраховуючи на непоінформованість підсовєтських читачів.

В. Дубровський

Наталія Полонська-Василенко, *Запоріжжя XVIII століття та його спадщина,* Мюнхен, Українська Вільна Академія Наук в Німеччині. В-во «Дніпрова Хвиля», 1965. 397 стор.

В 1964 році українські наукові установи і громадянство відзначили 80-ліття народження і 55-ліття наукової праці проф. д-р Наталії Полонської-Василенко — видатного і заслуженого історика України.

Найкращим і найтривалішим відзначенням ювілею її цінної і невсипущої праці на ниві української історіографії було видання першого тому збірки праць проф. Н. Полонської-Василенко, присвячених історії Запоріжжя.

Треба відмітити, що проф. Полонська-Василенко під сучасну пору є найвизначнішим дослідником історії Південної України в XVIII століттю. Численні праці авторки були присвячені соціяльній, економічній і політичній історії Запорізької Січі, включаючи монументальну працю «Істо-

рія заселення Південної України в другій половині XVIII ст.», з якої на еміграції був опублікований перший том англійською (Анали УВАН, 1955) і українською (УВУ, 1960) мовами.

Рецензований перший том історичних студій Н. Полонської-Василенко, охоплює передрук сімох розвідок присвячених Запоріжжу XVIII ст., які раніше друкувалися головно в наукових виданнях в 1926—1940 роках.

Передмову до збірника написав проф. О. Оглоблин, який вірно відмітив, що кожна друкована праця Полонської-Василенко була «цінною вкладкою в українську історичну науку, а цілість їх становить „золотий фонд" української історіографії в царині історії Запоріжжя та Полудневої України». (стор. 9).

Перші дві статті: «Історики Запоріжжя XVIII ст.» (стор. 11—27, вперше друкована в Збірнику на пошану акад. Багалія, Київ, 1927) і «До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя» (стор. 28—44, вперше друкована в Записках Істор.-Філолог. Факультету Львівського У-ту, 1940), являються цінними історіографічними студіями, в яких дослідниця проаналізувала праці С. І. Мишецького, А. І. Ріґельмана, Ф. Міллера, Леклерка і Болтіна, присвячених головно українським козакам і Запорозькій Січі. Застосовуючи порівнальну методу, проф. Полонська джерельно ствердила, що основною працею, яка лягла в основу дальших історичних творів про Запоріжжя, була праця кн. С. І. Мишецького «Історія про козаків запорозьких», написана в 1740 році, а вперше видрукована в 1840-их роках. Праці Міллера, Ріґельмана та інших дослідників Запоріжжя того часу базувались на праці Мишецького, хоча автори не завжди до цього признавалися. Цікава аналіза Історії Росії Леклерка та її критика Болтіна («Примечания»). Треба підкреслити, що дворянська російська історіографія намагалася представити Запорозьку Січ і козаків шкідливим «кублом розбійників», бажаючи виправдати московську ліквідацію Запорозької Січі і взагалі колоніяльний наступ царизму на Україну.

На нашу думку також було б варто докладніше проаналізувати «Описання Малої Росії і України» Станислава Зарульського, польського шляхтича і капітана російської армії, який з особливою ненавистю до українського козацтва вихваляв політику Катерини II і зруйнування Січі в 1775 році.

Наступні праці в збірнику це: «З історії останніх часів Запоріжжя» (Записки Істор.-Філолог. Відділу ВУАН, ч. 9, 1926), «До історії повстання на Запорожжі 1768 р.» (Науковий Збірник УВАН, ч. І., 1952), «Зруйнування Запорізької Січі» (Вісник ООЧСУ, ч. 7—8, 1955), «Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей» (Записки Істор.-Філолог. Відділу ВУАН, кн. XII, 1927), «Майно запорізької старшини як джерело для соціяльно-економічного дослідження історії Запоріжжя» (Праці Комісії для виучення соц-економічної історії України, т. І., 1931).

Всі ці праці дають нам яскравий образ, як зазначив О. Оглоблин, становлення нової України і в ній «два особливо яскраві явища: 1. тривала і завзята боротьба Запорозької Січі, що переживала тоді складний процес перетворення на державу і суспільство модерного типу, проти російського імперіялізму, та 2) пов'язаний з тим ріст Південної України, як відродження колишньої частини великокняжої України-Руси».

Проф. Н. Полонська виправляє погляди Скальковського і Яворницького про «соціяльну рівність» і «безклясовість» запорозької спільноти, доводячи, що «замість монолітного з'єднання — процес економічного розпаду, що ввесь час поглиблювався, на могутніх козаків-власників і сірому, що не

має одягу. Початок цього процесу відзначили ще в XVI в. Більський та Еріх Лясота; наступні століття допомагали цій різниці зростати» (стор. 47)».

В працях «Зруйнування Запорозької Січі» (стор. 127—137) і «Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей» (стор. 138—185), Н. Полонська-Василенко дає глибинну аналізу причин зруйнування Січі. Запорозька Січ, ця «українська вольниця», була прибіжищем всіх покривджених, а головно українських покріпачених селян, і лише по її зруйнуванні вдалося повністю закріпачити селянство. Російська імперія з її економічною експансією до берегів Чорного моря не могла помиритися «з існуванням запорозьких вольностей з їхнім екстензивним господарством, з їхніми особливими умовами економічного життя. Запорожжя лишалося і надалі страшне й несполучне з життьовим ладом кріпацької Росії» (стор. 185).

Найобширніша розвідка в рецензованому томі присвячена дослідженню майна запорозької старшини (стор. 186—381). Ця монографія базована на численних першоджерельних матеріялах й ілюстрована статистичними таблицями. Праця дає яскравий образ господарських і соціяльних процесів на Запоріжжі. Окрему її частину становлять додатки історичних джерел — реєстри майна, описаного у запорозької старшини після зруйнування Січі. Дослідники економічного стану України в другій пол. XVIII ст. зможуть докладніше оцінити вагу цеї монографії в дослідах розвитку господарства на землях Південної України.

Не підлягає сумніву, що Росія зруйнувала малу державу Запоріжжя тому, що добачала в ній потенціяльну загрозу для своєї централізаторської політики. Запорозька Січ протягом свойого історичного існування була вогнищем визвольницького руху й незалежницьких ідей. Це й лякало Москву, яка добре пам'ятала ролю Січі в добі Івана Мазепи.

Праця проф. Н. Полонської-Василенко є надзвичайно цінним вкладом в українську історіографію і треба сподіватися, що рухливе видавництво «Дніпрова Хвиля» ще в цьому році подарує українській спільноті другий том історичних праць Вельмидостойної Авторки.

Л. Винар

Каталог видань Української Академії Наук 1918—1930. Приготовив і видав Дмитро М. Штогрин, Чікаґо: Товариство Українських Бібліотекарів Америки, 1966. 284 + 74 стор.

Не підлягає сумніву, що українська бібліографія взагалі, а історична бібліографія зокрема, належить до найбільш занедбаних ділянок в Україні й поза її кордонами. Ще недавно в січневому числі «Українського Журналу» за 1965 рік, ми читали многозначний відкритий лист відомих українських совєтських істориків про невідрадний стан української історичної бібліографії у совєтській дійсності. Вже давно підготовлена до друку фундаментальна бібліографія із історії УРСР, як рівнож виготовлені щорічні бібліографічні довідники, не появляються. Натомість друкуються численні історичні бібліографії в Москві і інших московських наукових осередках.

У вільному світі українські бібліографи і бібліотекарі рівнож не спромоглися на періодичне бібліографічне видання. Щоправда в 1960 році по-

явився перший випуск «Річника Української Бібліографії» (компілятори О. Данко і М. Лабунька, видання УВАН, Нью-Йорк, 1960) — проте ці запроєктовані збірники вже більше не появляються. Образ сумний, але правдивий.

Тому з великим вдоволенням взяли ми до рук видання Товариства Українських Бібліотекарів, що появилося за редакцією проф. Д. М. Штогрина, бібліотекаря на Іллінойському Університеті в Урбані.

Рецензований каталог складається із передруків (фотографічним способом) двох бібліографій Всеукраїнської Академії Наук: *Систематичний Каталог Видань Всеукраїнської Академії Наук 1918—1929* (Київ, 1930. 284 стор.) і *Систематичний Каталог Видань ВУАН за 1930 рік* (Київ, 1931, 74 стор.).

Каталоги вміщують допоміжні показчики авторів і перекладачів праць, видавництв і назв періодичних видань. Бібліографія охоплює всі «монографічні і періодичні видання, що вийшли накладом Академії, установ та товариств при ній, а також видання інших видавництв, що вийшли під маркою Всеукраїнської Академії Наук» (стор. 3). В довідник включено рівнож відбитки статтей, що появилися окремими виданнями. Довідник містить повний бібліографічний опис 1058 видань і за підрахунком редактора подає 8476 праці 2163-ох авторів. Бібліографія складається із слідуючих розділів: I. Загально-академічні видання, II. Видання Історично-Філологічного Відділу, III. Видання Фізично-Математичного Відділу, IV. Видання Соціяльно-Математичного Відділу, V. Видання установ і товариств при ВУАН. Перший каталог склали бібліографи *М. М. Іванченко* й *Я. І. Стешенко*, додаток за 1930 рік уложив *Микола Сагарда*.

Перевидання каталогів ВУАН є дуже на часі і збагачує українську ретроспективну бібліографію. Більшість історичних праць М. Грушевського, Д. Багалія, М. Слабченка і їхніх учнів та інших визначних українських істориків того періоду в СССР поставлено на «чорну листу» і вилучено із загальних бібліотечних фондів і в багатьох випадках знищено. Слід підкреслити, що в роках 1918—1930 Українська Академія Наук ще не підлягала партійній цензурі і партійному теророві, який почався із середини 1930 року. Із поворотом М. Грушевського на Україну в 1924 році, українська історична наука на Великій Україні сильно розвивається і стає одною із найкраще розвинених ділянок українознавства. Історичні видання того часу наглядно свідчать про відродження української історіографії.

Перевидані бібліографічні каталоги є необхідними довідниками в праці дослідників історії й культури Східньої Европи. Велике признання належиться редакторові і видавцям того видання, що появилося, як перший том серії «Слов'янські Біо-Бібліографічні Матеріяли».

На кінець мала заввага: на титульній сторінці Товариство Українських Бібліотекарів Америки в англійському перекладі подано, як «Товариство Бібліотекарів Українського Походження в Америці». (Association of Librarians of Ukrainian Descent in the United States). На нашу думку англійська назва товариства мала б бути: „Association of Ukrainian Librarians" або *„Ukrainian Library Association in the United States"*.

Л. Винар

Кременецький земський суд, Описи актових книг XVI—XVII ст., Архівне Управління при Раді Міністрів УРСР, Центральний Державний Історичний Архів УРСР (у м. Києві), ред. І. Л. Бутич, описи склали Л. А. Попова (Проценко), З. С. Хомутецька, В. Д. Чунтулова, вип. І, книги нр. І-ІІ (1568—1598 рр.), с. 256, Київ 1959, вип. ІІ, кн. 12-22 (1601—1614 рр.), с. 353, Київ 1965, вип. III, кн. 23-35 (1616—1625 рр.), с. 315, Київ 1965, тираж 500 прим.

У збережених із названих років 35 книгах Кременецького земського суду, нині в київському Центральному Держ. Істор. Архіві, всього 6154 документи. Їх опис короткий: пересічно 4-6 рядків, де подано прізвища, місцевості та саму справу; вийнятково наведено при тому ще й цитати, зокрема у випадках, що відносяться до загальніших подій, татарських нападів тощо. Кожночасно відмічено й неукраїнську (латинську чи польську) мову даного документу: вживання тут польської мови зростає зокрема під кінець обговорюваного періоду.

До кожного випуску додано передмову, географічний та іменний показники (важливий історичний матеріял для топо- й антропонімії Крем'янеччини та суміжних околиць!); до І-го випуску додано ще реєстр опублікованих досі описів актових книг гродських та земських луцьких і київських та реєстр рукописних описів актових книг названого київського архіву; до 3-го випуску додано ще й «Словник термінів і маловживаних слів», с. 284—86, — ок. 70 пояснень давніх адміністративно-політичних та судівничих виразів, головно латинського походження (через усунення »ятя» й модернізацію правопису — мовознавцеві мало придатних!).

Передмова до І-ого випуску нав'язує до видання актових книг в серії «Архив Юго-Западной России» та інформує про справу описування актових книг у Києві, розпочату 1862 р., спершу низькоякісного, працівниками Архіву стародавніх актів, згодом фахового, професорами Київського університету: в 1869—1909 рр. описано й видано описи 196, а опубліковано 79 актових книг. Після І-ої світової війни Центральний архів стародавніх актів у Києві під керівництвом О. Романовського зладив до 1929 р. 217 таких описів книг, не опублікувавши однак жодного з них, і майже всі ті описи загинули в 1941—44 рр. У війну тоді ж з-поміж 6027 актових книг ґродських, земських, підкоморських і каптурових судів пропало понад дві третини (сьогодні їх у Києві 1894 актові книги, решту ж, мовляв, спалили й вивезли німці).

До опису крем'янецьких книг у тому ж архіві приступлено тому, що вони через свій хаотичний і знищений стан майже не використовувалися в науці. Багато волинських актових книг (як от луцькі) пропало ще в Хмельниччину. Член Археографічної комісії, К. Козловський, писав 1868 р. ще про 138 в'язок крем'янецьких книг з 1542—1699 рр. в ок. 60 000 аркушах. В 1928—29 рр. матеріяли крем'янецького ґродського і земського судів, укладені в 130 картонажів, почато описувати, але все воно в війну зникло чи загинуло; збережене ж реставровано в 1953—54 рр. та впорядковано в 298 книг, з чого 60 книг земського суду.

Переважна більшість документів писана середньоукраїнською діловою мовою, і лиш деякі польською чи латинською. Оце видання включає 35 книг земського суду, куди входили цивільні справи головно шляхти-землевласників повіту. На «рочках» суду розглядалися цивільні позови і межові суперечки,санкціоновано угоди щодо нерухомого майна. Кримінальні ж справи розглядав первісно ґродський суд. Але вже в 16 в. обі ці ділянки

змішувалися. Протоколи з судових канцелярій записувано в актові книги, як і рішення судів, скарги, заяви, завіщання. То ж і на документи оцих актових книг крем'янецького земського суду складаються: 1) судові декрети, 2) свідчення возних про вручення позвів у земельно-майнових справах, 3) протестації, 4) акти приватної волі (записи, завіщання) й умови, а теж королівські листи та інвентарі. Все воно відображує соціяльно-економічні та правові відносини повіту.

В опублікованих у 1-ому випуску а складаних з розпису, актових книгах бракують цілі частини, а то й роки (1572—76, 1580—91). Зрештою самі часові межі пересуваються й тією обставиною, що низка документів кінця 16 в. була внесена в актові книги аж на початку 17 в. В 2-ому випуску описано чимало документів, що приносять матеріял для історії селянства на Правобережжі, а теж до війни Польщі з Москвою; подібно — для кольонізації Правобережжя в 1-ій половині 17 в.

Низький тираж книжки не причиниться до ознайомлення з нею зацікавлених фахівців навіть у самій УРСР.

Олекса Горбач

М. С. Думка, *Про медицину скіфів (історико-медичне дослідження.* Київ, 1960. 112 стор.

Ще в 1960 році вийшла в підсовєтській Україні праця відомого дослідника античної доби, а зокрема античної України — проф. Микити Думки про медицину скитів. Ця книжка появилася на Заході досить пізно, й тому щойно тепер доводиться забрати голос у зв'зку з її появою.

Після короткого вступу, що являється примусовою даниною для т. зв. совєтського патріотизму, автор у першому розділі праці вичисляє тих античних письменників, що писали про медицину скитів, зосереджуючи головну увагу на реляціях Геродота, Гіппократа та Плінія Старшого. Відомості Геродота про скитів базуються на автопсії, а Гіппократа на оповіданнях, що їх він чув від грецьких купців. Тому, згідно з опінією автора, Геродот, як джерело, є для дослідника вартісніший. Зате для пізнання медицини скитів є важні відомості Гіппократа. Гіппократ відмічає, що кочовий спосіб життя скитів, їхнє стале перебування на конях, а жінок на возах, робить їх мало плідними. Та цей погляд Гіппократа заперечує оповідання інших античних письменників, які вважали, що скити є дуже численним народом. Автор вважає, що відносно численности й плодовитости скитів відомості Гіппократа не відповідають дійсності (стор. 13). Пліній, як природознавець, подає також деякі матеріяли про скитську ветеринарію (стор. 15). Коли ходить про археологічний матеріял відносно скитської медицини, то на згадку заслуговує ваза з двома картинами, найдена в часі розкопок Куль-Обської могили біля Керчі, та найдення медичних інструментів, зокрема стоматологічних, в часі розкопок в Неаполі Скитському, біля Сімферополя.

В другому розділі праці, де говориться про зовнішній вигляд скитів та їхню антропологічну будову, автор заперечує концепцію монгольського походження скитів та висловлює погляд, що вони своєю одежою і будовою тіла нагадують слов'ян.

В третьому розділі говориться про лікарські рослини в медицині скитів. Автор згадує свідчення Геродота про вживання скитами насіння конопель у лазнях та висловлює здогад, що одурманювання коноплями використовували скити також і в хірургії як середник знечулення. Культивовані калліпідами й алазонами (хліборобські племена) цибуля і часник належали до їстивних рослин лікувального характеру. Редька й хрін, побіч різних трав, належали також до лікувальних цілей. Автор завдав собі труду познайомити читача з усіма важливішими ,нераз таки дуже дрібними, згадками в писаннях античних письменників про різні рослини з теренів не лише України, але й сьогоднішнього СССР, що мали лікувальне призначення в першу чергу між скитами. Очевидно, важко доказати, що Геродот згадує про сіяння калліпідами, алазонами, чи іншими племенами цибулі й часнику іменно як засобів лікування. Зате певнішим є, що він згадує про ті рослини тому, що вони були в загальному вжитку між греками.

В четвертому розділі говориться про лікування медом та засобами тваринного походження. Автор займається головно згадкою Геродота (4 : 109), що бобровою струминою (в українському перекладі Геродотової Скитії Теофіла Коструби — яйцями, О. Д.) лікували жіночі недуги, подаючи на те багато примірів з античного світу та зокрема відносячи цю згадку до медицини скитів.

В п'ятому розділі з'ясовано гігієнічно-санітарні моменти в житті скитів. Автор розрізняє життя осілих племен і кочових. Різний спосіб їх життя відзеркалював різний рівень гігієнічно-санітарних умовин. Відносно згадуваної вище скитської лазні автор признає, що таке похмілля чи одурманення мало на меті релігійне очищення, але зараз же додає, що релігійні очищення у скитів не користали належною пошаною й лазня, якщо вона й була первісно побудована з релігійних мотивів, то з часом затратила свій релігійний характер і служила виключно гігієнічно-санітарним цілям. Скити додержувалися чистоти, міняли одежу після миття в лазні, прали білизну можливо навіть милом, голилися, стригли волосся та можливо, що вживали деякі способи мінерального походження, прим. сірку, нафту та використовували мінеральні води. Скитські жінки готовили косметичні середники й в деякій мірі мало чим відрізнялися від єгиптянок чи римських аристократок.

В шостому розділі говориться про охорону здоров'я дітей у скитів. Автор каже, що факт існування лазні свідчить про відносно високий рівень гігієнічних умовин у відношенні до скитських дітей (?). Літературні джерела не кажуть нам, як скити купали та мили своїх дітей. Повстає питання, як можна доказувати ті чи інші гігієнічні умовини скитських дітей існуванням скитської лазні. Як у попередніх розділах, так і тут зустрічаємо багато здогадів і гіпотез без доказового матеріялу. Автор часто покликується на якісь факти, чи звичаї в античному світі й зараз подає, що вони могли бути й у скитів. Взагалі всі добрі звичаї автор є схильний прищіпити іменно скитам, а негативні риси скитів. подані в реляціях античних письменників, старається опрокинути, або принайменше зменшити. При тому автор все цитує погляди підсовєтських дослідників так, якби висловлював свої власні, не лише не заперечуючи їх ніколи, але навіть не забираючи відносно них ніякого, хочби найменш критичного становища. Звичайно, дослідник з таким поважним стажем наукової праці як М. Думка, прекрасно знає методологічні основи наукової праці, але для певности краще заховатись за признаними авторитетами совєтської науки (хоча й вони є на терені СССР проблематичної вартости, що потверджує історія Марра й багатьох інших «непомильних» дослідників, розвінчаних згодом протягом

нераз кількох днів і зліквідованих!), чим висловлювати власні погляди, які завтра можуть показатися «ухилами».

В сьомому розділі йде мова про хірургію у скитів. Автор зупиняється на згаданій вище Куль-Обській вазі, де є зображення скитів а, іменно як скит-воїн перев'язує ногу другому, та інша сцена, як скит-воїн вириває зуба свойому товаришеві. Тут автор висловлює багато здогадів і гіпотез (знову без доказового матеріялу!) відносно техніки скитської в ідеалізаційному змислі, допускаючи навіть, приміром, трепанацію передусім при головних болях.

У восьмому розділі говориться про бальзамування і муміфікацію померших. Автор присвячує багато уваги питанні бальзамування й муміфікації у єгиптян та переходить згодом до реляції Геродота в 4 книзі його Історії про бальзамування померших скитів, переводячи порівнання між єгипетським і скитським бальзамуванням. Згадуючи про скитські набіги на передню Азію та досягнення кордонів Єгипту, автор висловлює здогад, що скити мали нагоду придивитися також і до єгипетського бальзамування.

В дев'ятому розділі мова про скитських лікарів та скитські медичні школи. Автор відрізняє скитських ворожбитів, яких він називає повними неуками в медичній справі, та лікарів і бальзамувальників. Свій погляд про існування скитсіких лікарів базує автор на деякому, здебільша мітологічному, матеріялові, бо ж, як він каже, мусіли існувати лікарі не лише при царських сім'ях, багатій верхівці, але навіть і в народі, не говорячи вже про армію. Таке ім'я як Токсаріс — великий скитський мудрець, закрите серпанком античних мітів — це, мовляв, реальна постать лікаря скитського походження. Другою постаттю є Анахарсіс — скитський царевич, великий мудрець, який мав зв'язки з єгипетськими мудрецями — жрецями, від яких засвоїв засоби лікування єгипетської медицини. Знахорка й чародійка Медея, яка виступає в античних мітах і перенесена мітологією з Кольхиди на землі північного Причорноморя, — це також мітичний реманент існування у скитів лікарів, крім історичних уже постатей, — лікарів як приміром Орібазій — малоазійський грек з походження (326-403 нашої ери). Культ Аполлона — лікаря у грецьких колоніях на північному побережжі Понту також свідчить, як каже автор, про лікарські школи при храмах згаданого культу.

Вкінці праці подана література предмету на 9 сторінках, при чому 8 сторінок займає бібліографічний показчик головно московських праць і рідко українських, а одна остання сторінка — західньо-европейських, включно з виданнями античних письменників.

Праця цінна тим, що автор докопався до глибин античних джерел, витягаючи з них досить багато нераз таки дрібних відомостей, що мають безпосередній, або посередній зв'язок з порушеною ним темою, отже, в аспекті історії медицини й фармації. Але з другого боку праця демонструє ясно, що автор мусів по неволі йти по лінії того курсу, який є накреслений з гори вирішальними чинниками советської політики, між іншим, і на відтинку історичної науки. Надмірне ідеалізування скитів, називання їх «праслов'янським населенням» (стор. 24) тоді, коли скити як кочовики — завойовники були досить тонкою панівною верхівкою (про що говорить сам Геродот 4:81), та змішування згадуваних Геродотом «скитів-хліборобів», тобто автохтонного хліборобського населення античної України, якому скити накинули свою панівну назву, з дійсними скитами — це поважний недолік праці, незалежний зрештою, від самого автора, скованого поглядами

офіційного курсу совєтської історичної науки та т. зв. совєтського патріотизму. Крім того, занечищена багатьома москалізмами українська мова обговорюваної публікації, свідчить недвозначно про те, яку мовну політику переводить насильно в Україні червона Москва.

Олександер Домбровський

Ольга Войценко, *Літопис українського життя в Канаді.* Доба росту й диференціяції: Роки 1925—1929. Вінніпеґ: Видавнича Спілка Тризуб, 1965. Том III, 307 стор.

Українська історіографія збагатилася черговою цінною працею члена-кореспондента УВАН, Ольги Войценко, третім томом «Літопису Українського життя в Канаді», що охоплює роки 1925-1929 і базується, як і попередні томи, на вміло підібраних витягах з тижневика «Український Голос».

Матеріяли, що становлять основу Літопису, підібрані фахово, з наміром представити якнайвірніше події того часу, з точними датами і цитатами. Як видно. авторка намагалася, щоб матеріял був по можливості об'єктивний та безсторонній. Це не легке завдання. Коли хто мав нагоду студіювати річники «Українського Голосу» чи інших часописів у перших десятиліттях їхнього існування, той мусів звернути увагу на гострі конфлікти на релігійному і політичному тлі, що в той час заповнювали сторінки української преси. Авторка зовсім правильно зосереджує свою головну увагу не на конфліктах, але на подіях загальної ваги, які можуть служити джерельним матеріялом для історика. У виборі матеріялів вона старається оминати переказів «з другої руки», які часто, навіть у загально принятих сучасних джерельних матеріялах, можуть різнитися з дійсними фактами. Для прикладу: історики зовсім оправдано уважають книжку д-ра Осипа Олеськова «О Еміґрації» (1895) першо-джерельним матеріялом. Факти, які наводить сам др. Олеськів, надаються до цитатів, але там, де він переказує те, про що «Дорундяк пише», там трапляються неточності. Дорундяк каже, що Павло Шимко приїхав до Канади «в 1891 р. з женою і двома братьями жени», тимчасом з архівним документів довідуємося, що Павло Шимко прибув до Канади не 1891 року, але 16-го квітня 1892-го року. Твердження з «другої руки» слід завжди перевірювати. Тому збірник сучасних фактів, такий як Літопис, для історика має особливу вагу, стає наче б підручною книгою ,на яку можна покликатися. Як зачуваємо, авторка збирається впорядкувати теж один том Літопису в англійській мові. Цей задум треба вітати, бо він дасть ширшому канадійському загалові, як теж англомовній третій і четвертій українській ґенерації, можливість докладніше довідатися про життя-буття української спільноти в роках її розвитку в Канаді.

В кінці варто сказати хоч декілька слів і про саму авторку. Вона заслуговує на ширшу біографічну розвідку, але це вже не входить у рямці рецензії.

Ольга Войценко народилась в Канаді, є членом-кореспондентом УВАН та сталим членом у проводі жіночих організацій в Канаді, і то не тільки українських, але й також загальноканадійських, як Вінніпезький Канадійський Жіночий Пресовий Клюб, Канадійська Жіноча Рада, тощо. З їх рамени бере вона участь у міжнародних конференціях і з'їздах. Визначна журналістка і авторка наукових статтей, розвідок і праць, друкованих

українською і англійською мовами. За працю на громадському і науковому полі столичне місто Манітоби, Вінніпеґ, відзначило Ольгу Войценко почесною грамотою.

В. Ю. Кисілевський

A Ukrainian in Parlament — Memoirs of Michael Luchkovich. Edited by John Gregorovich. Toronto: Ukrainian Canadian Research Foundation, 1965. Pp. 128.

Англійське видання споминів Михайла Лучковича це скорочена редакція його споминів, що друкувалася свого часу українською мовою в едмонтонських «Українських Вістях», а в англійській мові — в торонтонському «Світлі». Видання споминів спонзорувала Українська Канадійська Дослідна Фундація як чергову студію із Серії «Століття Канади». До споминів додано документальну частину у формі залучників, що займають 42 сторінки дрібного друку і відносяться головно до посольської діяльности Михайла Лучковича, його парляментарні промови, тощо.

Спомини писані незвичайно цікаво і живо, бо Лучкович не тільки здібний промовець, але й талановито володіє пером. Мають спомини вісім розділів. Кожний розділ охоплює певний час, але всі творять гармонійну цілість. Здається, що до найкращих розділів належать розділи п'ятий і шостий.

П'ятий розділ — «Парлямент» — подає одну із найбільш знаменитих промов Лучковича в федеральному парляменті, його відповідь анґліканському епископові Ллойдові на його напад на «небажаних, часником вонючих» іміґрантів з центральної Европи. Повний зміст цеї промови, виголошеної 28-го травня 1929 р., поданий в додатку «А». Ця промова викликала у той час широкий і прихильний відгомін у всій англо-мовній пресі.

У шостому розділі — «Европа», — є опис одної незвичайної події. Посол канадійського парляменту, Михайло Лучкович, був в 1931 р. єдиним офіційним делеґатом парляментів усіх британських доміній і самої Великої Британії на міжнародній Між-Парляментарній Конференції, що відбулася в Букарешті. Конференція проходила саме у той час, коли в Англії розв'язано парлямент і не можна було вислати делеґатів, а з Канади, Австралії, Нової Зеляндії і Південної Африки тільки один Лучкович находився в Европі. Йому і доручено заступати на Конференції парляментаристів усіх британських домініх і Великої Британії. На здивування усіх, включно до румунського короля — українець заступав Британську Імперію.

Останній розділ — це рефлексії цілого життя — від хлоп'ячих літ майнерського помішника в Шамокин, до пшеничних ланів Алберти, шкільної лавки, учительського звання, врешті до парляменту, а вкінці до пера.

Спомини освітлюють нову сторінку українського життя в Канаді, мало відому широкому загалові. Хоч вони і видані у скороченому виді, але зредаговані вмілою рукою фахівця-науковця, Івана Григоровича, творять цілість і точно придержуються оригіналу, місцями може навіть за точно, залишаючи деякі неточності оригіналу. В другому виданні слід би ці неточності виправити. Маю на думці в першу чергу доповнення (або виправлення) хресних імен згадуваних осіб. Приміром, подання імен сена-

тора Маєра-Михальського (ст. 39), інженера Радзієвського (ст. 41) і десятка других. Посол Мілена, не Амелія Рудницька, «артист Липецький», а не «артист Липинський», тощо.

У передмові чи в додатках було б корисним подати докладнішу біографію автора, як першого посла українського роду до федерального парляменту в Оттаві, першого посла родженого на американському континенті, одного з перших абсольвентів університету в Канаді, одного з перших учителів, автора перекладу на англійську мову «Синів Землі» і других праць.

До кінцевого списку назв треба додати не менш важливий показчик імен (справлених), щоб читач міг мати перегляд згадуваних у праці осіб.

Для канадійського історика спомини Лучковича будуть важливим джерельним матеріялом до пізнання розвитку української етнічної спільноти в Канаді.

Українській Канадійській Дослідній Фундації належиться признання за видання споминів Михайла Лучковича, які, без сумніву матимуть великий і корисний вплив на формування світогляду третьої й четвертої ґенерації канадійців українського роду, які, хоч і втратили знання української мови, задержали почуття походження і приналежности до української спільноти.

В. Ю. Кисілевський

Любомир Винар

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПРО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Вступ

Зложити повний список праць про М. Грушевського це надзвичайно трудне завдання. Журнальні і газетні статті, присвячені його життю і творчості, появилися в численних українських і чужоземних періодиках, які в багатьох випадках являються сьогодні бібліографічною рідкістю. Це саме можна сказати про рецензії на праці М. Грушевського.

Зокрема важко зареєструвати статті в совєтських періодиках із 1930-их і 40-их років, у яких у викривленому зеркалі аналізовано працю і діяльність українського найвизначнішого історика. Саме тому наша бібліографія *не є повна* і охоплює головно журнальні статті, а також інші видання. Рецензії на праці М. Грушевського не включуємо, бажаючи в майбутньому присвятити їм окрему бібліографію. Тут рівнож реєструємо важливіші загальні мемуарні твори, в яких дуже часто знаходимо деякий біографічний матеріял, як також деякі важливіші монографічні праці, що посередньо відносяться до діяльности М. Грушевського.

Наша бібліографія складається з двох основних частин: 1. Бібліографія бібліографій творів М. Грушевського і 2. Бібліографія праць про М. Грушевського. Обидві частини уложені в поазбучному порядку. Беручи під увагу нашу неможливість опрацювати повний бібліографічний реєстр праць про М. Грушевського, в міру можливостей і доповнень, ми будемо періодично містити в журналі продовження цієї бібліографії. В деяких випадках бібліографічний опис поодиноких позицій не буде повний, з огляду на неможливість безпосередньо перевірити дані видання.

I. Бібліографія бібліографій.

Балика, Д. А. і інші: «Матеріяли до бібліографії друкованих праць Академіка Грушевського за 1905-1928 рр.», *Ювілейний Збірник на пошану Академіка Михайла С. Грушевського,* т. III., Київ: Всеукраїнська Академія Наук, 1929. 104 стор.

Крім Д. Балики впорядчиками бібліографії були: О. Карпінська, Н. Козель, Н. Ципкина і В. Дорошенко. Бібліографія являється продовженням бібліографії творів Грушевського Івана Єм. Левицького з 1905 року. Підчас збирання бібліографії впорядчики використали книжні фонди Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН, а також приватні бібліотеки в Києві. Бібліографія охоплює книжки, статті, замітки, красне письменство і рецензії.

Bidlo Jaroslav: *Michal Hruševskyj.* Praha: Nákladem České Akademie Věd a Uměni, 1953. 43 pag. (Бібліографія стор. 37-43).

Один розділ праці проф. Бідла присвячений вибраній бібліографії праць М. Грушевського.

British Museum. Department of Printed Books: *General Catalogue of Printed Books* London, 1959-1965. Vol. 108, col. 144-148.

Реєстр праць М. Грушевського, що зберігаються в колекції Брітійського музею.

Винар Любомир: «Потрібна бібліографія творів Михайла Грушевського», *Сучасність*, ч. 7 1966.

Бібліографічна стаття із описово-критичним розглядом поодиноких бібліографій творів М. Грушевського.

Винар Любомир: «Бібліографія праць про Михайла Грушевського», *Український Історик*, ч. 1-2 (9-10), 1966.

Gregorovich Andrew: „Selected Bibliography", Michael Hrushevsky, The *Traditional Scheme of „Russian" History and the Problem of a Rational Organization of the History of the East Slavs*. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1966, pp. 17-24.

Вибрана бібліографія праць М. Грушевського і про нього.

Doroshenko Dmytro: *A Survey of Ukrainian Historiography*. New York, 1957. pp. 285-286.

Короткий перегляд історіографічних статтей, присвячених життю і творчості М. Грушевського. Доповнив цю бібліографію проф. О. Оглоблин.

История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография. М. В. Нечкина, отв. ред. Москва: Изд. «Наука», 1965. стор. 438-439.

Коротка бібліографія праць про М. Грушевського. Компілятори не узглянили важливіших статтей, обмежуючися лише описом 13 окремих бібліографічних позицій.

Каталог Видань Української Академії Наук 1918—1930. Приготовив і видав Дмитро М. Штогрин, Чікаґо: Товариство Українських Бібліотекарів Америки, 1966. стор. 284 + 74.

Офсетовий передрук *Систематичного Каталогу Видань Всеукраїнської Академії Наук 1918—1929* (Київ, 1930) і *Додатку* до Каталогу за 1930 рік (Київ, 1931). Всі видання М. Грушевського, що появилися під фірмою Академії Наук, є подані в задовільній бібліографічній формі. Дуже важливий довідник до наукової праці М. Грушевського в 1924—1930 pp.

Левицький Іван Е.: «Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського», *Науковий Збірник присвячений Михайлови Грушевському*, Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1906. 64 стор. Бібліографія охоплює усі праці М. Грушевського в роках 1885—1904. Подано повний бібліографічний опис друкованих творів. Продовження слідує в київській бібліографії Балики з 1929 року.

New York. Public Library. Slavonic Div.: *Dictionary Catalog of the Collection*, Boston: G. K. Hall, 1959. Vol. 9. pp. 8312—8314.

Реєстр праць М. Грушевського, що зберігаються в збірці Нью-Йоркської Публичної бібліотеки.

Полонська-Василенко Н.: «Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків», *Записки НТШ*, т. 173, Чікаґо, 1962, стор. 78—30. Вибрана бібліографія праць М. Грушевського доведена до 1934 року.

Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії Наук 1918—1929. Київ, 1930. 284 стор. (Гляди: *Каталог Видань Української Академії Наук*. Каталог склали М. М. Іванченко і Я. Стешенко).

Систематичний каталог Всеукраїнської Академії Наук за 1930 рік. Додаток I. Київ, 1931. 74 стор. (Гляди: *Каталог Видань Української Академії Наук).* Бібліографію склав Микола Сагарда.

«Список значительних учених трудов проф. М. С. Грушевского», *Записки об ученых трудах дейст. членов Акад. Наук. СССР по Отд. гуманитарних наук изб. 12 янв. и 13 февр. 1929 г.* Прилож. к *Изв. Акад. Наук* за 1928 г., стор. 27—38.

Черкаський Т.: «Бібліографія» в Михайло Грушевський, *Під зорями* Київ: Коопер. Вид. «Рух», 1929. стор. 574—578.
Список охоплює лише літературні твори М. Грушевського. Бібліографічний опис неповний.

II. Бібліографія праць про М. Грушевського

Андрусяк Микола: «Михайло Грушевський», *Свобода,* 24 листопада 1954.

Андрусяк Микола: «Ідеї Михайла Грушевського», *Свобода,* чч. 301—303, 1954.

Багалій Дмитро І.: «Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії» (історично-критичний нарис), *Червоний Шлях,* ч. 1. 1927, стор. 160—217.

Багалій Д. І.: *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті.* т. I. Київ: Українська Академія Наук, Збірник ч. 72, 1928. стор. 73—89.

Bidlo Jaroslav: *Michal Hruševs'kyj.* V Praze, Nákladem České akademie věd a umeni, 1935. 43 p.

Білас Лев: «Криза нашого образу історії. II. Михайло Грушевський», *Українська Літературна Газета,* Рік III. ч. 10 (28) 1957, стор. 1, 8.

Bilas Lev: „Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzung der geschichtlichen und politischen Konzeption M. Hrusevskyjs“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* H. 3. 1956, pp. 269—292.

Borschak Elie: „Mikhailo Hrusevskij (1886—1934)“, *Le Monde Slave,* vol. 12. No. 1—2. 1935, pp. 12—35.

Борщак Ілько: «Михайло Грушевський», *Соборна Україна,* квітень 1947, стор. 33—36.

Борщак Ілько: «Україна в Парижі», *Україна,* ч. 7. 1952, стор. 496—501.

Бочковський О. І.: «М. Грушевський, як соціолог», *Вісті УТГІ,* 1935.

Василенко Н.: «Проф. М. С. Грушевський как историк», *Украинская Жизнь,* ч. 12. 1916.

Vernadsky George· „Preface“, *A History of Ukraine,* by M. Hrushevsky. New Haven: Yale University Press, 1948, pp. V—XIV.

Винар Любомир: «Історичні праці Івана Франка», *Збірник Літературної Газети 1956,* Мюнхен, 1956. стор. 48—63.
— «Ювілейний рік Михайла Грушевського», *Свобода,* ч. 23., 4. лютого, 1966.
— «Ювілей М. Грушевського і Українське Історичне Товариство», *Свобода,* ч. 55., 24. березня 1966.
— «Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського» (Джерела до біографії; ранній період: дитинство і юнацький вік М. Грушевського; київський період: університетські роки М. Грушевського). *Український Історик,* ч. 1—2 (9—10). 1966.

Витанович Ілля: «Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського», *Український Історик,* ч. 1—2 (9—10) 1966.

Вісник Союза Визволення України (Відень). Рік III., ч. 67. 1916. (Число присвячене 50 літтю життя М. Грушевського).

Гарасимчук Василь: «Михайло Грушевський, як історіограф України», *Записки НТШ*, т. 133. 1922, стор. 1—26.

Гаркуша Д.: «Професор Михайло Грушевський», *Розвага* (Львів), ч. 44. 1916.

Гермайзе Осип: «Ювілей української науки (Сорок років діяльности акад. М. С. Грушевського)», *Життя і Революція*, ч. 30. 1926, стор. 93—99.

Глушко С. В.: «Розроблення української історії в установах ВУАН», *Пролетарська Правда*, ч. 51. 1957.

Горбатюк В. Т.: «М. Грушевський та його так звана школа. (Історіографічні замітки)», *Наукові Записки Львівського Університету*, т. 1. вип. 1. 1946, стор. 3—39.

Hoetzsch Otto: „Michael Hruševs'kyj". *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, Bd. 9. Berlin 1935, pp. 161—164.

Добровольський Володимир: «Київщина та Київ в працях М. С. Грушевського», *Ювілейний Збірник на пошану Акад. М. С. Грушевського*, т. І. Київ: Українська Академія Наук, 1928. стор. 410—427.

Dombrovs'kyj Oleksander: „Bereicherung der Forschungen über Frühgeschichte der Ukraine durch Mychailo Serhijovyč Hruševs'kyj". *Наукові Записки Українського Вільного Університету*, ч. 3. 1959, стор. 49—56.

Домбровський Олександер: «Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1—2 (9—10) 1966.

Дорошенко Володимир: *Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові*, Київ, 1913.

— «Історія України проф. М. Грушевського». *Вістник Союза Визволення України*, ч. 67. 1916, стор. 781—783.

— *Огнище Української Науки. Наукове Товариство імени Т. Шевченка*. Ньо-Йорк, 1951. стор. 26—37.

— «Перший президент відновленої української держави», *Овид*, ч. 1 (78), ч. 2—3 (79—80), 1957.

— «Заслуги М. Грушевського для української культури», *Овид*, ч. 5 (82) 1957, стор. 18—22.

— «М. Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист», *Овид*, ч. 6 (83), стор. 15—19, ч. 10 (87), стор. 23—26, ч. 11 (88), стор. 18—19, 1957.

— «Життя і діяльність Михайла Грушевського», в Михайло С. Грушевський, *Вибрані Праці*, Ньо-Йорк: Гол. Управа ОУРДП в США, 1960, стор. 11—30.

— *Іван Франко і Михайло Грушевський*, Мюнхен, 1962. 37 стор. (відбитка з журналу *Сучасність*, чч. 1—2, 1962).

Дорошенко Дмитро: *Мої спомини про недавне минуле (1914—1918)*, част. І. Львів: «Червона Калина», 1923. 131 стор., част. II. Львів, 1923. 96 стор.

— *Історія України 1917—1923 рр. Доба Центральної Ради*, т. І, Ужгород, 1932.

— *Мої спомини про давне минуле, (1901—1914 роки)*, Вінніпеґ, Тризуб, 1949, 167 стор.

Doroshenko Dmytro: A Survey of Ukrainian Historiography, New York: Ukrainian Akademy of Arts and Sciences in the U.S., 1957, pp. 248—286.

Дубровський Василь: «М. С. Грушевський в Чернігові», *Календар Альманах «Відродження»,* Буенос Айрес, 1961, стор. 99—119.
— «Великий патріот», *На Чужині,* ч. 1/28, 1947.

Єфремов Сергій: «На стражѣ національного достоинства», *Украинская Жизнь,* ч. 12. 1916.
— «М. Грушевський», *Історія українського письменства,* т. II. Київ-Ляйпціґ, 1919, стор. 236—245.

Ждан Михайло: «Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі Історії України-Руси М. Грушевського», *Український Історик,* ч. 1—2 (9—10) 1966.

Касименко О. К.: «Грушевський, Михайло Сергійович», *Українська Радянська Енциклопедія,* т. 3, Київ, 1960, стор. 509—510.

Климкевич Роман О.: «Діяльність М. Грушевського в царині українінської геральдики і сфрагістики», *Український Історик,* ч. 1—2 (9—10), 1966.

Ковалевський Микола: *При джерелах боротьби,* Іннсбрук, 1960.

Ковалів П.: «М. Грушевський і українська мова», *Україна* (Париж), ч. 3. 1950, стор. 150—155.

Кордуба М.: «Грушевський про „нашу політику"», *Вістник СВУ,* ч. 127. 1916, стор. 786—788.
— «Приїзд проф. Грушевського до Львова», *Вістник СВУ,* ч. 128. 1916, стор. 795—796.

Korduba Miron: Michael Hruševs'kyj als Forscher und als Organisator der wissenschaftlichen Arbeit". *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte.* Bd. 9, Berlin 1935. pp. 164—173.
— „Der Ukraine Niedergang und Aufschwung". *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte.* Bd. 6. Berlin 1932, pp. 36—60, 193—230, 358—385.

Костюк Григорій: «Останні дні життя академіка М. Грушевського», *Український Збірник* (Мюнхен), кн. 1. 1954, стор. 83—94.

Кох Ганс: «Пам'яті Михайла Грушевського», *Сучасна Україна,* ч. 7/84, 8/85. 1954.

Koch Hans: „Dem Andenken Mychajlo Hruševskyj's gewidmet", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven.* (Breslau) 1935. N. F. Bd. 11. H. 1, pp. 11—53.

Кравченко І.: «Фашистські концепції Грушевського і його школа в українській історіографії», *Записки Істор.-археолог. Інституту* (Київ: ВУАН), ч. 1. 1934.

Крип'якевич Іван: *Михайло Грушевський: життя і діяльність,* Львів, «Просвіта», 1935, 63 стор.

Крупницький Борис: «Українська історична наука в НТШ на чолі з М. Грушевським», *Українські Вісті* (Новий Ульм), чч. 48, 49, 50, 1950.
— *Українська історична наука під советами,* Мюнхен: Інститут для Вивчення СССР, 1957. стор. 5—12, 27—30.
— «М. Грушевський і його історична праця», *Історія України Руси* М. Грушевського. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954. т. I. стор. 1—29.

Krupnytsky Borys: „Die archäographische Tätigkeit M. Hruševs'kyj's", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven.* Breslau 1935. N. F. Fd. 11, H. 4, pp. 610—621.
— „M. Hruschewskyj als Wissenschaftler", *Beiträge zur Ukrainekunde des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts",* (Berlin). Heft 3. 1935, pp. 14—28.
— „Die Ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921—1941",

Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas. V. 6. 214. 1941. pp. 125—121.
— „Critique from the Ukrainian point of view of the traditional division into periods of Russian history", *The Ukrainian review.* London, December 1954. Vol. 1, No. 1. p. 5—12.

Kuzela Zeno: „M. Hruschewskyj und seine Tätigkeit in den westukrainischen Ländern", *Beiträge zur Ukrainekunde.* (Berlin) H. 3, 1935, pp. 29—37.

Кузів В.: «М. Грушевський а Євангельська справа», *Віра і Наука* (Коломия) ч. 8—9. 1935, стор. 2—4.

— «Михайло Грушевський а Євангельська Церква», *Всеукраїнський Громадський Релігійний Збірник* (Майнц-Кастель) кн. 2. 1948.
— «Моя подорож до Києва. Спомини». *Канадійський Ранок* (Вінніпеґ) чч. 725—730, 1951.

Лавріненко Юрій: «Михайло Грушевський», *Розстріляне Відродження,* Париж: Інститут Літерацкі, 1959, стор. 907—919.

Лакиза І.: «Михайло Сергієвич Грушевський» — з нагоди 60-их роковин народження та 40-их народин наукової діяльности», *Життя і Революція,* ч. 30. 1926, стор. 99—105.

Лотоцький О.: «На відїзді», *Нова Громада* (Київ), кн. 7. 1906, стор. 23—25.
— *Сторінки Минулого,* част. I—III., Варшава: Український Науковий Інститут, 1932—1934.

Мартос Борис: «М. С. Грушевський, яким я його знав», *Український Історик.* ч. 1—2 (9—10), 1966.

Mačurek Josef: *Dějepisectví evropského východu,* Praha: Historický Klub, 1945, 349 p.

Mazour Anatole G.: *Modern Russian Historiography.* Princeton: Van Nostrand, 1958. pp. 158—163.

Mazon Andre: „Michailo Hruševskij", *Revue des études slaves,* t. XV. 1935, pp. 185—187.

Міяковський Володимир: «До біографії М. Грушевського», Краківські Вісті, ч. 69 (1102), ч. 70 (1103), 1944.

Мухін М.: «Проф. М. Грушевський (1866—1934)», *Вістник* (Львів). Рік вид. 4. ч. 2. стор. 102—115, ч. 3., стор. 194—202, ч. 4., стор. 268—277., 1936.

Оглоблин Олександер: «Михайло Грушевський», *Український Вісник* (Берлін), чч. 31—33 (155—157), 1944.

— «Михайло Грушевський. (З нагоди 50-річчя Історії України-Руси)», *Українська Трибуна* (Мюнхен), ч. 21 (143), 1948.

— «Михайло Грушевський і українське національне відродження», *Український Історик,* ч. 2—3. 1964. стор. 1—6.

— «Михайло Сергієвич Грушевський (1866—1934)», *Український Історик,* ч. 1—2 (9—10), 1966.

— «Грушевський Михайло», *Енциклопедія Українознавства* (Словникова частина), т. 2. 1955, стор. 453—455.

Ohloblyn Olexander: *Ukrainian Historiography. 1917—1956.* New York. Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1957. pp. 307—313.

Окинишевич Лев: «Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського», *Україна,* кн. 1—2, 1932.

Остапович Михайло: *Президент: життя і діяльність Михайла Грушевського,* Львів, Самоосвіта, 1937. 62 стор. (Перевидано в Канаді в 1966 р.).

Онацький Євген: «Грушевський Михайло», *Українська Мала Енциклопедія,* Буенос Айрес, 1957, стор. 285—286.

Palme Anton: „M. Hruschewskyj als Persönlichkeit", *Beiträge zur Ukrainekunde* (Berlin), Heft 3, 1935.

Pelenski Jaroslaw.: *Der ukrainische Nationalgedanke im Lichte der Werke M. Hrusevskyjs und V. Lipinski,* Muenchen: Muenchen Universität, 1957. (Dissertation; неопублікована дисертація).

Піґідо Федір: «Михайло Грушевський та його «історичні установи», *Україна під большевицькою окупацією,* Мюнхен: Інститут для Вивчення СССР, 1956, стор. 38—45.

Полонська-Василенко Наталія: «М. П. Василенко і ВУАН», *Україна* (Париж), ч. 5, 1951, стор. 337—345.

— «З моїх спогадів про М. Грушевського (Процес СВУ, Смерть і похорон М. Грушевського)», *Україна,* ч. 9, 1953, стор. 744—747.

— *Українська Академія Наук* (Нарис історії), част. I—II, Мюнхен: Інститут для Вивчення Істор. СССР, 1955—1958.

— «Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських», *Наше Життя,* ч. 4. 1956, стор. 9—10.

— «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків», *Записки НТШ,* т. 173. 1962, стор. 7—110.

— *Дві концепції історії України і Росії,* Мюнхен: УВУ, 1964. 52 стор.

«Промова наркома освіти УССР акад. В. П. Затонського на похоронах акад. М. С. Грушевського», *Вісті Всеукраїнської Академії Наук,* ч. 6—7, 1934.

Рахманний Роман: «Будівничий першої Української Народньої Республики», *Сучасність* (Мюнхен). Ч. 1, (61), 1966, стор. 59—86.

Романовський Володимир: «Сторінка з недавнього минулого», *Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського,* т. I., Київ: Українська Академія Наук, 1928, стор. 428—430.

Рубач М. А.: «Грушевський, Михаил Сергеевич», *Советская Историческая Енциклопедия,* т. 4. Москва, 1963. стор. 857—859.

Simpson G. W.: „Hrushevsky: A Historian of Ukraine", *The Ukrainian Quarterly* (New York), Vol. I. 1944, pp. 132—139.

Сіропалко Ст.: «Відновлена «Україна» та її виступ проти акад. М. Грушевського», *Тризуб* (Париж), ч. 8 (366), 1933, стор. 3—6.

Stachiw Matthew: „A Scientist and Social Leader as a President of State", *The Ukrainian Quarterly,* vol. 13. 1957, pp. 329-336.

Стахів М.: «Чому М. Грушевський в 1924 році повернувся до Киева», *Народня Воля,* чч. 2-24, 1965.

(Степанишин О.) О. М.: Останні роки життя Михайла Грушевського», *Наші Дні* (Львів), ч. 3. 1943.

Тищенко Юрій.: «Велетень української науки (уривок зі спогадів про М. С. Грушевського)», *Україна* (Париж), ч. 2. 1949, стор. 78—84.

— «Київ. (Уривок з споминів)», *Літературно Науковий Збірник* (Ганновер) 1946, стор. 45-77.

Украинская Жизнь (Москва), ч. 12. 1916, (ціле число присвячене М. Грушевському).

Ukrainisches Wissenschaftlaches Institut, (Berlin), *Prof. Michael Hruschewskyj: sein Leben und sein Wirken (1866—1934).* Berlin, 1935. 48 p. (Beiträge zur Ukrainekunde, Heft 3).

Зміст: M. Hruschewskyj als Persönlichkeit, von Anton Palme. — M. Hruschewskyj als Wissenschaftler, von Borys Krupnyckyj. — M. Hruschewskyj und seine Tätigkeit in den westukrainischen Ländern, von Zeno Kuziela. — Anhang: Das übliche Schema der „russischen" Geschichte ... von M. Hruschewskyj.

Fedoronczuk W.: „La soppressione e fisica di Michajlo Hruschevskyj", L'Osservatore Romano, N. 86, 1966.

— „Mychajlo Hruschevskyi: Padre della storia Ucraina", L'Osservatore Romano, N. 81, 1966.

Франко Іван: *Причинки до Історії України-Руси. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського,* част. I. Львів, 1912.

Франко-Ключко Анна: *Іван Франко і його родина. Спомини.* Торонто: Ліґа Визволення України, 1956. 131 стор.

Чижевський Дмитро: «Грушевський, як історик літератури», *Історія Української Літератури* М. Грушевського, т. 1, Нью Йорк: Книгоспілка, 1959, стор. 1-10.

Czubatyj Mykola: „The Problems of Ukrainian Historiography", *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America,* Vol. 2. No. 1, pp. 339—353.

Чубатий Микола: «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй», *ЗНТШ,* т. 178, 1964.

Шаповал Микита.: *Щоденник,* тт. I, II, Нью Йорк: Громада ім. М. Шаповала, 1958.

Шульгін О.: „Mykhailo Hrushevsky (1866—1934)", *Slavonic and East European Review* (London) vol. 14. 1935, pp. 176-181.

— „Michel Hrouchevski et sa conception de l'historie de l'Est European", *Cours d'histoire de l'Ukraine,* par M. Hruchevsky. Paris: Première Imprimerie Ukrainienne en France. 1959. 241 p.

Ювілей академика М. С. Грушевського. 1866-1926. Київ, 1927.

Ювілей академіка М. С. Грушевського 1886—1926. Михайло Грушевський, *Вибрані Праці.* Зібрав і упорядкував матеріяли Микола Галій. Нью Йорк: Головна Управа ОУРДП в США, 1960, стор. 213-250.

Хроніка

ВИДАВНИЦТВА І ВИДАННЯ

В серії «Історичної студії» Українського Історичного Товариства видано працю проф. О. Оглоблина *Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська Угода 1654 р.* (Мюнхен, 1966, ч. 2) і працю проф. Л. Винара *Огляд історичної літератури про початки козаччини* (Мюнхен, 1966, ч. 3). Історичне Товариство рівнож заплянувало видати *Бібліографію творів Михайла Грушевського* і монографію про його життя і творчість.

• Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство видало І-ий том *Наукового Збірника УГГТ* (Мюнхен, 1966). На зміст цього видання складаються праці: Любомир Винар — «Питання походження полковника Максима Кривоноса», о. Іриней Назарко — «Призабутий попередник Шашкевича — о. Юліян Добриловський, ЧСВВ, 1760-1825», Роман Климкевич — «Проблеми українських гербознавців у сучасності», Володимир Державин — «Українська монографія про релігію Мітри», В'ячеслав Сенютович-Бережний — «Козацькі нобілітації», Дмитро Оглоблин — «Олександер Степанович Лашкевич (1842-1889), Редактор-видавець «Кіевской Старины», Володимир Трембіцький — «Український національний і державний герб від 1917 р.», Лев Биковський — «Україніка в московській генеалогії на еміграції». Крім того в Збірнику поміщено архівні матеріяли, огляди-рецензії і хроніку УГГТ.

• Заходами Петра Трильовського вийшла *Пропам'ятна Книга «Січей»* (Едмонтон, 1965, стор. 432). Книга присвячена діяльності пожарно-гімнастичного товариства «Січ», зорганізованого на початку XX стол. в Галичині, відомим суспільно-політичним діячем д-ром Кирилом Трильовським — «батьком Січей». На базі українських «Січей» постали формації Українських Січових Стрільців. Зміст Збірника становлять статті і спомини різних авторів. На вирізнення заслуговують спогади Кирила Трильовського «З мого життя» (стор. 13-77), в яких знаходимо чимало важливого історичного матеріялу.

• За редакцією Дмитра Штогрина вийшов в серії Слов'янських Бібліографічних Матеріялів *Каталог видань Української Академії Наук, 1918-1930*. Каталог містить бібліографічний опис 1058 монографій, серійних і періодичних видань, з поданням 8476 праць. Необхідне видання для дослідників української історії і культури.

• В Бібліотеці Українознавства Наукового Товариства ім. Шевченка появився сьомий том обширної праці д-ра Матвія Стахова *Україна в добі Директорії УНР* (Скрентон, 1966, стор. 432). Праця базована на численних історичних джерелах і літературі.

• В другому числі Українського Історичного Журналу за 1966 рік поміщено нотатку про заплянований біо-бібліографічний словник «Історики Науковці Радянської України». Словник міститиме короткі дані про життя і наукову

творчість українських істориків в СССР. Слід побажати, щоб компілятори того словника позбулися пропагандивно-партійного підходу в оцінках праці поодиноких істориків і намагалися об'єктивно представити життєвий шлях українських істориків.

В цьому самому числі започатковано друкувати «Бібліографію бібліографій з історії Української РСР (1960-1965)» (Складачі О. В. Молодчиков і С. В. Соколовська). Бібліографія подана в доволі хаотичному порядку і включає також загальні совєтські бібліографії. Вона є покажчиком повного занедбання дійсної історичної бібліографії, яка повинна періодично появлятися окремим виданням в Україні.

• В другому числі журналу *История СССР* за 1966 рік появилася стаття М. Ю. Брайчевського «Сохранить памятники истории». Автор на прикладах ілюструє жахливий стан українських матеріяльних пам'ятників в Україні і їхнє нищення совєтською владою. Брайчевський твердить, що на Україні винято з під державної охорони 35% пам'ятників. Треба зазначити, що нищення пам'яток української матеріяльної культури в Україні почалося ще в 1920-их роках, а тепер дальше продовжується на приказ комуністичної партії.

• Заходами Президії Ордену Залізного Хреста перевидається праця О. Доценка *Зимовий похід армії УНР*. В праці численні мапи військових операцій.

• Накладом Видавництва «Гомін України» видано другий том праць Е. Маланюка *Книга Спостережень* (Торонто 1966, стор. 478). Зміст становлять кращі статті автора присвячені українознавчій проблематиці. Зокрема слід відмітити «Нариси з історії нашої культури» (стор. 63-133) і «До проблеми большевизму» (стор. 134-206).

• Під кінець 1965 р. в Канаді появився третій том *Літопису Українського життя в Канаді* (Вінніпеґ, 1965, стор. 310). Цей том охоплює роки 1925-1929. Авторка працює тепер над четвертим томом, що охоплюватиме 1930-1939 рр. і має вийти з нагоди століття Канади в 1967 році.

• У Видавництві «Пролог» вийшла нова збірка творів Василя Симоненка *Беріг Чекань* (Нью Йорк, 1965, 223 стор.). На особливу увагу для дослідників сучасної України заслуговує «Щоденник» поета, в якому знаходимо цінні спостереження про утиски совєтського режиму.

• У Видавництві Київського Університету появилася *Історія Української РСР* (Київ, 1965, стор. 456) за редакцією К. К. Дубини, І. С. Дзюбка і Ф. Є. Лося. Автори праці В. Дядиченко, Ф. Лось і В. Спицький наново переробили совєтську версію історії України, достосовуючи її до нової партійної лінії похрущовського періоду. Історики, по старому, сплатили свою невільничу данину «старшому братові» і комуністичній партії.

• В київському видавництві «Наукова думка» появилися слідуючі замітніші видання: О. П. Лола, *Гайдамацький рух на Україні 20-60 рр. XVIII ст.* (Київ, 1965, стор. 131), Є. М. Скляренко, *Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918-1920)* (Київ, 1965, 216 стор.), *Нарис історії філософії на Україні* (Київ, 1966, стор. 656).

• У мюнхенському видавництві «Дніпрова Хвиля» появилася монографія Олександра Оглоблина *Опанас Лобисевич і початки українського національного відродження* (Мюнхен, 1966).

Це саме видавництво перевидає двотомову працю Дмитра Дорошенка *Нариси Історії України*, варшавське видання з 1932 року.

• В Східньоевропейському Інституті в Мюнхені появилася монографія Ганса Авербаха про заселення південної України в роках 1774-1787. (Hans Auerbach, *Besiedlung der Südukraine in den Jahren 1774-1787*, München, 1965, 136 S.).

• Накладом Українського Євангелицького Об'єднання появилася монографія Лева Биковського *Василь Кузів, його життя і діяльність (1887-1958)* (Торонто 1966). Автор рівнож інтенсивно працює над бібліографією творів Юрія Липи.

• В лютому 1966 року в Інституті історії АН УРСР закінчилося обговорення макета II тому *Історії Української РСР*. Директор Інституту К. К. Дубина в заключному слові підняв питання про «поверховість у викладі матеріялу в окремих параграфах, часті повторення, незадовільну редакційну обробку макета» (УІЖ, ч. 5, 1966, стор. 154).

• Д-р. Любомир Коваль взяв за тему своєї докторської дисертації інтерпретацію творчої спадщини Михайла Тугана Барановського. Його праця *Економічні доктрини Михайла Тугана Барановського* (1965) є першою обширнішою студією з цеї ділянки. Автор підготовляє тепер цю працю до друку.

• Американська Конгресова Бібліотека видала окрему студію про совєтську імперію, про її дискримінаційну політику і зловживання владою (*The Soviet Empire, Library of Congress*, 1965. 197 pp.). В праці багато місця присвячено Україні і її положенні в системі СССР.

•На сторінках папського органу *«Л'Оссерваторе Романо»* з квітня 1966 появилися дві статті д-ра В. Федорончука, присвячені Михайлові Грушевському („Mychajlo Hruscevskyj: Padre della storia Ukraina", No. 81, 1966; „La soppressione ideologica e fisica di Michajlo Hruscevskyj", No. 86, 1966).

ІНСТИТУЦІЇ, З'ЇЗДИ, КОНФЕРЕНЦІЇ

Заходами Українського Історичного Товариства й клітиною УВАН в Дітройті улаштовано 7 травня 1966 року святочний вечір, присвячений 100-літтю народження М. Грушевського. Вечором проводив від групи УВАН інж. Ярослав Зубаль. Доповідь н. т. «Молоді роки Михайла Грушевського» виголосив д-р Л. Винар. Доповідач зупинився над раннім періодом життя Грушевського (дитинство та гімназійний вік) і на основі історичних джерел, літератури і аналізи його перших художніх творів подав ясний образ молодого Грушевського. Другу частину доповіді присвячено студентському періодові життя М. Грушевського. Ці два періоди життя М. Грушевського (до речі, найменше досліджені) являються, на думку доповідача, дуже важливими для зрозуміння і оцінки пізнішої діяльности нашого найвизначнішого історика. Доповідач працює над монографією про життя і творчість М. Грушевського.

В тому ж часі відбулася виставка творів Грушевського та праць про нього. Цю виставку зорганізували Я. Зубаль і Л. Винар за допомогою Українського Національного Архіву-Музею в Дітройті, Бібліотеки Укр. Амер. Осередку, Ар-

хіву Українського Істор. Т-ва і Архіву ред. М. Бажанського.

• Факультет Права і Суспільно-економічних наук Українського Вільного Університету наділив проф. д-ра Олександра Оглоблина, Голову УІТ, дійсного члена НТШ і УВАН, титулом доктора юридичних наук «гоноріс кавза». Проф. Оглоблин є одним із найвидатніших сучасних істориків України. Наданням почесного докторату УВУ гідно відзначив 65-ліття з дня народження і 45-річчя наукової праці Олександра Петровича Оглоблина.

• Верховний Архиєпископ та Кардинал Йосиф Сліпий назначив проф. д-ра Миколу Чубатого Деканом Факультету Права та Суспільних Наук новозаснованого Українського Католицького Університету в Римі. Редакція У. І. щиро ґратулює Деканові, а заразом членові Управи УІТ, з нагоди цього призначення.

• З ХРОНІКИ УВАН:

— 26 лютого, 1966. Пленарна конференція з доповіддю проф. О. Пріцака «Русь, все Русь і руськая земля».

— Першу річницю смерти Левка Чикаленка, ученого і громадсько-політичного діяча і одного з організаторів УВАН, відзначено окремою конференцією УВАН в НЬЮ ЙОРКУ, 5 березня 1966 року. Доповіді виголосили: д-р О. Домбровський — «Участь Л. Чикаленка в праці Секції Античної Історії», Т. Іванівська — «Л. Чикаленко, як Археолог», проф. Б. Мартос — «Політична діяльність Л. Чикаленка», Б. Ржепецький — «Л. Чикаленко та його доба».

— З нагоди 20-річчя УВАН у вільному світі відбулася спільна Шевченківська сесія УВАН КАНАДИ і США, 18 березня 1966 року у Вінніпеґу. Головну доповідь виголосив проф. Д. Горняткевич н. т. «Малярська творчість Т. Шевченка».

— 12 березня відбулася шевченківська конференція УВАН у США. Доповіді виголосили: д-р О. Повстенко — «Межигірський Спас у творчості Шевченка» та проф. В. Міяковський — «Шевченкіяна в Музеї-Архіві УВАН у США».

— 20 березня 1966 відбулася пленарна конференція з доповіддю проф. Ю. Шевельова «Новітня українська літературна мова з типологічного погляду».

— 27 березня 1966 — засідання Комісії для збереження і вивчення спадщини В. Винниченка. Доповіді виголосили: проф. Г. Костюк і інж. К. Туркало.

— 17 квітня 1966 р. — наукове засідання Історичної Секції УВАН з доповідями проф. О. Оглоблина «Іконографія гетьмана Івана Мазепи» і д-ра В. Омельченка «15-тиріччя з дня смерти Д. Дорошенка».

— 30 квітня Пленарна конференція з доповіддю проф. О. Грановського «Вклад українців у життя і культуру США і Канади».

• Наукове Товариство ім. Шевченка і Філологічна Секція влаштували 28 травня в Нью Йорку першу Франківську Наукову Конференцію. Доповіді виголосили: д-р Матвій Стахів — «До суспільно-політичного світогляду і політичної діяльности Івана Франка», д-р П. Ковалів — «Іван Франко і українська літературна мова», д-р В. Лев — «Іван Франко і слов'ян-

ські літератури», д-р К. Менніґ — «Іван Франко — літературознавець, журналіст і вчений», д-р О. Домбровський — «Мойсей» Івана Франка в біблійній символіці», д-р В. Безушко — «Іван Франко — літературний критик», д-р В. Жила — «Франко-ономаст». Опісля зачитано надіслані доповіді, з яких відмітимо доповідь д-р М. Андрусяка — «Іван Франко та історичні концепції М. Грушевського». Всі виголошені доповіді вийдуть друком в окремому Франківському Збірнику.

• В березні цього року відбулися звичайні річні збори професорів Українського Вільного Університету в Мюнхені. Після звітів і дискусій вибрано Ректором УВУ проф. д-ра В. Орелецького, Проректором — проф. д-ра Юрія Бойка, Деканом Філософічного Факультету — проф. д-ра Наталію Полонську-Василенко, Деканом Правничого і суспільно-економічного факультету — проф. д-ра Г. Горна.

• На звичайних професорських зборах Українського Технічно-Господарського Інституту, Ректором УТГІ вибрано проф .д-ра Р. Єндика.

• 28 січня 1966 р. з рамени УТГІ виголосив в Мюнхені доповідь інж. С. Довгаль, присвячену крутянським боям — «Київський Студентський Курінь». Інж. С. Довгаль є учасником боїв під Крутами.

• Фундація для дослідів життя і діяльности полк. Є. Коновальця відбула 11 червня 1966 р. в приміщенні Дому української науки в Мюнхені студійну конференцію, на якій член редакційної колеґії «Українського Історика» проф. д-р І. Каменецький виголосив доповідь «До джерел німецької політики стосовно України». На цій конференції були виголошені ще дві доповіді: дир. С. Шах — «Молодість полк. Є. Коновальця», мґр. права М. Коржан — «Фраґменти діяльности ОУН на північних землях Західньої України».

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Обіжний Лист, 1. VI. 1966.

Наші втрати:

23 квітня 1966 року в Річмонді, Віржінія, помер на 69 році життя Професор Василь Дубровський — член Управи УІТ і член Редакційної Колеґії У. І. Проф. В. Дубровський був членом — основником Українського Історичного Т-ва і приймав дуже активну участь в його розбудові. В. Й. П.

Членство:

Під сучасну пору УІТ нараховує 110 членів.

Товариство об'єднує істориків, дослідників допоміжних історичних наук і прихильників української історичної науки.

Кожний кандидат в члени УІТ зобов'язаний надіслати свій життєпис. Просимо членів Товариства приєднувати нових кандидатів.

Діяльність:

Кожний член повинен надсилати до Управи інформації про свою наукову діяльність, видання, тощо. Згодом ці інформації будуть поміщені в хроніці У.І. В 1966 році відзначуємо 100-ліття з дня народження Михайла Грушевського. Українське Історичне Т-во плянує в цьому Ювілейному році тривалим вкладом відзначити 100-ліття народження нашого найвидатнішого історика.

Це число «Українського Історика» появилося у формі збірника

праць, присвячених життю і творчості М. Грушевського.

Запляновано видання монографії про М. Грушевського і бібліографії його творів. Підготовляється видання Збірника із чужомовними працями, присвяченими М. Грушевському.

УІТ спільно з УВАН і НТШ плянує гідно відзначити Ювілей М. Грушевського.

Членська вкладка:

Річна вкладка для членів в ЗДА і Канаді виносить $ 10.00, для членів з Европи і інших частин світа $ 6.00. Річна вкладка включає рівночасно передплату «Українського Історика».

Просимо наших членів вирівняти вкладку за 1965 рік і вносити в якнайкоротшому часі належність за 1966. До сьогодні багато наших членів не вирівняли своїх вкладок і тим утруднюють нашу працю. У зв'язку з нашими видавничими плянами дуже просимо Членів УІТ якнайшвидше ліквідувати заборгованість.

Наші видання:

Нове оформлення журналу і збільшення його об'єму — значно збільшили кошти друку У. І. Проте ми вирішили не підносити кошти передплати на журнал. *Просимо кожного члена і кандидата в члени УІТ приєднати хоч одного нового представника і тимсамим спричинитися до розбудови нашого журналу.*

Без Вашої активної допомоги Товариство не зможе вив'язатися із своїх завдань.

В серії «Історичні Студії» появилися слідуючі видання: Л. Винар «Українські козаки і Ватикан в 1594 р.» (англомовне видання, ч. 1, 1965), О. Оглоблин, «Проблема державної влади на Україні за Хмемельниччини і Переяславська Угода 1654 р.» (ч. 2, 1966), Л. Винар, «Огляд історичної літератури про початки української козаччини» (ч. 3, 1966). Ці видання можна замовляти в адміністрації У. І.

Крім того плянується серію «Історичні Монографії», призначену для ширших історичних студій.

Архів УІТ:

В Архіві зберігаються біо-бібліографічні матеріяли нашого членства. В окремій секції Архіву зберігаються праці М. Грушевського, як також праці про нього. На цьому місці складаємо подяку д-рові М. Антоновичеві, проф. Л. Бачинському, мґр. Є. Петрівському, інж. С. Дзеркалю, ред. О. Навроцькому, проф. І. Зеликові, інж. І. Коханівському за надіслання, або випозичення для зроблення фот. відбиток відповідних видань.

В архіві, крім друкованих матеріялів, зберігаються також рукописи спогадів сучасників М. Грушевського про його життя і творчість.

Меценатство «Українського Історика»:

Беручи до уваги розбудову нашого журналу, ми надіслали Вш. членам збіркові листи на видавничий фонд У. І. та інших заплянованих видань з проханням приєднати нових меценатів і жертводавців. Дотепер лиш повернуто незначну кількість збіркових лист. Просимо членів перевести одноразові збірки на наші видання. Меценатом може стати кожна особа, що зложить не менше $ 10.00, або установа не менше $ 20.00.

Різне:

Д-р Б. Ф. Корчмарик подарував УІТ певну кількість примірників своєї праці *Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України* (НТШ, 1965). Примірник коштує $ 4.00; — дохід призначений на видавничий фонд УІТ. Просимо наше членство уможливити розпродаж цеї праці.

ВІД РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Вельмишановні Меценати, Передплатники і Читачі «Українського Історика»!

В цьому році відзначуємо 100-ліття з дня народження Михайла Грушевського. Ювілейний рік М. Грушевського зобов'язує нас всіх до посиленої праці.

Ми бажаємо не лише гідно і тривало відзначити століття народження нашого найвизначнішого історика, але рівночасно хочемо спопуляризувати українську історичну науку серед широких кругів нашого громадянства у вільному світі.

Українська історична наука під совєтською владою є спотворена і перебуває під диктатом і тиском комуністичної партії. Це для нас є грізною пересторогою — ворог української самостійности і державности не спить, а намагається всіми силами зруйнувати основу української нації — її історію. Також у вільному світі натрапляємо часто на фальшиве насвітлення української історії чужинецькими істориками, що у багатьох випадках перебувають під впливом російської концепції східньо-европейської історії.

Наша праця зосереджується на творенню нових та тривалих надбань української історичної науки і у джерельному викриванню і спростованню фальшивих інтерпретацій української історії в СССР і у вільному світі. Це наш священний обов'язок.

Всі побажання і завваги відносно УІТ просимо слати на адресу секретаря Товариства:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio 43402.

Ми зможемо вив'язатися з наших завдань тоді, якщо розбудуємо наш журнал й інші заплановані видання. Щоб це зреалізувати — нам треба моральної і матеріяльної допомоги нашого громадянства і українських установ у вільному світі. На превеликий жаль приходиться нотувати деяке число передплатників, які не виконали свого зобов'язання відносно «Українського Історика», стаючи на ділі післяплатниками. Таке наставлення нам шкодить в праці і сповільнює вихід журналу, що появляється виключно на базі передплат і добровільних пожертв. Наші співробітники без ніякої матеріяльної винагороди посвячують свій час і творчу працю, щоб розбудувати наш одинокий історичний журнал у вільному світі. Деякі читачі У. І. належно не оцінюють їхньої жертвенної праці.

Просимо всіх наших передплатників у найкоротшому часі відновити передплату на 1966 рік, а післяплатників вирівняти свою залеглість за 1965 рік.

Вш. Меценатів просимо слати пожертви на видавничий фонд за 1966 рік. Видавати репрезентативний історичний журнал на чужині це тяжка і відповідальна праця. Українське Історичне Товариство взяло на себе це завдання з вірою, що українське громадянство додатньо оцінить нашу ініціятиву, давши нам всебічну свою допомогу, та тим причиниться до дальшого розвитку української історичної науки у вільному світі.

Редакція
«Українського Історика»

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Загальне Представництво на Німеччину і Европу:

Dr. O. Wintoniak
„Dniprowa Chwyla"
8 München 2, Dachauerstr. 9
West Germany

На Францію:

Mr. A. Joukovsky
55, Rue des Pyrenes
Paris 20 e, France

Великобрітанія:

Mr. W. Bondarenko
78 Kensington Park Road
London W. 11
England

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Dr. M. Antonovych
3804 Oxford Ave
Montreal 28, Que.
Canada

Альберта:

Mr. Nicholas Flak
10107 — 142 St.
Edmonton, Alberta
Canada

Манітоба:

Mr. O. Nawrockyj
442 Boyd Ave.
Winnipeg 4, Man.
Canada

Британійська Колюмбія:

Dr. M. Huculak
4519 West, 9th St.
Vancouver 9, B. C.
Canada

Саскачеван:

Mr. Alexander Royick, M. A.
Department of Slavic Studies
University of Saskatchewan
Saskatoon, Sask. Canada

Онтаріо:

Mr. Andrew Gregorovich
239 Chaplin Crescent
Toronto, Ont., Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyi
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N. Y.

Філядельфія:

Mr. P. Isajiw, Ph. D.
4117 N. Franklin St.
Philadelphia 40, Pa. I9140

Чікаґо:

Mr. Antin Kushchynskyi
2100 W. Chicago Ave.
Chicago 22, Ill.

Дітройт:

Mr. J. Zubal
5115 Harold Ave.
Detroit 12, Mich.

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Мейплевуд:

Mr. Ihor Zielyk
25 Peach Tree Rd.
Maplewood, N. J. U. S. A.

Австралія:

Mr. C. Mishchuk
12 Victory Street
Belmore, New South Wales
Australia

Австрія:

Mr. Borys Jaminskyj
Anastasius-Grün-Gasse 5/2/20
1180 — Wien
Österreich

Головне представництво «Українського Історика»:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 261
Bowling Green, Ohio, 43402, USA